

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

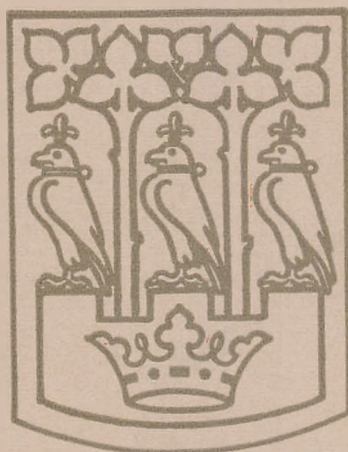
Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FREDERIKSBERG

GENNEM TIDERNE

VI

1956

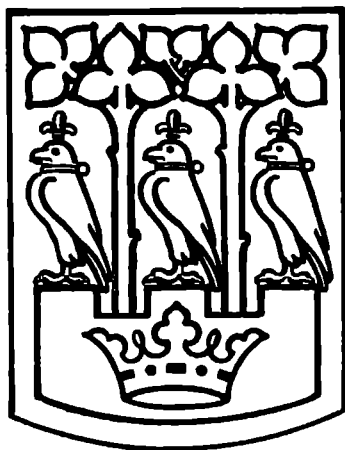
UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR FREDERIKSBERG
I KOMMISSION HOS GYLDENDAL

FREDERIKSBERG
GENNEM TIDERNE
VI

FREDERIKSBERG

GENNEM TIDERNE

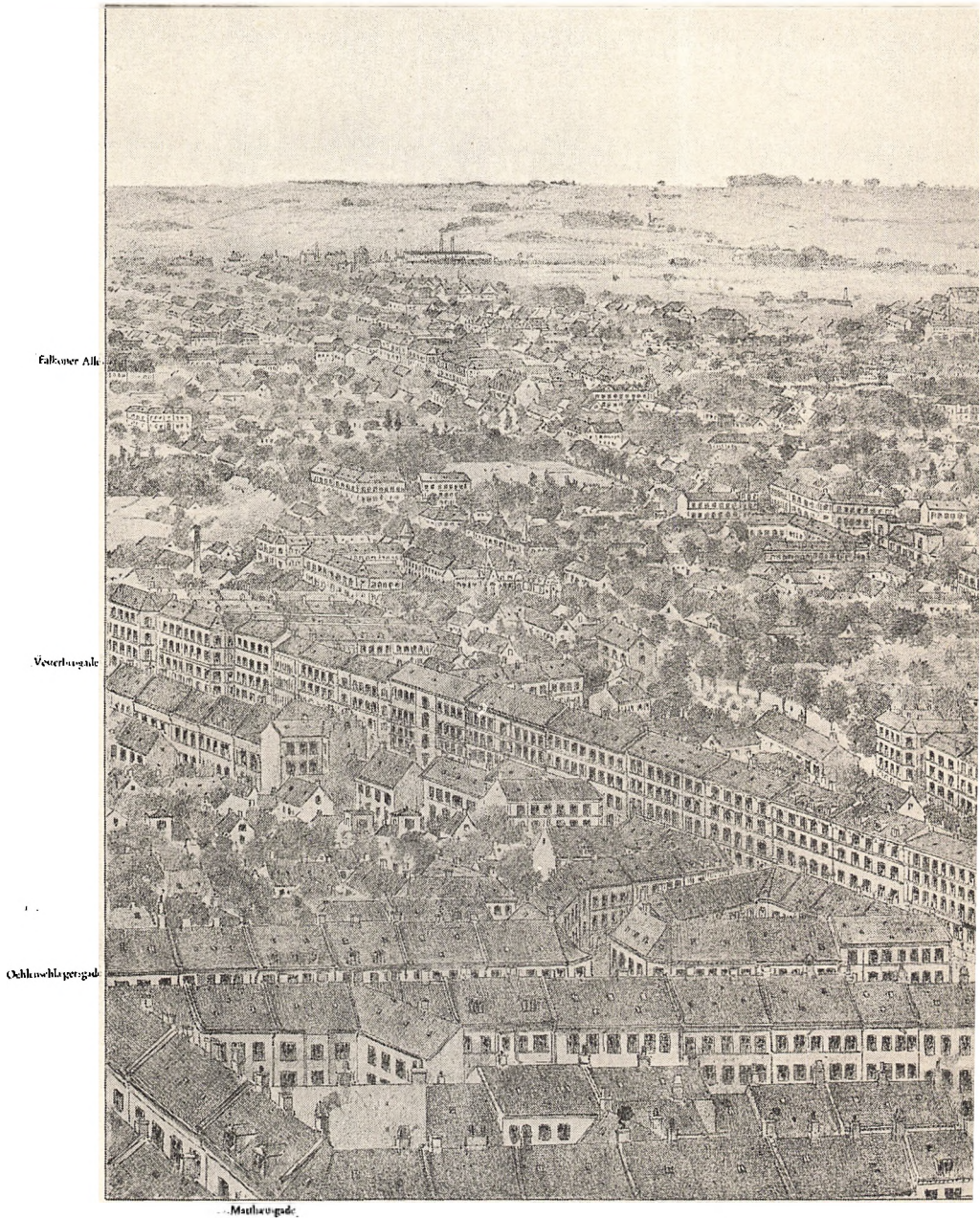
VI

1956

UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR FREDERIKSBERG
I KOMMISSION HOS GYLDENDAL

Redigeret af selskabets sekretær

Det nye Kjøbenhavn

Efter usigneret originaltegning, udført til ugebladet »Nutiden« for 25. august 1889. Af den ledsagende Danskernes Historie Online over ad Nørrebro til

H. C. Østelsvej

Nals Ebbesøvej

Ferhølmingsholms Allé

Gammel Kongevej

Landbohøjskolen

Rubens Fabrik

Vesterbrogade

Syggeljemmet

II: Villa-Evarteret

ist citeres: Billedet »viser det Terræn, som bagom Vesterbrogade og Frederiksberg. Allé breder sig
n hel lille Villa-By.»

Frederiksbergs ældste villakvarterer

Af MOGENS LEBECH

DEn, der i sommeren 1851 kom inde fra byen og gik gennem Frederiksberg Allé, ville efter at have passeret den lille runddel uvilkårlig lægge mærke til den travle virksomhed, som udfoldedes på marken til venstre for alleen, foran det ene af to flunkende nye huse.

En kraftig mand med træsko på fødderne og en gammel bulehat på hovedet hersede med en flok flittigt arbejdende mænd, hvis noget gustne hudfarve og hele skumle udseende samt ensartede kostume røbede dem som straffefanger.

Det var »student« Carl Brosbøll – af en senere tid nok så kendt som forfatteren Carit Etlar – der anlagde haven ved sin nybyggede villa ved hjælp af – slaver! Ja, slaver, kaldte man dem dengang, forbryderne fra Stokhuset ved Østervold, og man kunne formedelst en forholdsvis ringe betaling leje de ulykkelige til at udføre dette eller hint arbejde.

Denne omstændighed viser måske allerbedst, hvor forholdene har ændret sig i løbet af de siden da forsvundne godt og vel hundrede år. Og så må man jo endda for at komplettere billedet betænke, at den venstre eller sydlige side af Frederiksberg Allé dengang var så godt som ubebygget. De to omtalte nye huse, Etlars og naboens, var nogle af de allerførste villaer, der blev opført ved alleen, ja på Frederiksberg i det hele taget.

Grosserer Jens Hansen Lund, der havde solgt byggegrundene, havde netop i januar 1851 søgt Landvæsensministeriet – for Frederiksberg var jo endnu undergivet landkommunalloven – om udstyknings-tilladelse til dette, Frederiksbergs første villakvarter,¹ og på den måde kunne man i året 1951 have jubileret ikke alene for byens 300-årige beståen, men også på 100-årsdagen for grundlæggelsen af Frederiksbergs første villakvarter.

Men villaerne fra 1850-51 er på den anden side ikke de allerførste, der blev opført på Frederiksberg. Man må for at finde dem gå nogle få år længere tilbage i tiden.

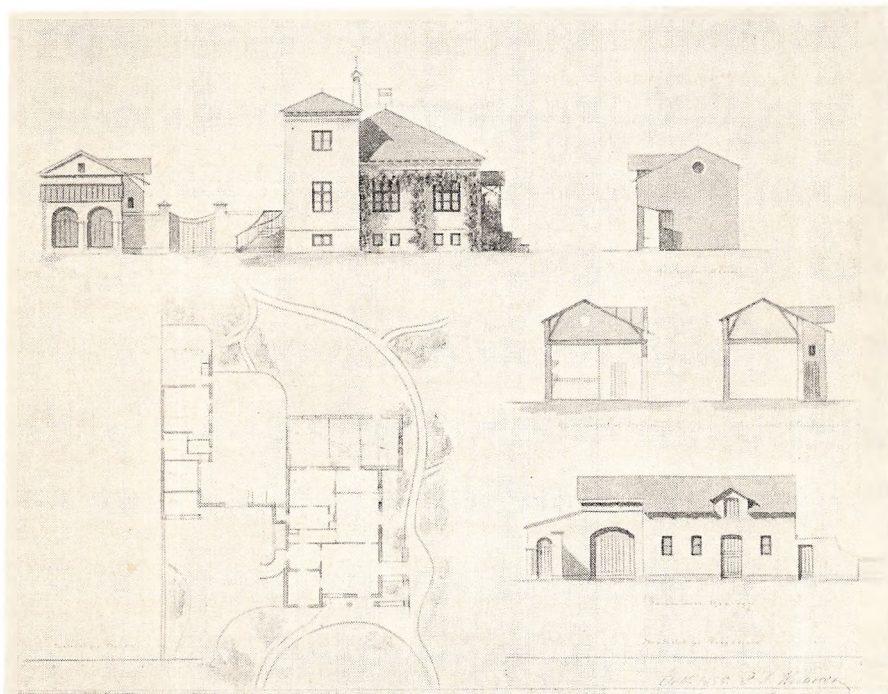
»Det vil af Meddelelserne om Folkemængden i Frederiksberg By nok som sees, at denne har tiltaget i stærkere Progression end noget andet Sogn i Danmark,« skrives der i anden udgave af Traps Danmark, udkommet 1872. »Det er navnlig det saakaldte Villaparti, der har givet den store Fremvæxt. Den første egentlige Villa byggedes 1846 ved Architect, nu Professor Herholdt (den kaldtes senere Taarnborg, hvorefter atter en Vei er benævnt) og efterfulgtes snart af flere.«

Ja, det tør siges. Den efterfulgtes ikke blot af de allerede nævnte, hvis opførelse Herholdt forøvrigt også har haft sin andel i, men af mange, mange flere.

Datiden har således ikke været i tvivl om, hvornår den første villa blev bygget. Uden dette udsagn kunne det egentlig for nutiden være vanskeligt nok at sætte skellet mellem de ældre *landsteder* og nyere *villaer*. Det tør her forudsættes bekendt, at Frederiksberg dengang var præget af sine mange mere eller mindre herskabelige landsteder, så at sige den eneste bebyggelse, bortset fra den mere bymæssige ved Allégade, Smallegade og Bredegade – den gamle bykærne. Disse landsteder lå fordelt her og der i hele sognet, ved Gammel Kongevej og Alleen, som ved Falkoneralleen, Jagtvejen og Godthaabsvej.

For os at se kunne Taarnborg med sin stald og andre udenomslokaliteter samt sin store have på et par tønder land med fuldgod ret henregnes til landstederne. Men det er selve byggestilen og navnlig indretningen af huset, som gør Taarnborg til noget særligt og dengang til et samtaleemne for hele byen. Bygherren var kaptajn, kammerjunker v. Bibow og bygmesteren som nævnt J. D. Herholdt, hvis søster kammerjunkeren var gift med, og det siges, at den dengang unge arkitekt gav sig god tid til ret at kæle for opgaven.

Noget fuldendt arkitektonisk mesterværk var Taarnborg visselig ikke. Tårnet måtte siges at være lidt stort i forhold til resten af bygningen, og huset fik på den måde lidt af samme skavank som så mange andre villaer efter dette: de skal give sig ud for mere, end de er. Hvad det ydre ellers angår, var forbilledet tydeligt nok det italienske land-

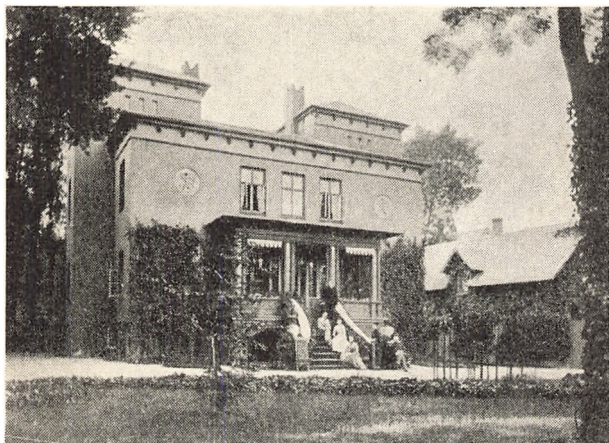

HERHOLDTS TEGNING TIL TAARNBORG – kaldt stammoderen til alle frederiksbergske, ja københavnske villaer – viser naturligvis anlægget i dets oprindelige skikkelse med tilhørende staldbygning. Selve huset findes endnu i ombygget stand, men står for fald. (Kunstakademiet).

hus – som jo almindeligt blev kaldt villa – men med det indre har Herholdt søgt at skabe noget helt nyt og bestræbt sig på at indrette en hensigtsmæssig bolig, ikke formet efter de mere gammeldags skemaer.²

Herholdt havde også en hånd med i ved Carl Brosbølls villabyggeri. Om dette har både Etlar selv – eller måske snarere hans anden kone – og hans datter af første ægteskab fortalt.

Hans egen skildring er livlig og fængslende. Det var i 1848, efter at han havde meldt sig som frivillig til felttoget i Slesvig og kort før han med livgarden skulle afgå til Sønderborg, at han opsøgte den »værdige gamle Rigmand, Jens Hansen Lund« for at spørge, om han kunne købe et lille stykke af hans jord ved Frederiksberg Allé, af den store side eng, som strakte sig op mod kirkegården. 200 rigsdaler havde han at lægge på bordet, det var alt. Lund rådede fra, men Brosbøll

ETLARS FØRSTE VILLA, som lå i Frederiksberg Allé og var opført med bistand af Herholdt, er her set fra haven. Fotografiet er taget få år, før villan måtte forsvinde, nemlig i 1899, da Vinstrupsvej, nu Henrik Ibsens Vej, blev ført igennem til alleen. (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

stod ved sit, og han ville eje sin jord, inden han drog i krigen. Hvem, der vil kende ordskiftet, kan læse det i Carit Etlars Minder. Her skal kun slutningen citeres:

»Jeg skal tænke over den Sag. Vil De komme igjen imorgen? Det var saa rart, hvis De kunde tage Deres Byggeplan med; men saadan en kjender De vel intet til?«

»Aa jo. Jeg har gaaet Klasserne igjennem i Arkitektur paa Akademiet. Her er min Byggeplan.«

Gardenen trak med disse Ord et Papir op af Lommen og lagde det foran Lund.

»Se, se hvad skal det være for Noget? Det seer jo ud som et Slot med to Taarne paa.«

»Vor geniale Arkitekt Herholdt har hjulpet mig med Tegningen. – Hvad vil De saa have for Alen af Deres Jord?«

»Fireogtyve Skilling.«

»Vorherre bevarer!«

»Ja, ja«, sagde J. H. Lund. »Den Jord har Fremtiden for sig. – Kom De kun igjen imorgen.«

Derved blev det. Enden paa Forhandlingen var, at Carl Brosbøll den følgende Dag afstak en Tønde Land ude i Frederiksberg Allees Engjord, et lille Stykke ovenfor den nuværende Platanvei.«³

Vist havde den jord tiden for sig. Men prisen var stor efter de dages forhold. Blot et par år før, da der blev eksproprieret til anlæg

ETLARS ANDEN VILLA, sidst nr. 4 på den vej, som bærer hans navn, er erstattet af et moderne etagehus. De sidste år den eksisterede, vendte hovedfacaden, der i sin tid lå ud mod haven og Frederiksberg Allé, ud mod en smal smøge. Billedet er fra 1948. (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

af den første sjællandske jernbane, kostede grundene allerforrest på Vesterbro kun 27 skilling pr. kvadratalen, og kun umiddelbart ved Vesterport, altså lige ved nuværende rådhusplads, løb prisen op til 3-4 mark pr. alen.⁴

Brosbøll drog i krigen og kom tilbage for at bygge sit hus. Det vakte naturligvis opsigt. Professor Hetsch, den kendte arkitekt, stod en dag og kritiserede bygningen. En mand kom forbi, hilste ærbødigt: »om dette, med Forlov, skulde være et Slot:« »Nei, det skal være et Hospital,« svarede Hetsch heftigt og vredladen, »hvori man sætter Folk ind, som gjør dumme Spørgsmaal.«

Der fortælles imidlertid også, at Etlar gjorde »det Kunststykke, at lade et stort Parti Mursten stryge af det Ler, der gravedes op for at give Plads for Kælderen. Murstenene blev ikke brændte, men de gik uden videre i soltørret Tilstand ind i Bygningens Skillemure, hvor de senere voldte Køberen utrolige Kedsommeligheder, fordi hverken Kalk eller Tapeter i de elegant udstyrede Værelser i Længden gad hænge fast paa Leret«.

Brosbøll kom nemlig aldrig til selv at bebo sit nye hus. Da det stod færdigt, kom J. H. Lund med en køber, en pengestærk mand, og trods det bygherren først protesterede, endte det alligevel med, at han solgte. Køberen var etatsråd Ditl. Chr. Wibe, og Brosbøll kunne betale J. H. Lund, hvad han skyldte ham.⁵

»Var mit Raad daarligt?« spurgte den venlige mand. »De har tjent fem

tusind Rigsdaler. Gaa nu ud og afstik Dem et Par nye Tønder Land til samme Pris. Følg mit Raad: tag hele Stykket. De vil ikke fortryde det.«

»Aldrig i Evighed! Nu vil jeg kun bygge mit eget Hjem. Jeg vil leve for at skrive, ikke for at bygge Huse.«

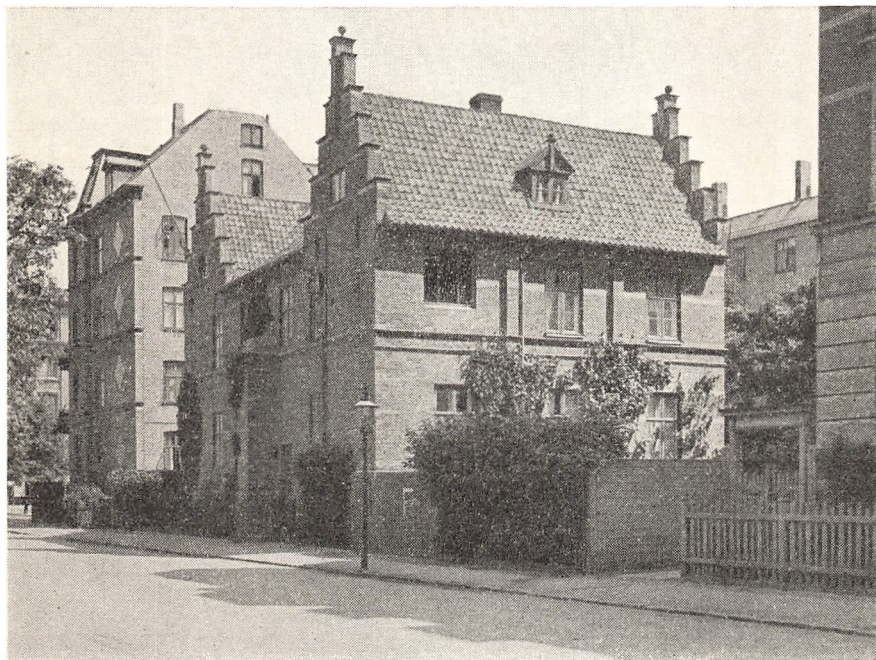
»Som De vil. Men den Jord har, som sagt, Fremtiden for sig.«

Den nye byggeplads lå længere inde imod byen, en af den række parceller, som Lund det følgende år 1851 lod udstykke. Da var der bygget både på Brosbølls grund og på nabogrunden. Der er en umiskendelig lighed mellem stilen i Brosbølls første og anden villa, så det er måske sandsynligt, at Herholdt også har været rådspurgt med hensyn til den sidste.

Men det er i hvert fald ikke ligheden, der bekræfter, at Herholdt tilige er mester for nabovillaen.

Tilfældet har imidlertid villet, at også denne villas tilblivelseshistorie er ret indgående meddelt i erindringslitteraturen. »En gammel Ingeniør«, Frits Casse, har fortalt, hvordan han fra dag til dag fulgte arbejdet på Brosbølls villa, ligefra den høje tjørnehæk ud mod alleen blev ryddet. Han kom forbi den hver dag på sin skolevej til byen. Familien Casse boede yderst i Bredegade, i et hus, hvortil der ganske vist var have, men forholdene alligevel trange. Så det var fristende at følge Brosbølls eksempel, selvom familiens overhoved, assessor i Kriminal- og Politiretten A. C. Casse, var betænkelig – af økonomiske grunde, ja frygtede, »at Planens Realisation vilde føre til Ruin og Elendighed. Min Moder,« skriver Frits Casse, »fik imidlertid fat paa en ung Arkitekt, der gerne vilde hjælpe med til Luftkastellets Konsolidering, og han blev nu, elskværdig og tiltalende som han var, Husets meget hyppige Gæst. Han udarbejdede den ene Tegning efter den anden og rettede sig med den største Sagtmodighed efter min Moders mangfoldige Indvendinger, der nærmest gik ud paa at holde Byggesummen indenfor en forud bestemt Begrænsning, selvom derved fremstod Umuligheden af at faa Udenomslejligheden som Køkken, Spisekammer, Fadebur etc., ordentlig, naar der ikke maatte slaas af paa Hovedværelsernes Dimensioner, og det vilde Moder ikke høre Tale om.

Det lykkedes Arkitekten, der ingen ringere var end den senere saa fremragende Kunstner Herholdt, at faa en Tegning færdig, der tilfredsstillede alle Krav . . .«

HERHOLDT ER OGSÅ MESTER FOR CASSE'S VILLA, en miniature-herregård, nu klemt inde mellem høje huse (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

De har nu heller ikke været helt små at dømme efter det færdige resultat, for Casses villa blev ret herskabelig, nærmest et herresæde i miniature. Navnlig når man tager stilen i betragtning. Her er intet, der minder om et italiensk landhus. Det er gotisk renæssance af rene ste art »med megen Anvendelse af Sandsten og Kridtsten i det røde Murværk«, over hvilket de stejle tage rejser sig med kamtakkede gavle. Villaen minder komplet om en herregård, lige indtil det lidt fæstningsagtige, og Casse lignede den i 1913, da den havde mistet mange af sine prydelser og var dårligt vedligeholdt, med en »gammel Røverrede.«⁸

Nu er den bedre holdt. Enhver kan overbevise sig derom, for modsat Etlars nu forsvundne villaer, eksisterer huset den dag i dag, nr. 3 på den vej, som bærer navn efter digteren.

Herholdt »kunde ikke blive ked af at forskønne Værelsernes Dekoration ved de billigst mulige Midler, da Byggebudgettet var yderst

ringe,« og fik sin ven, en ung billedhugger, til næsten uden vederlag, at påtage sig dekoreringen af loftet i spisestuen med gibsornamenter. Det var »den senere saa ansete og udmærkede Billedhugger Saabye.«

Også Etlars villaer var kunstnerisk udsmykket efter tidens smag, ude som inde. Den sidste havde overhovedet ingen vinduer imod alleen, men i nicher på hver sin side af indgangsdøren stod statuer. »Men dette mod Vejen lukkede Hus med to Statuer, hvor andre plejer at sætte Vinduer, gav Anledning til, at det sagdes, at den unge Forfatter var saa jaloux, at han ikke taalte, nogen saa hans Hustru.«

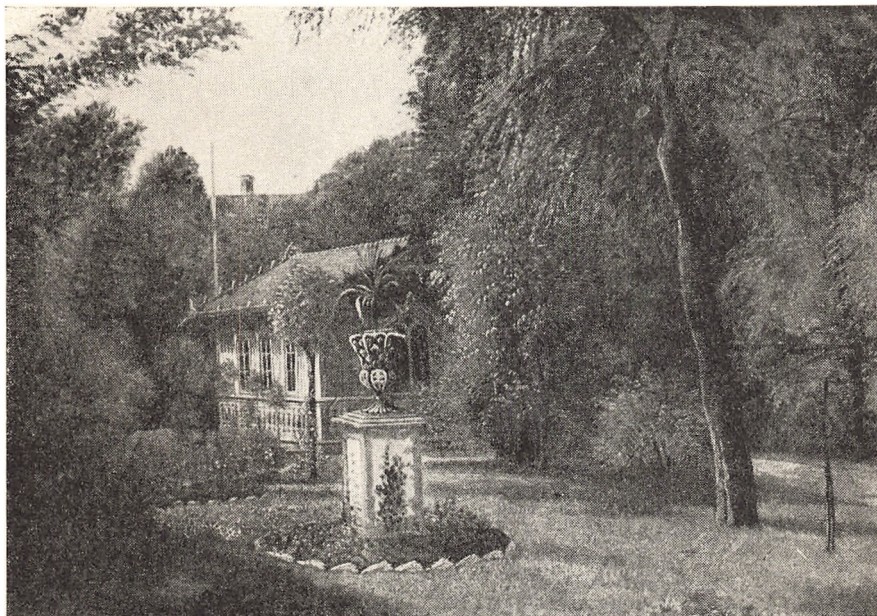
Indendøre havde han dels selv dekoreret, dels fandtes der dørstykker, basrelieffer og malerier af hans venner Anton Melbye, C. F. Sørensen, Rump og Roed. Statuerne udenpå huset var udført af hans ven og kompagnon, billedhuggeren Carl Julius Rosenfalk, medejer og medbeboer af villaen.⁷

Det var, som det vil forstås, meget anselige havegrunde, der knyttede sig til disse ældre villaer, for Carit Etlars vedkommende anlagt efter hans eget hovede og tilplantet med utallige vækster, hentet mange-steds fra. »Hvert Træ, hver Busk havde sin Historie.«⁸ Casses have blev udført efter en dygtig landskabsgartners tegning, men fælles for begge haver var parken eller dammen, omgivet af hængeaske og piletræer – og for begge vedkommende udgravet ved hjælp af »slaver«. Casses så at sige arvede Etlars arbejdsstyrke eller dele af den.⁹

I Etlars have stod det bindingsværkslysthus eller rettere en stue, som var hans kæreste arbejdsrum, og hvor så mange af hans værker, blandt andet selve »Gøngehøvdingen« er blevet til.

Men – selvom Etlar ikke byggede på spekulation, selvom han overfor Lund havde hævdet, at han nu kun ville bygge et hus til sig selv og ikke til andre, så blev det kun delvis rigtigt. Mens han og Rosenfalk havde hver sin lejlighed i stueetagen, også efter at de begge var blevet gift, var førstesalen udlejet. Siden blev dette tilfældet med hele stueetagen, hvor husets gode ven og omgangsfælle Sibbern boede de sidste par år af sit liv.

Etlars selv var flyttet ned i »havehuset«, det ene af de to småhuse, der var bygget foran selve villaen, og som fra først af begge var udlejet. Lidt spekulation var der altså alligevel i byggeriet. Akkurat som det var tilfældet med byggeriet, ikke på Casses grund – her lå villaen

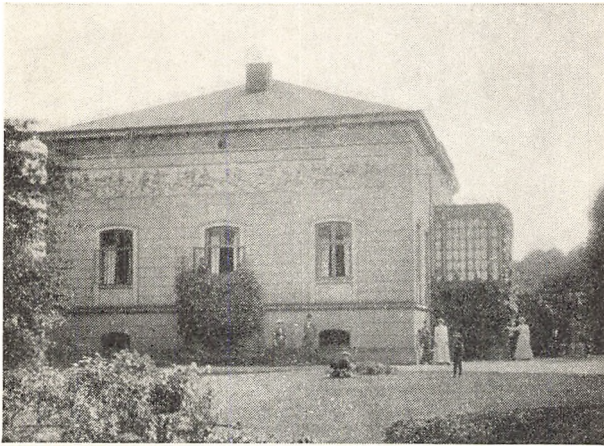
I ET TILSVARENDE LYSTHUS SOM DETTE – Bianco Lunos Sideallé 3 – skrev Etlar »Gøngehøvdingen«. (Maleri af A. Kaufmann, Københavns Bymuseum).

alene – men på grunden ved siden af igen, endnu længere ind imod byen, som de andre udstykket fra J. H. Lunds ejendom i 1851.¹⁰

På denne parcel, rettere en dobbeltparcel, byggede N. S. Nebelong for universitetskasserer, justitsråd Friis en anselig villa i nyklassisk stil og prydet med en afstøbning af Thorvaldsens Alexanderfrise. Huset var så anerkendt i datiden, at det blev optaget i Tegners samling af arkitekturtegninger, men til det sluttede sig ikke mindre end tre småvillae, naturligvis alle opført med udlejning for øje.¹¹

Det er ganske ejendommeligt, at både Friis og Brosbøll således fulgte gamle traditioner. På den måde var faktisk store dele af det indre Københavns bebyggelse opstået fra middelalderen og ned i det 19. århundrede. Ejerne af de større gårde lod på deres grunde opføre mindre huse, som de enten udlejede eller solgte.

Muligvis har Friis først tænkt sig sine småvillae udlejet til udelukkende sommerbeboelse? Det var jo dengang en længst hævdevunden skik, at københavnere om sommeren lå på landet på Frederiksberg!

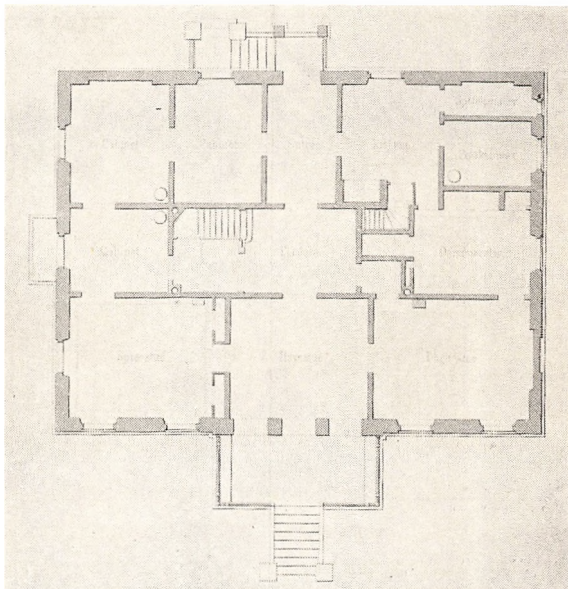
JUSTITSRÅD FRIIS' NU FORSVUNDNE VILLA »TUBORG«, som lå nabo til Carit Et-lars, måtte som denne forsvinde for et gadeanlæg, nemlig af Paludan Müllers Vej, i 1892. Den var opført med N. S. Nebelong som arkitekt. (Frederiksberg Kommuncbiblioteker).

En af de første lejere hos Friis fortæller således, hvordan sidelængerne til det gamle landsted »Forhaabningsholm« – nu Bryggerhøj-skolen – en årrække var lejet ud til så prominente landliggere, som biskop Mynster og hans familie, hos hvem hun, Mathilde Reinhardt, hyppigt kom på visit for om aftenen under behørig ledsagelse af den bispelige tjener Lars at blive eskorteret tilbage til den mere kvalme by. Som hun siger: »Touren fra Stedet ind til Stormgaden tog vel ikke meget over et Kvarters Tid, og dog kom man virkelig fra Land: fra Marker, Træer og Haver, til By, som med sine tætte Husrækker laa skilt derfra ved Volde og Grave.«

Den af justitsrådets villaer, som Mathilde Reinhardt flyttede ind i, lå selvsagt endnu i lidet bymæssige omgivelser, »bort fra Alléen og indad mod sin egen Have, denne havde atter andre Haver bagved sig, og til den ene Side stødte den op til et Stykke tilbagebleven Landlighed: »Fru Holmblads Vænge« med en lav Træbygning i Baggrunden, der tjente til Sommerbolig for den gamle Frue. I de femten Aar vi siden bode der, var vor første Sommerbebudelse den glade Brølen af Fru Holmblads Ko, naar den var sluppen ud paa den rigelige Græsning, samtidigt med at hun selv flyttede ud til sit Landsted.«¹²

Da J. H. Lund havde søgt om udparcelleringstilladelse for sin lod, havde han fremhævet, at den »formedelst sin nære Beliggenhed ved Hovedstaden, hvor Trang til Byggepladser mere og mere føles, fortrinligen egner sig til Anlæggelse af Beboelseslejligheder og Lyststeder.«

SOM FRIIS' VILLA i sit ydre var lidt passé, opført som den var i den såkaldte Schinkel'ske klassicisme – navnlig kendelig på murenes kvadrinddeling – gik også husets ruminddeling tilbage til ældre tiders skema med værelsernes symmetriske placering i forhold til hovedindgangen. Sammenlign planen af Taarnborg foran. (Tegner: Architectonisk Album).

Udstykningen blev en succes og bebyggelsen ligeledes. Det hele foretagende på sin vis symptomatisk for den kommende udvikling.

»At Frederiksberg nu var bleven opdaget, og at den var ved et Vendepunkt, det viste sig ved den mærkelig store Kolonisering, som foregik dér omtrent samtidig med vor Udflytten«, skriver Mathilde Reinhardt, »og som forunderligt omfattede næsten alle vore Venner, baade ældre og yngre Familier.«¹⁹

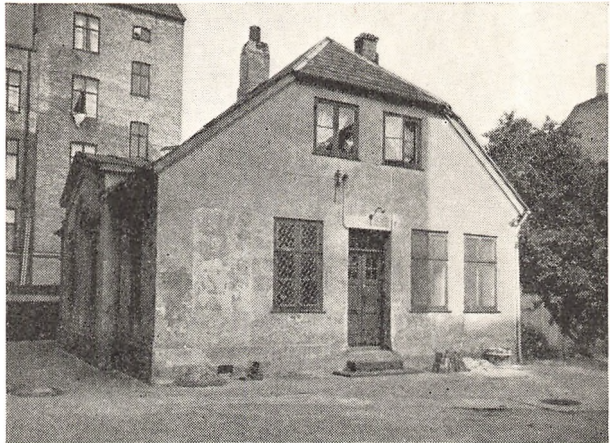
Der er dvælet så forholdsvis omstændeligt ved bebyggelsen af disse J. H. Lunds grunde, dels fordi de er så indgående omtalt i de respektive memoirer, dels og ikke mindre af principielle grunde, fordi bygherrerne må betragtes som pionerer på det dengang forholdsvis jomfruelige Frederiksberg. De fik hurtigt efterfølgere. Allerede det samme år, 1851, blev initiativet taget til flere lignende foretagender, og i de følgende åringer formelig skyllede villaerne som en flom ud over store dele af Frederiksberg. Således at man, da der var forløbet en 20–30 år, med absolut god grund kunne betegne den del af Frederiksberg sogn, som lå indenfor Falkonerallélinjen, som »Villakvarteret«. Det er også titlen på det fugleperspektivkort, som bringes i tilslutning til denne fremstilling.

De første villaer på Frederiksberg blev bygget, mens demarkationslinjen endnu lå ved Jagtvejlinjen. Det vil sige, at bygninger indenfor dette område i almindelighed skulle fjernes, så snart de militære myndigheder under hensyn til hovedstadens forsvar krævede det, og der skulle endda i hvert enkelt tilfælde gives dispensation til opførelsen. Det blev der nu i tiden omkring 1850 også beredvilligt gjort, ikke blot, hvad angik villabyggeriet, men for Nørrebros vedkommende i udstrakt grad til almindeligt spekulationsbyggeri, navnlig på Blaagaardsterrænet. Resultatet blev en række vildskud af værste art, til sammen det hygiejnisk set elendige Blaagaardskvarter, som man allerede i samtiden betragtede som en meget uheldig foreteelse.

Byggeriet på broerne tog for alvor fart, da demarkationslinjen i 1852 blev flyttet tilbage, længere ind imod byen, på højde med søerne, og Frederiksberg måtte prise sig lykkelig, fordi det kunne nøjes med at modtage Schönbergskvarteret – med den trods al intens udnyttning af de små byggegrunde dog regulære bebyggelse – som kommunens i adskillige år eneste virkelig bymæssige bebyggelse. Man undgik ganske vist heller ikke andetsteds her og der at blive begavet med mindre anselige, lave huse for småkårsfolk, men alt i alt var det dog villa-byggeriet, der prægede udviklingen i de første 20–30 år efter 1850.

Det fremgår som bekendt også tydeligt nok af »Frederiksbergske Tilstande«, Henriques' lille instruktive skrift, der så levende giver en fremstilling af forholdene på Frederiksberg i overgangstiden mellem den komplet landlige og den mere forstads-mæssige tilstand, især hvad angår årene 1835–66, den »menneskealder«, som forfatteren selv var så fortrolig med. Det er jo styrken ved hans fremstilling, at den i så vid udstrækning er baseret på medopleven og selvsyn. Styrken, javist, men på sin vis også svagheden. Ikke hvad angår helhedsbilledet. Det er tydeligt og anskueligt nok, men detaljerne? Henriques opregner hundredvis af personnavne, knyttet til så den, så den frederiksbergske lokalitet, det hus, det landsted eller den villa! Han og hans samtid vidste jo nok, hvor de boede, de forskellige, men da han i almindelighed ikke giver sig af med at nævne gade- eller matrikelnumre – det første af gode grunde, for der var ingen på datidens Frederiksberg – så er vi tit og mange gange ret desorienteret med hensyn til den topografiske lokalisering af hans meddelelser.

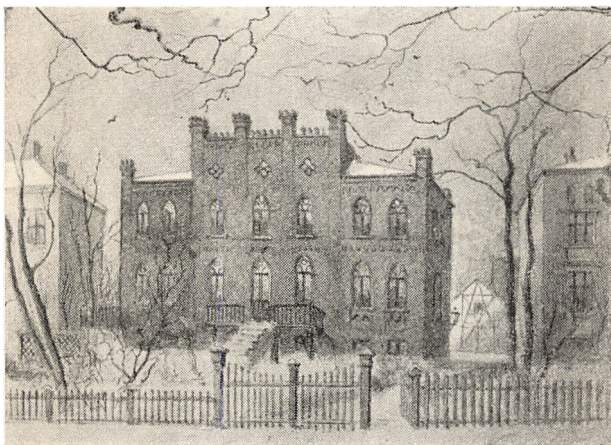
BAG HØJE HUSE mod Gammel Kongevej gemmer sig endnu en af de første villaer ved denne, »Godthaab«. Man er langt fra den tid, da husets bygherre, malermester Haslund, sad på en høj i haven ud mod vejen og uddelte stikkelsbær til børnene, som kom forbi. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

Vi må ty til andre kilder for at stedfæste dem, et ret betydeligt arbejde, hvis man skulle gennemgå den lille bog helt igennem, blad for blad. Mere overkommeligt, når man som her alene fæstner sig ved villabebyggelsen. Hvad nærværende fremstilling angår, bliver den på sin vis et stykke realkommentar til »Frederiksbergske Tilstande.«

Under opregningen af Frederiksbergs så sparsomme bebyggelse i året 1850 skriver Henriques efter at have fortalt om den eneste nye ejendom på sydsiden af Gammel Kongevej, prokurator Nyholms, samt om Bianco Lunos landsted på nordsiden: »Ligeledes havde Kammerherre Bibow bygget det saakaldte »Taarnsted« og Malermester Haslund »Godthaab«.«

Om Taarnsted, rettere Taarnborg, er allerede skrevet, men »Godthaab«? Også den ligger såmænd stadig på sin plads, nu blot skjult af høje huse, i baggården Gamle Kongevej 86A. Malermesteren havde formedelst 1000 rigsdaler købt en halv tønde land af kaptajn C. V. Bruun, den daværende ejer af »Forhaabningsholm.« Bruun var desforuden kommet i besiddelse af den jordlod, som strakte sig langs Forhaabningsholms Allé, den tid svarende til sit navn som adgangsvej til landstedet, og med en portnerbolig liggende på hjørnet af Gammel Kongevej. Jordloden havde før tilhørt kaptajn Stauning – som Bruun selv officer i borgervæbningen – og Bruun fremhæver, at han havde købt den, »fordi han forudsatte, at den fremtidigen særlig maatte egne sig til Byggepladser.« Da han i oktober 1848 ansøgte om udstyknings-

MAN KAN ENDNU FINDE et par villaer af denne type som Nyvej, numrene 5-7, mens den her viste var Frederiksberg Allé 66. Stilen, nærmest i smag med en gammeldags legetøjsfæstning, har åbenbart været yndet i datiden, og virker ikke mindst overraskende ved en sammenligning med nabohuset. (Akvarel af Sedivy efter fot. i Københavns Bymuseum).

tilladelse, havde han allerede solgt til Haslund, ligesom assessor C. J. J. Bonfils havde købt en anden parcel oppe i alleen, og her byggede han sin nu forsvundne villa.¹⁴

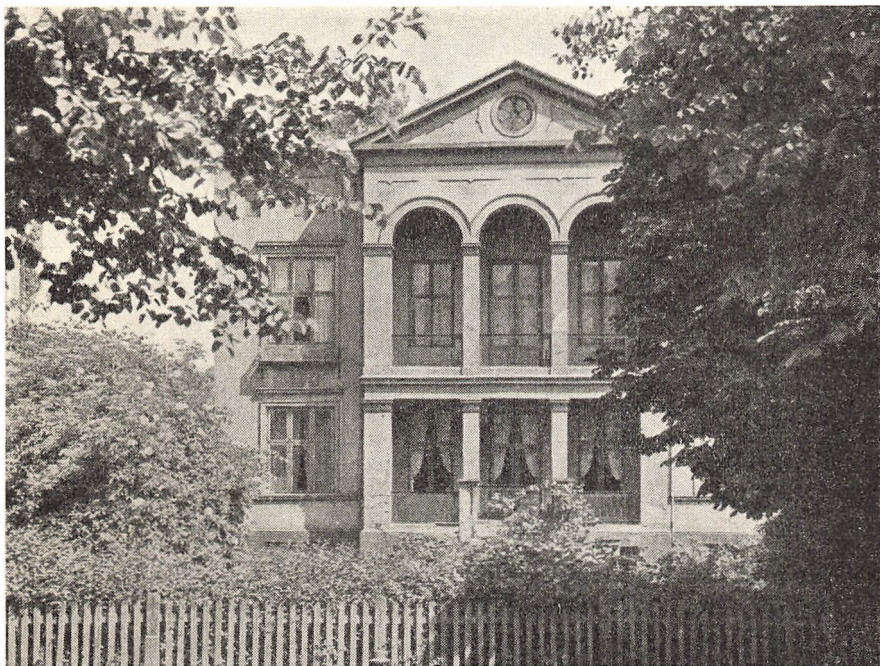
Burde man da på denne baggrund ikke give Bruun forrang som grundlægger af det første villakvarter på Frederiksberg? Næppe nok, for bebyggelsen på de oprindelige syv parceller blev ikke i egentlig forstand en villabebyggelse, men af blandet karakter.

Man vil forstå, der heller ikke var tale om et nyt vejanlæg i forbindelse med denne udstykning.

Bruun var i så henseende på ingen måde nogen foregangsmand. Henriques skriver, at vejen var den »eneste Vei, hvor der ifølge Vei-eierens, Capt. Bruuns udtrykkelige Begjæring hverken findes Gaslygter eller Vægtertilsyn.«

Måske kan det nu forekomme misvisende, at det ældste private vejanlæg i kommunen kaldes Nyvej, men det er forøvrigt ikke denne gades oprindelige navn. Henriques får atter ordet:

». . . i Aaret 1851 kjøbte Consul Ipsen og dav. Justitsraad Mühlentsteth af Isenkræmmer P. Eegholm et Vænge paa c. 7 Tdr. Land beliggende mellem Frederiksberg Allee og Gl. Kongevei, og de anlagde der den første private Vei i Sognet, en Vei, som vel endnu er afspærret for den almindelige Færdsel, men som forhaabentlig i en nær Fremtid vil blive tilgængelig for Alle og da i Forbindelse med Platanveien i Frederiksberg Allee, som søges fortsat til Vesterbrogade, vil danne et Led i

DENNE I STILEN RENFÆRDIGE VILLA, der, som også akvarellen på forrige side viser, lå nabo til det »gotiske« uhyre, var iøvrigt som dette en af de syv villaer, entreprenør eller partikulier Frandsen lod bygge sidst i 50erne. Den lå i alleen på hjørnet af Nyvej som nr. 64 og forsvandt 1914. (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

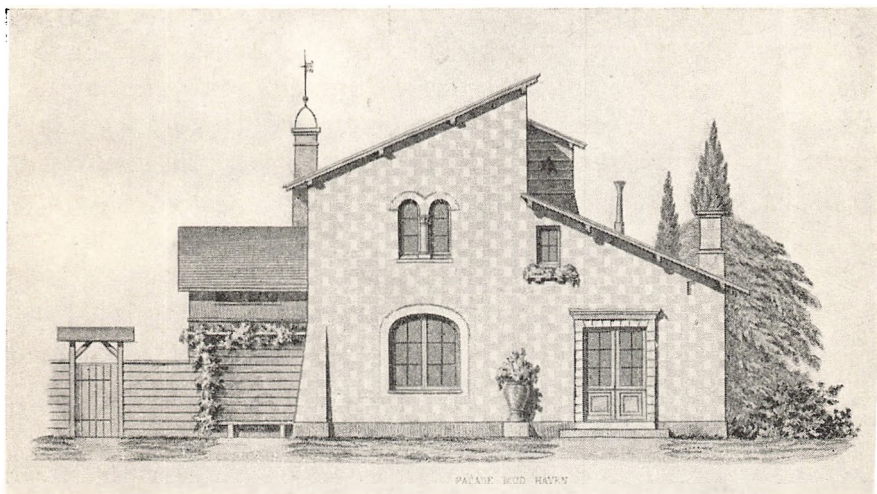
den Communicationslinie mellem Vester- og Nørrebro, som man saa længe har attraaet. De kaldte Veien Christiansholmsveien og byggede selv i 1852 det store Hjørnested ved Gl. Kongevei, ligesom Exam. jur. Eibeschutz i samme Aar opførte det ligeoverfor liggende »Hannedal.« Aaret efter opførtes i Alleen 2 andre Villaer af Capitain Wedege og Overkrigskommissair v. Schmidten, og i den egentlige Byggeperiode fra 1855-58 opførtes endnu 3, nemlig et af Capt. Wedege og 2 af Entrepreneur Frandsen. Pengekrisen lammede selvfølgelig ogsaa i flere Aar al Byggelyst paa Frederiksberg, men i de sidste 3 Aar er der dog opført 4 Bygninger paa denne Vei, og de gjorde Forberedelser tyde paa, at de faa Parceller, der endnu ere tilbage, om kort Tid vil være bebyggede.«

Det vænge, som de to kompagnoner købte af Eegholm, havde

denne blot få år tidligere selv erhvervet, nemlig ved køb fra konsul Gradman, som ejede et lyststed længere inde i alleen. Vænget lå nabo til Eegholms kendte ejendom »Sans souci«, men det var ikke isenkræmmerens hensigt at øge dennes tilliggende. Allerede han havde forsøgt en udstykning, men på mere gammeldags maner, i fire parceller, der strakte sig på langs gennem vænget fra Alleen til Gammel Kongevej. Landmåleren, der foretog udstykningen, pegede vel på parcellernes »med Hensyn til deres Bredde uforholdsmæssige Længde«, men det var ejerens antagelse, at han derved lettere kunne finde købere »paa en for ham langt fordelagtigere Maade end ved en hvilken som helst anden Inddeling.« Han blev sørgeligt beskæmmet i sine forhåbninger, forsåvidt det kun lykkedes ham at få afhændet en enkelt parcel, den vestligste, til kunstfyrværker Amici, inden han solgte de andre til Ipsen og Mühlensteth.¹⁵

De havde bedre tag på det. Men det var også nødvendigt, skulle de have fordel af handelen. Ejendommen var købt så dyrt, hævdede Ipsen, at kun en hensigtsmæssig udstykning kunne holde ham skadesløs, men han håbede tillige på approbation »i Betragtning af, at Ejendommen, formedelst sin smukke og fordelagtige Beliggenhed nær ved Hovedstaden, hvis Trang til Byggepladser mere og mere føles, fortrinligen egner sig til Anlæggelse af Lyststeder og Vaaningshuse.«

Hans formodninger slog bedre til end Eegholms. De 11 parceller, der blev udstykket på hver sin side af den nyanlagte vej, blev, som det vil forstås, ret hurtigt afhændet og bebygget, adskillige dog først efter nye udparcelleringer. De først udstukne grunde var store nok. Som det allerede kan skønnes ud fra, hvad Henriques fortæller, var det spekulanter, der optrådte som bygherrer. Kaptajn Wedege var i virkeligheden tømremester, og selvom Frandsen lejlighedsvis kaldes partikulier, så sad han altså ikke stille hen og levede af sine penge. På sine to parceller byggede han ialt syv villaer. De fem er borte, men de to ligger der endnu, nr. 5 og nr. 7, og forøvrigt stammer også nr. 15-17 fra gadens første tid, såvel som nr. 18 på den modsatte side. Borte er derimod de villaer ud imod alleen, som blev opført eller beboet af konsul Helgesen, musikhandler, kandidat Erslew og »Løjtnant« Jørgensen. Høj bebyggelse har bredt sig på deres plads – Frederiksberg Allé 68, 58-60 og 62 – såvel som på størstedelen af gadens østside.

KITTENDORFFS VILLA – som i sin tid lå på hjørnet af Grundtvigsvej og Bianco Lunos Allé og skyldtes Herholdt – var et stilrent italiensk landhus i dansk omdigtning.
(Tegner: Architectonisk Album).

Borte er også gadens første, dengang så betegnende navn, og det tiltrods for, at det blev formelig fastslået ved en deklARATION, som blev tinglyst 1854.¹⁶

»Bianco Lunos Allee med tilhørende Sideallee anlagdes kort efter Christiansholms Allee,« fortsætter Henriques, »og allerede 1851 opføres Etatsraad Raffenberg, Lithograph Kittendorffs og Fuldmægtig Nielsens, i det næste Aar Skræder Langes ene Bygning, i 1854 Snedker Wedeges, Tømmerne Larsens og Schüttes, de 4 sidste Eiendomme mod Øst, medens der i samme Aar i Sidealleen af Skrædermester Zierau og Tømmerer Lund opførtes 2 Eiendomme. Daguerreotypist Alstrups (2de) og Fru Lunos Eiendomme ere fra Perioden 1855-58, i hvilken Tid ogsaa Opførelsen af Snedker Langes [andet] Sted falder. Deels paa Grund af dets utilbørlige Høide deels og navnlig fordi det byggedes saa langt ud mod Alléen, at denne ikke kunde faae den attraaede Brede, reistes alvorlige Indsigelser mod dets Opførelse fra den Comite, som i Henhold til den foreløbige Bygningslov af 1854 skulde paasee Sligt, men Overautoriteterne gave ikke desto mindre Samtykke til Opførelsen, hvorved denne Allee ialfald foreløbig er langt snevrere end

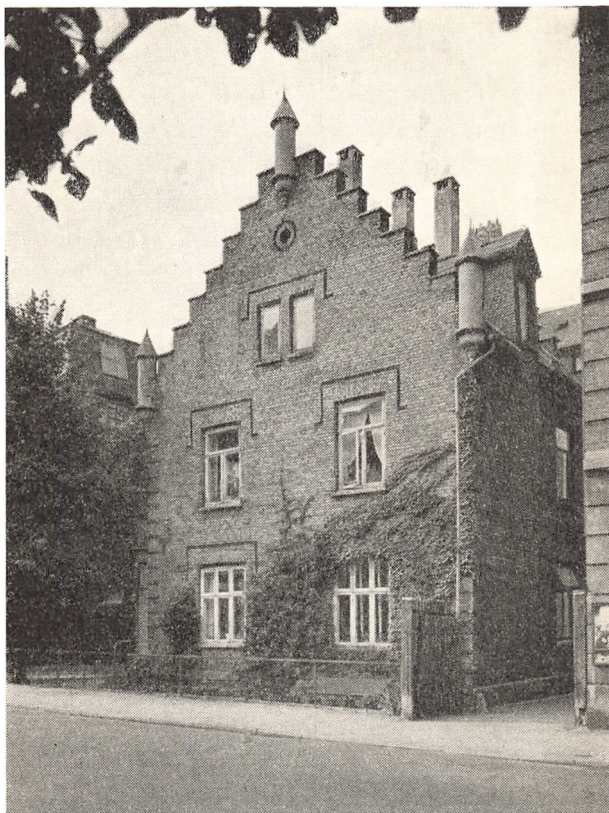
de øvrige private Veie i Sognet. Efter denne Tid er først ifjor af Restaurateur Hansen begyndt Opførelsen af en Vaaning i Sidealleen.«

Den ejendom, som hofbogtrykker Bianco Luno i 1852 påbegyndte udstykningen af, var, som Henriques også andetsteds fortæller, opstået ved sammenlægning af to ældre ejendomme. Længst mod vest lå selve landstedet, »Christianshvile«, opført eller ombygget af bogtrykkeren. Han havde allerede i 1851 opnået udstykningstilladelse for en del af den store grund »til 8 byggepladser for lysthavende,« men sådanne fandt han ikke. »Af den Grund, at nogle Lysthavende ønskede et større, andre et mindre Jordstykke«, siger han selv året efter i et andragende om en udparcellering af en langt større del af det samlede område, henvend tre fjerdedele af det, i 15 lodder af vekslende areal. Da han således kunne tilbyde parceller af både forskellig størrelse og beliggenhed, mente han »under nærværende Konjunkturer«, at kunne afhænde samtlige parceller, ja havde allerede solgt fem af dem.¹⁷

To af køberne var Raffenberg og Kittendorff, som Henriques nævner. Deres villaer, den førstes på hjørnet af »Sidealleen« (Grundtvigsvej) og Bülowvej, den anden vest herfor, har længst vejet pladsen for høje huse, men navnlig Kittendorffs har sin plads i den danske kunsthistorie, et værk af Herholdt, et stilrent italiensk landhus, – bygget inden arkitekten overhovedet havde været i Italien – men i dansk oversættelse, som man har sagt, navnlig på grund af materialerne, røde mursten og hvide kalksten, de sidste anvendt som binderne i den hule mur, forøvrigt første gang der er bygget med en sådan her i landet. Villaen nød den ære at blive afbildet i Tegners arkitekturværk, og var iøvrigt også særligt udsmykket i det indre, med dekorationer af Hilker.¹⁸ Man kunne nok have ønsket den bevaret, mere end så mange andre af mindre interesse. Vil man gøre sig en forestilling om typen, kan man gå ud og se på Kochsvej nr. 3.

Kittendorff var forøvrigt kun ejer en kort tid, før han blev efterfulgt af »figurmaler« Christen Dalsgaard, som imidlertid allerede 1862 blev tegnelærer ved Sorø Akademi. I modsætning til Kittendorffs er skrædder Langes eller rettere Langes bygninger bevaret, både det »første« og det »andet sted,« nemlig det mærkelige halvt sammenbyggede kompleks ved runddelen, hvor de to alleer skærer hinanden. Ingen af de to huse kan siges at have villapræg, det ene, lave, er for sin tid ret gammel-

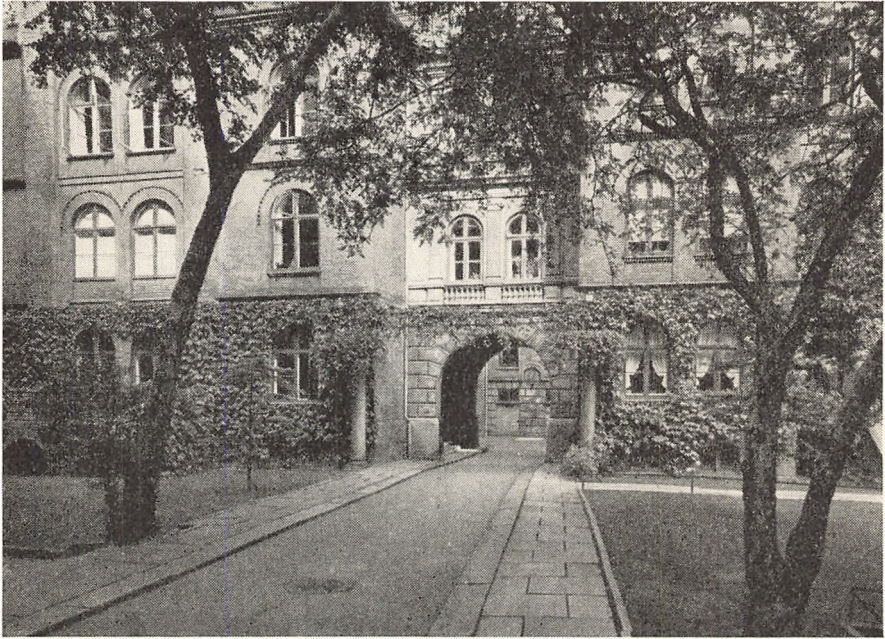
UDSTYKNINGEN AF DE BIANCO-LUNO'SKE GRUNDE mellem Gammel Kongevej, Bülow'svej og Grundtvigsvej – hen på den anden side Henrik Steffens Vej, førte i første omgang til i det store og hele villaagtig bebyggelse, der dog sidenhen for de overvejende deles vedkommende har måttet vige pladsen for høje huse. Ind imellem ligger ganske vist enkelte levn fra det tidligere byggeri, således den her viste »gotiske« villa, Bianco Lunos Allé 1 a. Gotisk er ikke blot den aftrappede gavl, men også de små hængetårne, hentet fra middelalderens borgarkitektur. (Fotografi 1936, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

dags, og de har begge fra først af været opført med udlejning for øje.

Men Lang drog fordel af sit grundkøb også på anden måde. 1853 udstykkede han den sydlige halvdel af sit areal, som blev bebygget af »kaptajn« Wedege, der atter solgte til snedker Wedege og tømrer Lassen. Deres to småvillaer ligger stadig som nr. 8-6 i Bianco Lunos Allé. Nr. 4, et toetages lejehus, stammer ligeledes fra denne tid, opført af tømrer Schütte af firmaet Hasenjäger & Schütte, der havde udstykket den større parcel mellem Alleen, Gammel Kongevej og Bülow'svej, hvor der dog også blev bygget flere villaer.¹⁹

De bygninger, som daguerreotypist Alstrup – en af hovedstadens første fotografer – opførte vis-à-vis skrædder Langs såvel som fuld-mægtig Niensens »Concordia«, er erstattet med høje huse, men alleens nr. 1 a er en lidt nyere villa fra 1873, gotisk i stilen med kantakkede

HELT HERREGÅRDSAGTIG virker denne baggårdsfacade på Gammel Kongevej. Se næste side.
(Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

gavle, hvis tinder ovenikøbet krones med efterlignede hængetårne af den bedste middelalderlige borgstil!²⁰

Nok så ægte virker i al sin pastiche det herregårdslignende Taarnholm, som den bastante røde bygning ligger tilbagetrukket fra Gammel Kongevej, gadenr. 144 på denne. Henriques nævner i det ovenførte citat ikke den bebyggelse på Bianco Lunos parceller, der lå ud mod Gammel Kongevej, men siger andetsteds om denne: »Villaer byggedes af . . . Tømrer Schytte (3), Lithograph Aagaard, afd. Landskabsmaler Boesen.«

Villaer, ja det er jo som man tager det. De er noget store af sådanne at være, i hvert tilfælde Boesens »villa«, som er identisk med netop Taarnholm. August Vilhelm Boesen, ikke altfor bekendt i kunsthistorien, havde også ladet bygge Gammel Kongevej 140, et hus i renæssancestil, mens tvillinghusene på nabogrunden mod øst, Gammel Kongevej 136-138, af Henriques nævnes som »de 2 store nu af Grosserer

MAN HAR HER ET KIG GENNEM PORTEN på den overfor viste facade af bag- eller havehuset, Gammel Kongevej 136-138, tilsyneladende mod en også pynteligt udstyret facade. Dette er dog kun delvis tilfældet, udsmykningen indskrænker sig til det synlige parti og skal markere bagbygningens egenskab af hestestald! Havehusets udsmykning skyldes derimod, at det eller de – for det er to sammenbyggede huse – først lå frit ud imod Gammel Kongevej, som det også tydeligt fremgår af Saa- byes kort fra 1869, reproduceret side 69. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

Wanscher eiede Bygninger,« opført af Snedker Jøhnke.²¹ Deres stil er mere ubestemmelig, men de er som de andre i tre etager med naturligvis flere lejligheder. Herskabelige lejligheder, ganske vist, i hvert fald oprindeligt, og navnlig inden de blev skjult af de senere høje forhuse ud mod gaden. Der blev skrevet imod dette i datidens lokale presse, man kaldte det vandalisme, men det hjalp intet i dette som i andre tilfælde.

Man undrer sig, hvis man uforberedt går ind gennem porten til Gammel Kongevej 136-138 og pludselig stilles overfor disse pyntelige baghuse. Men det er altså forklaringen, at de oprindeligt har ligget frit ud mod Kongevejen med have foran. Dengang har det herregårdsagtige været nok så fremtrædende. Veritable herregårdsfolk har også ejet i hvert fald Taarnholm. Boesens efterfølger »proprietary« C. J. Søn-

nichsen var endda fhv. godsejer i større format. Han havde til 1860 ejet Oxholm, det gamle Økloster i Limfjorden, og stedet på Gammel Kongevej hed en overgang Oxholm, ligesom herregården, men blev siden døbt om til Taarnholm.²²

Man undrer sig yderligere, når man gennem en port mellem de to sammenbyggede baghuse på 136-138 ser ind imod endnu en tilsyneladende ligeså pynteligt smykket husfacade. Det viser sig dog ved nærmere eftersyn, at udsmykningen er indskrænket til det felt af bygningen, man kan se igennem porten. Et udhugget hestehovede antyder baghusets oprindelige bestemmelse. Her var stald fornedet, men i de øvrige stokværk bolig for tjenere og staldkarle.

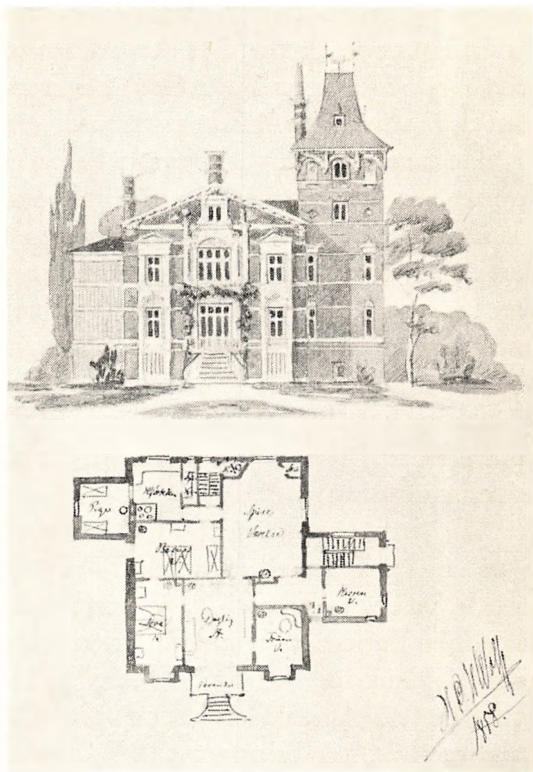
Det siges, at disse ejendomme forhen især var beboet af militære standspersoner, hvis fremtræden i fortiden som bekendt var nok så herskabelig som i vore dage.

Disse fritliggende etagehuse, »kæmpevillaer« om man vil, er egentlig på sin vis lige så betegnende for Frederiksbergs ældre bebyggelse som de virkelige villaer. Typen er i mange, både mere og mindre fornemme variationer, udbredt i kommunen, og har efterkommere fra den nyeste tid.

Af mere almindelig villatype var de tre, som tømrer Schütte lod bygge som Gammel Kongevej nr. 124-126-128. De er alle tre for længe siden væk.

Det gælder også de villaer, som efterhånden blev opført på Bianco Lunos grunde nord for Sidealleen, blandt disse bogtrykkerens egen, som dog først forsvandt o. 1930, afløst af funkishusene ved runddelen. Som Grundtvigsvej nr. 5 ses dog en ældre villa, ligesom i klemme mellem det netop nævnte kompleks og den store etageejendom mod Bülowvej, der ligeledes har remplaceret villaer, tre i tallet. Skrædder Zieraus og tømrer Lunds huse lå på Grundtvigsvej mellem Bianco Lunos Allé og Henrik Steffens Vej, men det hus, som restauratør Hansen var begyndt at bygge i 1866, ses endnu på den modsatte side af gaden som nr. 14, et etagehus til udlejning, stilen ret tarvelig. Acaciavej er et kapitel for sig, og det samme må siges om den vestlige fjerdedel af Bianco Lunos areal med landstedet »Christianshvile«, som først senere blev udstykket. Det var på »Christianshvile«, Grundtvig boede i 1860'erne.²³

SELVOM DETTE BYGNINGSVÆRK ALDRIG BLEV OPFØRT, er udkastet et vidnesbyrd om, at ophavsmanden, mesteren for så mange frederiksbergske villaer, H. C. Wolff, i lighed med det større talent Herholdt, arbejdede i forskellige »stilarter«, denne tegning jo nærmest inspireret af fransk renæssance. Men det slotslignende hus blev som sagt aldrig virkelighed, og den fuldførte Bianco-Luno'ske villa blev i mere jævn stil. I denne forbindelse kan man dog mindes den usædvanlige og ligeledes renæssanceprægede udfoldelse af Wolff, som hans stadig bevarede »Thorvaldsensminde«, Thorvaldsensvej 24, er. (Kunstakademiet).

Alt i alt førte Bianco Lunos udstykning vel ikke til anlæg af et ensartet villakvarter, og det samme kom til at gælde den bebyggelse, som omtrent samme tid blev etableret længere inde imod byen. Henriques skriver:

»Omtrent samtidigt falder Anlægget af Lykkesholms Allee af Fru Amalie Jensen, som kort forud af Juveleer Schmidt havde tilkøbt sig et Vænge, stort c. 47.000 Qv.-Alen, og af Capt. Bruun paa Forhaabningsholm c. 16.000 Qv.-Alen. Den første Bygning, som opførtes her, tilhørte Grosserer Fr. Sommer, som havde betænkt at lade denne tiligemed 2de andre, som han agtede at opføre paa 2 andre Parceller, han ligeledes tilkøbte sig, bortspille i Industrielotteriet, hvilken Plan dog ikke kom til Udførelse; omtrent samtidigt byggede Fru Jensen den Eiendom, hvor Birkecomptoiret findes nu, og i Aarene 1852-53 opførtes Eiendommene Lykkesholm, Krogerup og Amalieshaab af

Kammerjunker Serene d'Acqueria, Kammerraad Møller og Tømrerne Hasenjæger og Schütte; i de derpaa følgende 3 Aar byggedes kort efter hinanden af Justitsraad Skibsted, Tømrer Nørborch (2), Billedhugger Peters, Malermester Lunde og Lieutenant Alpers. Da Pengekrisen udbrød, fandtes kun 3 ubebyggede Parceller, af hvilke 2 senere ere bebyggede af Professor Allen og Billedhugger Peters.«

Af de tre navigivne ejendomme eksisterer først den, der åbenbart bærer eller bar sit navn til ære for fru Amalie. Det er nuværende nr. 11, en større tre etagers ejendom til udlejning. Nr. 5, kammerjunkerens sted, der gav navn til hele Alleen, er erstattet med en nyere bygning, i modsætning til nr. 7, kammerraad Møllers ejendom. Der er bare det mærkelige, at der den dag i dag ligger en ret pyntelig villa fra datiden med navnet »Krogerup«, som nr. 13, der ellers skulle være identisk med Malermester Lundes ejendom. Og forholdet bliver ikke mere forklarligt, fordi Møller også blev ejer af nr. 9. Disse grunde, 7-13, var øget med hver sin fjerdepart af det areal, som fru Jensen havde købt af kaptajn Bruun, og som stødte ud til Wilhelminelyst Allé, den senere Ørstedesvej. Mens der ellers ligger nyere ejendomme 3 B-5, er det fritliggende nr. 3 A sikkert det hus, som Skibsted lod bygge. Nabo hertil ud til Gammel Kongevej lå det forsvundne Wernersminde, opkaldt efter ejersken enkefru Klara Werner.²⁴

På den anden side gaden ligger fremdeles som nr. 16 B grosserer Sommers store ejendom, den første i Alleen, en efter datidens smag fornemt udstyret etageejendom i renæssancestil med både tårn og spir. Sommer ejede også nabogrunden, hvor der nu ligger tre ældre villaer, nr. 14 A-B-C. 10 og 12 er Nørborchs to bygninger, større flereetages ejendomme, og en lignende karakter har nr. 8. Nr. 6 var billedhugger Peters' ejendom, men den er erstattet af nyere etagehuse, ligesom nr. 4 og nr. 2. Nr. 4 var den tredie af Sommers parceller, og nr. 2 birkekommer Petersens ejendom, måske den, hvor »Birkecomptoiret« havde til huse.

Den første Lykkesholms Allé strakte sig kun til henholdsvis nr. 13 og 16. Resten af gaden blev først anlagt senere ved udstykningen af Vodroffsgaards jorder.²⁵

Mere end bebyggelsen ved Lykkesholms Allé var alligevel den på Bianco Lunos grunde noget i retning af et villakvarter, lad så være, at

dette havde skønhedspletter, og at bebyggelsen ikke var så velorganiseret som Bülow's.

Bülow er det navn, man plejer at nævne i forreste række, når man taler om villabyggeriet på Frederiksberg. Også Henriques giver ham en forrang:

»I Aaret 1852 skete imidlertid et Jordkjøb, som dengang af mange blev betragtet som et høist dristigt Vovestykke. Daværende Inspecteur paa Ladegaarden F. C. Bülow, som med Interesse havde fulgt og for en Deel havde været activ Deeltager i den Udstykning af Byggegrunde, der fandt Sted i Blaagaards-Qvarteret i Kjøbenhavns udenbyes Klædebo Qvarteer, havde ogsaa tidligt havt Øie for den store Værdi, der laae i de Frederiksbergske Bymarker mellem Kongeveien og Ladegaardsveien, og efter at have forsøgt at tilforhandle sig forskjellige samlede Arealer, afsluttede han i Juni 1852 Handel med Dhrr. Brændeviinsbrænder Brøndum, Collecteur Jacobsen og Brygger Møller om flere op til hinanden liggende Jordlodder af Areal ca. 35 Tdr. Land . . .«

Det vil føre for vidt her i sin helhed at citere Henriques omtale af Bülow's virksomhed, men man må tro ham, når han vil vide, at Bülow oprindelig var stemt for at begynde sine udstykninger fra øst, hvilken plan imidlertid strandede, fordi han ikke kunne komme overens med ejeren af Landstedet »Wilhelminelyst« om at føre H. C. Ørstedesvej, som han netop havde anlagt begyndelsen til, igennem til Gammel Kongevej. I Stedet for lod han så den vej anlægge, som stadig bærer hans Navn. Det skete ved, at han satte to ældre markveje i forbindelse, lod det samlede vejstræk makadamisere og en gangsti anlægge langs østsiden af det, »Foranstaltninger, som hilstes med almindelig Glæde.« Ligeledes anlagde han Fuglevangsvej, Thorvaldsensvej og Amalievej samt Harsdorffsvej og Emilievej (J. M. Thieles Vej).

Men navnlig var det bemærkelsesværdigt, at han for bebyggelsen af disse parceller havde »efter Jordens Beliggenhed opstillet forskjellige Regler«. Hvad angår den del af hans område, der lå nord for Thorvaldsensvej, blev der ganske vist ikke fastlagt nærmere regler for bebyggelsen, ligesom der på Bülow's jorder øst for Ørstedesvej blev anlagt fabrikker, men byggegrundene i karreen mellem Bülow'svej, Thorvaldsensvej og Ørstedesvej næsten helt ned til Kastanievej blev belagt med

servitutter, så at, som Henriques skriver: »Bevarelsen af Quarterets Charakter som Villaparti er sikkert i dette Aarhundrede.« Det var i 1856, Bülow begyndte at udstykke og sælge, men selvom salget gik rask fra hånden, så kom allerede det næste år den store pengekrise, som for en årrække lagde en hæmsko på alt byggeri i og udenfor hovedstaden. »Først i de seneste Aar«, siger Henriques, »har Bebyggelsen i dette Parti taget et Opsving, som fortsat i lignende Maalestok i nogle Aar vil forvandle de endnu tildeels som Mark henliggende Parceller til Gaardspladse med tilhørende Haver.«

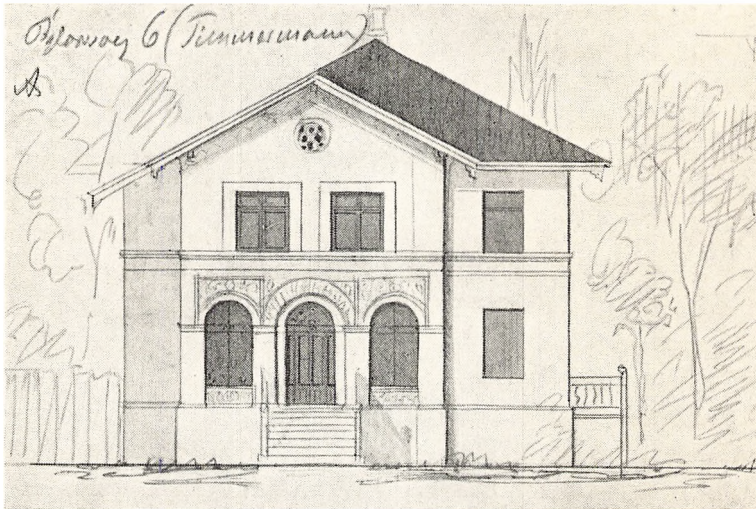
Bortset fra, at Bülow ikke disponerede over det areal, som nu be-
slaglægges af villagrundene ved Helenevej, hvilket område brygger
Møller havde forbeholdt sig, var det ikke ham, der udstykkede hele
det øvrige areal til villabebyggelse. Han havde i 1854 frasolgt en
større parcel til brygger Bjerre, som 1856 udstykkede denne grund i
tre lodder, Amalievej 2-8, og selv opførte den ikke videre villaagtige
bygning »Bjerrehus«, der stadig ligger som nr. 2. Men samme år var
det, Bülow begyndte sin udparcellering for at fortsætte den det føl-
gende år således, at der fremkom ialt omkring 30 villagrunde af veks-
lende, men i det hele ret betydelig størrelse, almindeligt på 3-5000
kvadratalen.²⁶ Unddraget denne udstykningsmåde blev i første om-
gang en større parcel. Det drejede sig om terrænet mellem Amalievej
og den senere Helenevej, altså nu Amalievej 1-11, samt Bülowsvej 18,
som Bülow afhændede til S. H. Bagge, lektor, senere professor ved
den nære Veterinær- og Landbohøjskole.²⁷ Lærestaltens anlæg i 1855
gav naturligvis Bülowsvej »sin rette og store Betydning«, og det store
smukke haveanlæg blev et meget passende naboskab til villahaverne på
den anden side vejen. Liebhaverne til Bülows grunde var både folk,
som ønskede at bygge sig selv en villa, og »spekulanter«, håndværkere
eller arkitekter, som købte en eller flere parceller med bebyggelse og
salg for øje. På Amalievej købte arkitekterne Seidelin og Herholdt
henholdsvis to og tre grunde, henholdsvis på den ene og den anden
side Harsdorffsvej. Blandt håndværkerne træffes også her »kaptajn«
Wedege, der erhvervede og formodentlig også bebyggede grunden,
hvor nu komplekset »Bomhoffs Have« er opført til afløsning af villaen
»Indelukket«. Den villa, der stadig ligger som Harsdorffsvej 11, en af
de få bevarede på denne vej, byggede »løjtnant« Wildau. Senere var

den ejet af oberst Fibiger. Blandt håndværkere uden militære charger var firmaet Christensen & Scottländer, der købte grunde ved Thorvaldsensvej og Harsdorffsvej, samt tømrermester Buch, der købte Harsdorffsvej 5, stadig bebygget med den første villa. Henriques nævner Wedeges og Nørborchs som opførte inden krisen, og føjer hertil kaptajn Bauditz' villa på hjørnet af Harsdorffsvej samt nuværende Harsdorffsvej nr. 10, bygget af skræddermester Lund. Også den er fremdeles i behold, mens den på hjørnet ved Amalievej er borte. Kedeligt nok, for den lå på en af de grunde, Herholdt købte, og han har vel sagtens været dens arkitekt. Fornylig forsvandt også en af Seidelins villaer ved Amalievej nr. 13, af Henriques nævnt som bygget af frk. Sølling, Charlotte Sølling, en af de seks villaer på denne vej, som blev opført, inden krisen satte ind. Af disse er Bjerres allerede nævnt, kammerjunker Rømers på hjørnet ved Bülowvej er borte, mens de to, der skyldes henholdsvis distriktsdyrlæge Jensen og mekanikus, eller som han mindre fornemt kaldes klejnsmedemester Rasmus Knudsen, endnu eksisterer i mere eller mindre ombygget skikkelse som nr. 14-16.²⁸ Maleren Constantin Hansens villa, nr. 10, er borte. Den blev bygget efter hans egen tegning i en ret enkel stil, men med en palet som vindfløj i overensstemmelse med dens navn: Paletten.²⁹ Det var i det hele ret almindeligt, at disse ældre villaer havde – nu ofte glemte – navne. Frk. Søllings hed således »Løkken« og mekanikus'ens »Frovsingsminde« og de tre ejendomme, der før 1860 fandtes på Thorvaldsensvej, blev efter hvad Henriques meddeler, kaldt henholdsvis Thorvaldsensminde, Godthaab og Becksgaard.³⁰

Af de villaer, der efter Henriques blev opført i årene 1860-66 af henholdsvis justitsråd Petersen, løjtnant Wildau, murer Corneliussen, økonom Friis, forvalter Klemp og tømrer Hansen er som allerede antydnet kun Wildaus bevaret.

Henriques omtaler ikke bebyggelsen langs den lille og blinde Helelenevej. Allerede i 1860 havde dog handelsfuldmægtig C. A. Bang, dengang bosat i Forhaabningsholms Allé, fået tilladelse til at udparcelere det areal, som i sin tid brygger Møller havde forbeholdt sig ved salget til Bülow, og hvor bryggeren selv havde bygget det sted, der nu ligger som andet hus ved vejen.

Bang ledsagede sin ansøgning med en længere udvikling:

MURSTENEN, de upudsede ydermure, blev sat i højsædet af Herholdt og hans efterfølgere, deriblandt Wolff, som almindeligt anvendte gule sten, men urtekræmmer Timmermanns villa, Bülowsvej 6, er rød. Bemærk de rundbuede butiksvinduer. (Kunstakademiet).

»Med Hensyn til den for Parcellerne afsatte og udlagte Indkørselsvej, der ikkun vil komme til at føre til enkelte Bygninger og hverken for Tiden er eller med Rimelighed kan antages for Fremtiden at ville blive en Kommunevej, være det mig tilladt at bemærke, at jeg indvilliger i, at der paa Parcellerne ikkun opføres mindre Bygninger med tilhørende Have, uagtet at der ikke paahviler min Grund nogen hertil sigtende udenfor Byggelovens almindelige Forskrifter gældende separat Indskrænkning, som den der herom, efter tinglæste Dokumenter, er vedtaget for de øvrige Dele af det min Ejendom omgivende saakaldte Villa-Terræn, hvis smukke Præg imidlertid ville lide meget, om der i deres Midte blev opført en sammenhængende Række høje Huse.

Paa Grund af denne Indvilligelse har Bygningskommissionen under 8. Dec. 1858 paa derom gjort Forespørgsel for sit Vedkommende resolveret, at Udstykningen kan tiltrædes dog med den Indskrænkning, at der ikke opføres Bygninger i mindre Afstand fra den modsatte Side af Vejen end 20 Alen.«

Samtlige huse ved Helenevej synes endnu at være de først opførte. Bang forbeholdt sig selv grunden ud mod Bülowsvej, men villaen her,

nr. 1 A, var allerede 1860 overgået til Elmqvist. Nr. 3 og nr. 5 blev begge bygget af murer I. H. Flindt.³¹

Bangs smukke bestræbelser ville imidlertid ikke have gavnet stort, hvis ikke også professor Bagge var fulgt i hans fodspor, da han nogle år senere udstykkede området mellem Helenevej og Amalievej, det areal, han som nævnt havde købt af Bülow. Udstykningen skete dog i flere tempi, idet en første plan, der indeholdt en stikvej fra Amalievej med adgang til de dybere liggende småparceller, blev opgivet til fordel for en ny, i følge hvilken der ud mod Bülowvej blev afsat tre parceller og ved Amalievej fem nogenlunde lige store og ret dybe parceller. De fleste af de villaer, som i den følgende tid blev opført på disse grunde, eksisterer stadig.³²

Med denne udstykning og påfølgende bebyggelse var det hele område mellem Bülowvej, Thorvaldsensvej og Ørstedvej, ned til grunden på nordsiden af den senere Kastanievej endelig etableret som villakvarter.

Den senere Kastanievej? Ja, den var nu i hvert tilfælde for halvdelens vedkommende på det tidspunkt en realitet og havde allerede været det i en årrække.

Det var allerede i 1857 lykkedes at bryde en del af den barriere, som jorderne til det gamle landsted »Wilhelminelyst« havde dannet mellem Bülowjorden og Gammel Kongevej, og som havde bevirket, at Bülowvejen blev til, fordi der ikke kunne opnås enighed med landstedets ejere om at føre Ørstedvej igennem til Gammel Kongevej. »Wilhelminelyst« var fra 1826 i familien Triers besiddelse, og det var brødrene, professor og grosserer Trier, som i 1858 afhændede den vestlige del af arealet, 6¹/₂ tønder land, mens de selv beholdt den østlige af omtrent samme størrelse. Køberne var et konsortium på fire mænd.

Det fremgår ikke blot af de »gamle papirer« vedrørende denne transaktion, men også Henriques har fortalt om den, og endelig ligeledes gehejmeetatsråd L. Bramsen, søn af den ene af de nævnte mænd.

Bramsen³³ fortæller, hvordan den store grossererfamilie dårligt kunne få plads i lejligheden inde i byen, og at det på grund af den manglende jernbaneforbindelse til Klampenborg navnlig af hensyn til børnenes skolegang blev umuligt med det årlige sommerophold på familiens landsted i Taarbæk.

Så var det, at faderen besluttede sig til at bygge på Frederiksberg. En stor, herskabelig villa blev det, mere anselig end de fleste i nabolaget. Men forretningsmanden slog to fluer med eet smæk. Også han var åbenbart grebet af den gængse spekulationslyst. Henriques skriver i forbindelse med sin omtale af bebyggelsen ved selve Bülowssvejen således:

»Paa den søndre Ende af Veien er der opført tvende Bygninger paa Parceller af et større Areal af Wilhelminelysts Jorder, som i Aaret 1858 kjøbtes af Dhrr. Grosserer Bramsen, Major Blom, Kammerjunker Rømer og Architect Stilling. Paa dette Areal som begrændses af Kastanieveien, liggende parallelt med og syd for Amalieveien, og hvor Dhrr. Grosserer Bramsen, Fuldmægtig Plockross og Particulier Bjerre kort forinden havde bygget Villaer, af Bülowssveien, Gamle Kongevei og af den øvrige Deel af Wilhelminelysts Jorder, anlagdes kort efter Lindeveien, ifølge Beliggenhed og Omgivelse vistnok Sognets smukkeste Vei, hvis Bebyggelse imidlertid først har taget sin Begyndelse i de seneste Aar, og hvor der nu findes 8 Villaer, opførte af Lieutenant Asmussen, Billedhugger Thielemann, Tømmermester Lund og 5 af Bygningsinspecteur Wolff.«

Af konsortiets medlemmer vil Bramsen og Rømer allerede kendes af læseren, sidstnævnte som villaejer på Amalievej. H. C. Stilling var ret bekendt i datiden, og det samme gjaldt »majoren«, som man kan tænke sig atter en borgervæbningsmand og håndværker, tømmermester Blom. Begge d'herrer – for at blive i Henriques' stil – var omtrent samtidig impliceret i andet frederiksbergsk udstyknings- og byggeforetagende, der dog ikke er blevet nævnt dem til hæder, hverken i deres samtid eller i eftertiden. De var nemlig med i det kompagniskab, som anlagde Schönbergsgadekvarteret med den meget intensive udnyttelse af de små byggegrunde.

Stilling var arkitekt ved opførelsen af Bramsens villa, »Tharand« blev den kaldt, opnævnt efter en lille by i nærheden af Dresden, som byggherren og hans kone havde særlig forkærlighed for. Plockross' villa hed »Lindehuset« og lå som point-de-vue for enden af Lindevej, enten nu vejen har navn efter huset eller omvendt, snarest måske det førstnævnte. Nabo til »Tharand«, hvis havetilliggende oprindelig var meget større, byggedes »Thorupsdal« ud mod Bülowssvej af G. Thorup. Alle

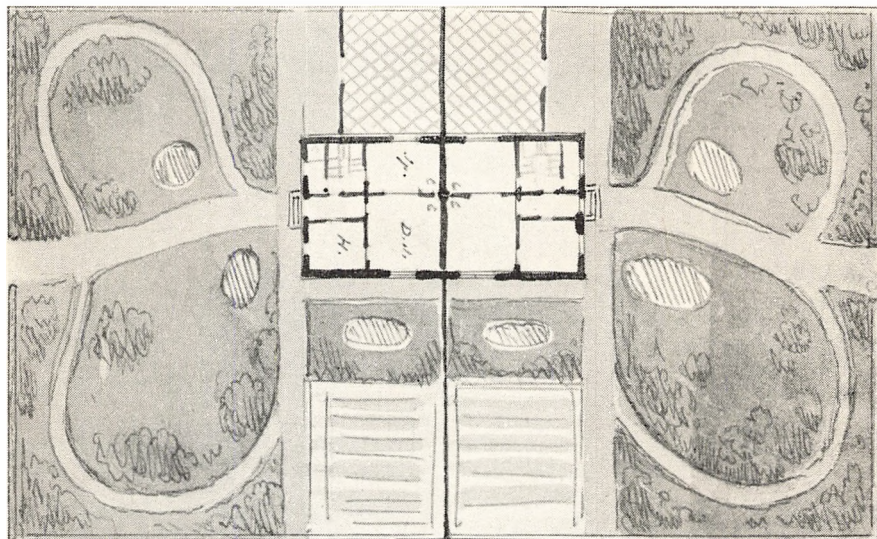

OMBYGNINGER har ganske vist ændret dens udseende, men noget arkitektonisk mesterværk var villa »Tharand« så vist aldrig, derimod en meget herskabelig beboelse med tilhørende stald for både køre- og rideheste. (Ældre fotografi i privateje).

disse villaer findes endnu, »Tharand« dog stærkt ombygget, og med dem adskillige andre af de ældste på det areal, som konsortiet efterhånden udstykkede.³⁴

Det skete, som man også vil forstå efter Henriques, successive, ved en række forskellige udstykninger, af hvilke flertallet kun omfattede en enkelt villagrund. I allerførste omgang blev der dog udstykket seks parceller, af hvilke de to længst mod vest imidlertid blev lagt til de tilstødende ejendomme ved Amalievej, mens de andre var Bramsens, Plockross' og Bjerres, samt endnu en fjerde længst imod øst, Kastanievej nr. 9. Løjtnant M. O. Asmussens villa er Lindevej nr. 14, tømrer Lunds – forsvundne – Gammel Kongevej 116 og billedhugger Thielemanns, Theobald Thielemanns, Kastanievej 6. Hans atelier er nu katolsk kapel, eftersom villaen ejes af S. Elisabethsøstrenes orden.³⁵

Men så er der de fem af bygningsinspektør Wolffs, som Henriques nævner? I en udstykningstilladelse fra 1863 møder man i denne for-

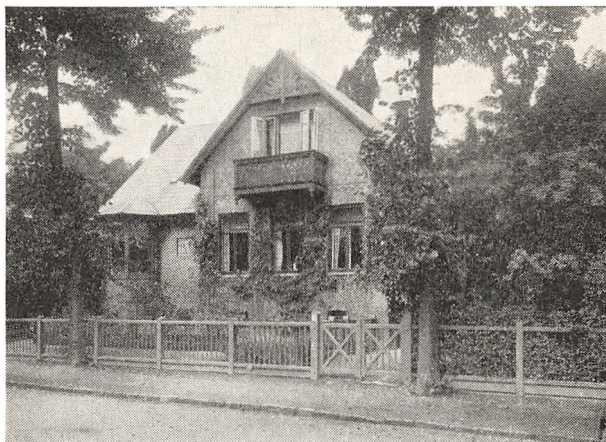

WOLFFS første villa af flere på Lindevej var så moderne en foreteelse som et dobbelthus, gadenumrene 4 og 6. Men haveplanen, ligeledes symmetrisk, var alt andet end nutidsagtig med dens slyngede gange, busketter og rabatter. (Kunstakademiet).

bindelse første gang navnet på den mand, der næsten mere end nogen anden har gjort sig bekendt i de frederiksbergske villakvarterers historie. Da Henriques skrev, var Wolffs gerning i så henseende endnu i sin vorden, men det er et spørgsmål, om hans indsats ikke mindst kan sidestilles med Bülow's. Var denne måske foregangsmanden, så fulgte Wolff ham i hælene, og på den måde overskyggede han ham, at han selv både byggede og tegnede de villaer, som blev opført på hans grunde, såvel på dem, som han købte, som dem han selv udstykkede.

Arkitekt Henning Wolff, fra 1858 bygningsinspektør på Frederiksberg, møder vi altså første gang som grund- og byggespekulant, da han 1863 havde købt to parceller på Lindevej. Man kan stadig gå ud og se på de villaer, han byggede på dem, i virkeligheden en dobbeltvilla, vejens nr. 4 og nr. 6. Deres første ejere efter Wolff var mægler, oberstløjtnant Jørgensen og agent J. A. Sivertsen. Og går man et par skridt videre, til nr. 8 og nr. 10, så skyldes de ligeledes Wolff. Tegningerne til dem findes endnu og borger for, at de ligesom de to førstnævnte er næsten uforandrede. Grundene blev udstykket i 1865, og de første

MANGE AF WOLFFS VILLAER, som f.eks. denne på Lindevej nr. 5, er ligesom indbegrebet af stilfærdig gammeldags hygge, og allerede hans samtidige kaldsfælle, Klein, ville give ham hovedparten af æren for, at begrebet i det hele opstod. (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

ejere var professor Adolph Steen og brønderiejer Jacob Færch. Samme år erhvervede Wolff grunden Lindevej 3. Villaen her er overpudset og i det hele noget ændret. Og hvad Henriques ikke har nået at få med er, at Wolff omtrent samtidig byggede nr. 11 for billedhuggeren Jahn. Han har sikkert ligeledes bygget såvel Bülowvej 4, ejet af proprietær J. Sperling, som nr. 6, den sidste for C. C. Timmermann, samt i det mindste en af de fire villaer, der lå ved Gammel Kongevej mellem Bülowvej og Lindevej. Endnu må her også nævnes den bevarede Kastanievej 3, opført 1868.³⁶

Selvom dette allerede var en ret betydelig indsats, så skulle Wolff siden udfolde sig i endnu større format, både som bygherre og grund sælger, og det i det umiddelbare nabolag af det netop omtalte område. Han var nemlig kommet i besiddelse af en del af Wilhelminelysts østlige tilliggende. Så tidligt som 1860 havde grosserer L. L. Trier udstykket dette område i to parceller, af hvilke gartner Trier fik den større og østlige ud til Ørstedvej, mens han selv beholdt den mindre imod vest. Denne var det, Wolff havde erhvervet, og efter at han havde tilmageskiftet sig den strimmel jord, på hvilken Uraniavej udfor nr. 11-23 kom til at ligge, anlagde han vejen,³⁷ der i vid udstrækning blev præget af ham, idet næsten samtlige villaer på vestsiden var hans virke, og for de flestes vedkommende stadig er det. Det gælder i hvert fald rækken udfor det nævnte vejstykke med undtagelse af den noget senere byggede nr. 17. Villaerne skifter i størrelse som i stil, men

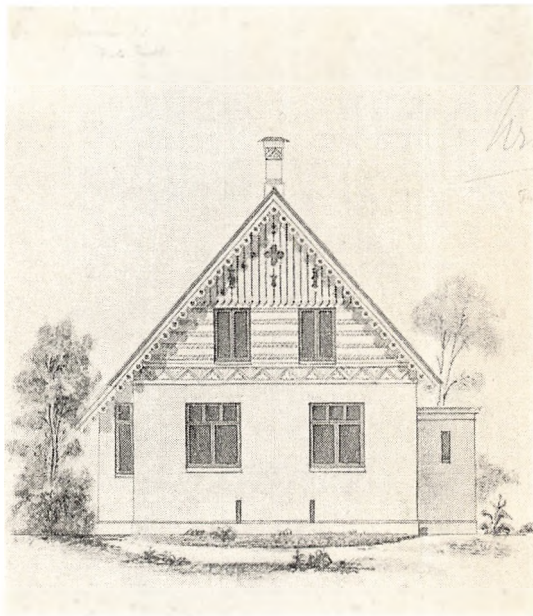
IDYLLISKE ER DE FREDERIKSBERGSKE VILLAVEJE, også Uraniavej, der blev anlagt af Wolff, og hvor de seks af syv bevarede villaer på vestsiden skyldes ham, de fleste så nogenlunde uændrede og alle forskellige. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

giver stadigvæk et levende indtryk af Wolffs kunnen. Desværre er den ret karakteristiske hjørnevilla ved Kastanievej i nyeste tid blevet lidt hårdhændet moderniseret. I modsætning til den lille hyggelige schweizervilla ved siden af, der er helt velbevaret. Alt i alt et gadebillede med historisk karakter og blandt andet et vidnesbyrd om, hvordan man i de dage ønskede, at hver villa skulle fremtræde med sit eget særprægede fysiognomi.

Også flere af villaerne henimod Gammel Kongevej skyldtes Wolff, blandt disse de mere anselige ud mod selve denne hovedgade, som imidlertid har måttet vige pladsen for høje huse.³⁶

Wolff var en stor arbejdskraft og det tiltrods for, at en lammelse gennem åringer holdt ham lænket til hans stol. Samtidig med at han byggede på Uraniavej, var han også i virksomhed på en helt anden kant af byen, på Platanvej, anlagt en halv snes år før af gartner Hintze.

SOM GRUNDENE PÅ URANIAVEJ afveg i størrelse, således også selv husene. Et af de mindste er den lille Schweizervilla, der ligger som nr. 21, bygget efter Wolffs her gengivne tegning. (Kunstakademiet).

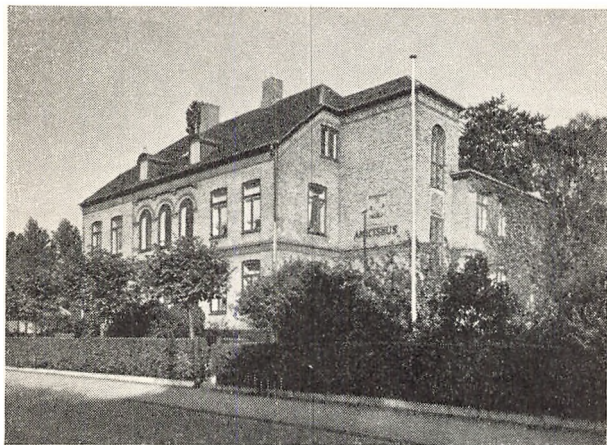

For ikke helt at sprænge tidsfølgen bliver det nu nødvendigt at gå nogle år tilbage i tiden. På de foregående sider har det været naturligt i sammenhæng at skildre den udvikling som førte til dannelsen af det store sammenhængende villakvarter mellem Thorvaldsensvej og Gammel Kongevej, følge denne udvikling fra det tidspunkt, da Bülow begyndte på sine udstyknings og indtil Wolff så at sige satte kronen på værket.

Men i mellemtiden var der sket et og andet både her og der indenfor Frederiksbergs kommunegrænse, ja selv udenfor det egentlige bydistrikt, således som dettes grænser var fastsat 1858.

Hverken den nysnævnte Platanvej eller Amicisvej blev fra først af anlagt i deres senere udstrækning.

Kunstfyrværker Gaetano Amici, der som nævnt havde købt en af isenkræmmer Eegholms langstrakte parceller, havde så tidligt som 1855 søgt at nyttiggøre sig denne sin ejendom ved at ansøge om at måtte udparcellere mere end halvdelen af den i fire grunde, to på hver side af en vej, der førte op til det hus, han havde bygget på den store lod. Men det gik ikke, navnlig fordi den udlagte 200 alen lange vej kun

AMICISHUS står der med metalbogstaver paa »villa-en«, Amicisvej 8, og Amicis hus er eller rettere var det, opført i mere enkel form af kunstfyrværkeren, efter hvem vejen har navn, men iøvrigt ikke ændret meget. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

havde 6 – seks – alens bredde! Det varede imidlertid blot et par år, inden Amici forsøgte sig igen og virkelig fik tilladelse til at frasælge to parceller ud mod Frederiksberg Allé. Vejen mellem dem var begyndelsen til den senere Amicisvej, der dog først blev ført igennem hele den oprindelige grund og videre ud til Gammel Kongevej så sent som i 1881, året før Amici selv døde. Fyrværkeren var således selv med til at slutte den overenskomst, efter hvilken vejen blev anlagt, og hans egen samt de tilstødende grunde langs den for en dels vedkommende blev belagt med villaservitutter.

Den ældste villa på vejen er »Amicishus«, som der står på den gule murstensbygning, der ligger som nr. 8. Og det er trods tårn og det hele villapræg virkelig Amicis hus! Man kan let konstatere det ved at sammenligne bygningen med det primitive gamle maleri af ejendommen og vejen.³⁹

Mens østsiden af Frederiksberg Allé var beslaglagt af de store landsteder, var terrænet på alleens vestside, den tidligere Studevang, til dels optaget af de gartnerier, som hører til i enhver større bys udkanter, og som efterhånden som byen vokser trænges længere ud ad. Det areal, på hvilket Platanvejen i størstedelen af sin længde blev anlagt, var 1830 erhvervet af gartner P. W. Hintze, efter hvem sønnen, ligeledes gartner, fik det i 1865.

Allerede den ældre Hintze havde i 1858 fået tilladelse til at udstykke hele sin grund i 25 parceller, hver på 23-2500 kvadratalen, »som for-

AMICIS GRUND gik ikke helt igennem fra Alleen til Kongevejen, men stor var den, hvilket også fremgår af billedet her med fyrværkerfamilien og nogle af dens frembringelser foran huset i dets oprindelige skikkelse. (Maleri i Københavns Bymuseum).

trinlig egner sig til byggegrunde.« Men også i dette tilfælde virkede krisen hæmmende, og det var først sønnen, som drog fordel af udstykningen og vejanlægget.

»I den allerseneste Tid,« siger Henriques, »har Gartner Hintze anlagt Platanveien, og ved samme er af Overkrigscommisair Gede og Lithograph Kittendorff opført to Villaer, som med Rette af Mange ansees for at staae i Række med Sognets smukkeste Bygninger.«

Gedes villa er nr. 16 og Kittendorffs nr. 43 på hjørnet ved Frederiksberg Allé, i stilen vidt forskelligt fra hans hus i Bianco Lunos Sideallé, et to familiers hus i to etager, bygget af Henning Wolff, der også har tegnet gadenumrene 7-9-11.

Platanvejen, hvis grunde er belagt med villascritutter, der gennem årene er hævdet af vejens grundejerlav, var oprindelig ikke ført igennem til Vesterbrogade eller Vester Landevej, som man dengang

sagde. Det skete 1867 ved et mageskifte mellem Hintze og brygger Tvede som ejer af den tilstødende grund. Den kom derved sammen med Christiansholmsvejen til at »danne et Led i den Communicationslinie mellem Vester- og Nørrebro, som man saa længe har attraaet.«⁴⁰

På Platanvejens sydside stødte en del af grundene ind til Carit Etlars have, der således havde mistet sin fredelige beliggenhed. Og slangen viste sig snart på sin ældgamle maner i det poetiske paradis, fristes man til at sige. I en af villaerne, der stødte op til digterens have, boede jægermester Schultz med sin familie, deriblandt en datter, som »nede i Lysthuset, omgivet af et Hav af grønt . . . for første Gang saae »Gjøngehøvdingen« Forfatter. Hun var endnu Barn, men sad ofte med Carit Etlars Værker og saae nysgjerrig oppe fra sit Vindue over paa den underlige Mand, der var hendes og hendes Søskendes Yndlingsforfatter.« Hendes dansklærers opmuntring i anledning af en dansk stil fik hende til at nærme sig det store forbillede – skæbnesvangert for dette og hans familie, såvel som for hende selv. En eftermiddag tog hun mod til sig og krøb gennem hækken, der skilte de to ejendomme, ind i forfatterens have, nåede ubemærket hen til lysthuset, men her svigtede mødet hende, da hun så den store mand sidde og stirre frem for sig med hånden under kinden og et barsk udtryk. Næste dag gentoges forsøget, og digteren fik da øje på hende.

»Hvad vil De, spurgte han barsk. Er det Dem, der som en Gade-pige bryder gjennem Hegnet for at stjæle Jordbær herovre?«

Aldeles rædselsslagen ville hun flygte, men han greb hende i armen og så meget vred ud. Nu fulgte en forklaring, som endte med, at den unge pige fremstammede, hun gerne ville være digter.

Etlar fik manuskriptet til gennemlæsning og – glemte det hele! Indtil den unge pige efter måneders forløb mindede ham om det. Og nu førte det til et nærmere bekendtskab, et plejedatterforhold, som hun selv har kaldt det, et forhold, der imidlertid en årrække senere fik sin afslutning ved, at Etlars første ægteskab blev opløst, og han ægtede plejedatteren. Men dette førte også til salg og udstykning af villaen og dens store havegrund ved Frederiksberg Allé.⁴¹

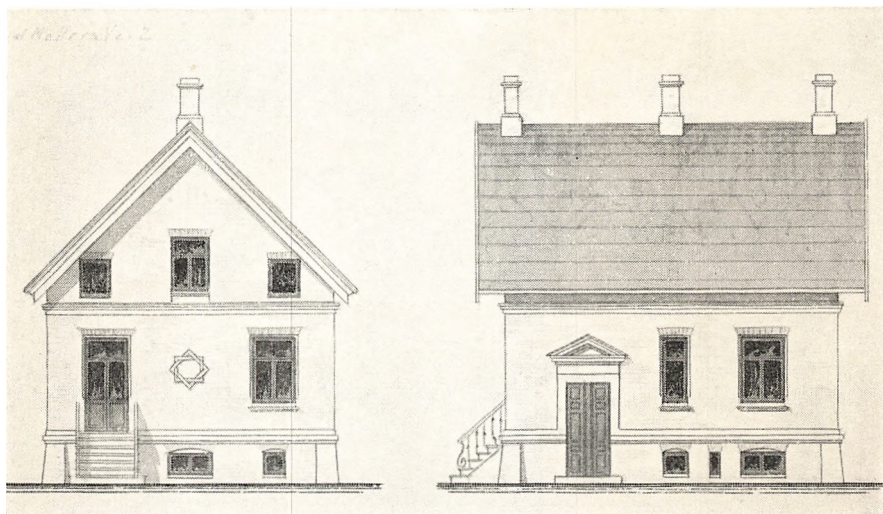
Der er gennem tiderne stiftet mange ægteskaber over de frederiksbergske villahegn, men det er sjældent, at disse hændelser er beskrevet i erindringslitteraturen.

HVOR HARALD JERICHAU HAR HAFT SIT STADE, da han i 1878 malede dette billede, er ikke helt klart, men lysthuset i forgrunden turde være Etlars berømte, og midt i billedet ligger i hvert fald villarækkerne ved Platanvej. (Øregaardsamlingen).

Det var ikke blot forretningsfolk, arkitekter og håndværkere, der bidrog til anlægget af Frederiksbergs villakvarterer. Også to af sognets mest fremtrædende beboere, begge politikere i første række, P. G. Bang og C. C. Hall, har øvet deres indsats.

Peter Georg Bang, jurist og til slut justitiarius i Højesteret, men tidligere medlem af forskellige ministerier i de bevægede år efter 1848, tør vel nuomstunder siges at være bedst kendt som opnævneren for – Peter Bangs Vej! Her lå hans ejendom, og her var det altså, han foretog sin udstykning til et villakvarter, omend af beskedent omfang. Altså i det såkaldte landdistrikt, så langt ude, at Frederiksbergs bygningslov fra først af slet ikke gjaldt her. Der står 1857 på en af villaerne ved Lindevangs Allé, den smalle og oprindeligt kortere parcelvej, som P. G. Bang begyndte anlægget af, og hans søn landinspektør J. H. Bang siden forlængede, i forbindelse med en udstykning af grundene over imod Finsensvej – daværende Bogholdervej – uden at vejen dog nogensinde blev ført gennem til denne.

ET HUS, SLET OG RET ET HUS, og ikke nogen villa, kunne man fristes til at kalde dette værk af Wolff, som før lå Poul Møllers Vej 2. Men han fik netop også det lov, at han gjorde det muligt for andre end velhavere at bygge eget »landsted«. (Kunstakademiet).

Der ligger endnu villaer ved Lindevangs Allé, både ældre og nyere. Blandt de sidste må især nævnes den store, vejens nr. 11, som selveste Martin Nyrop, rådhusets, Københavns rådhus' bygmester, har givet tegning til, et anseligt bygningsværk i en romantiserende nordisk stil. Men hvad helhedsbilledet angår, er den gamle villavej temmelig hårdt trængt af høj bebyggelse og industrielle foretagender.⁴²

»Bangs Anlæg« kaldte man i datiden den ældste bebyggelse ved Lindevangs Allé. »Bangs Vænge« er noget andet. Det udgjorde en parcel af Teglgaardens gamle tilliggende, umiddelbart ind til Frederiksberg Have, og førnævnte landinspektør J. H. Bang fik skøde på det i 1858. Han ansøgte om at måtte udstykke det i ialt 26 villagrunde af vekslende størrelse, mellem 2000 og 3000 alen, samtidig med at han anlagde to stikveje, vinkelret på Smallegade. Tilladelsen fik han, men udstykningen blev ikke til noget efter den plan. Kvarteret blev først anlagt en lille snes år senere, da Bang enedes med ejeren af nogle tilstødende grunde, oberst P. C. Boeck, om at pålægge visse af deres grunde villaservitutter, og kommunen, som skulle anlægge vejene mod refusion hos grundejerne, iøvrigt havde godkendt den ændrede vejfø-

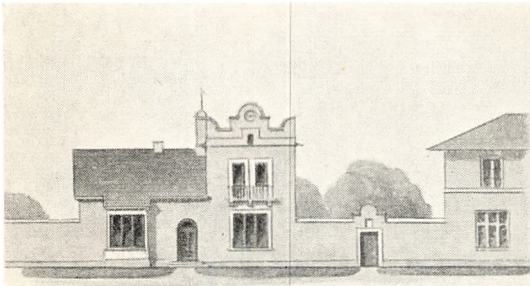

INGEN ANDEN END MARTIN NYROP har tegnet denne villa fra 1886, hvis enkelte træk også nok kan lede tanken hen imod hovedstadens rådhus. Den ligger inderst i den blinde Lindenvangs Allé, men stammer ikke fra dennes første tid. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

ring. Samtidig fik vejene også deres navne: Poul Møllers Vej og Steen Blichers Vej.

Det var en betingelse for kommunens medvirkning ved anlægget af dette kvarter, at der i de høje huse på grundene ud mod Smallegade kun måtte indrettes lejligheder på mindst fire værelser. Iøvrigt måtte der på de øvrige parceller kun opføres fritliggende våningshuse, mindst tre alen fra skel imod naboen og af højst to etagers højde. I hver etage såvel som på kvisten måtte der kun være to lejligheder med et grundareal på mindst 175 kvadratalen.

Villaservitutten var tidsbegrænset indtil 1925, men er i hovedsagen opretholdt til dato. For en stor del af villaerne er den på kommunens foranstaltning forlænget indtil 1957, men man vil sikkert ved en byplanvedtægt søge dette område bevaret som villakvarter også ud over denne tidsgrænse.⁴³

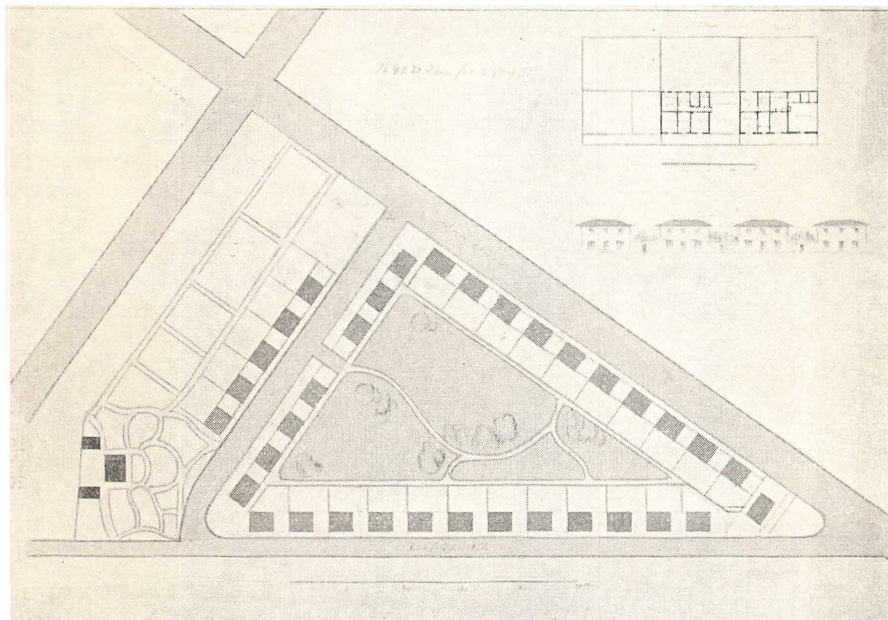
ET AF HERHOLDTS ADSKILLIGE UD-KAST til bebyggelsen i Halls Vænge, efter hvilket han havde tænkt sig at skabe afveksling i randbebyggelsen ved at anvende skiftende to fra hinanden meget afvigende hustyper. Sammenlign planen overfor. (Kunstakademiet).

Det ville også være synd andet! Det er ikke langt fra, at disse villaer har den bedste beliggenhed på hele Frederiksberg, i hvert tilfælde dem, der ligger ind imod skellet til Frederiksberg Have. Og samspillet mellem parken og de hyggelige gamle huse er af udmærket virkning. Også her har den utrættelige Wolff været på færde, og blandt andet bygget nr. 9 på Poul Møllers Vej.⁴⁴

Det er blot en skam, at man har oliemalet en tre-fire villaer på rad – med en noget fad gul farve, velsagtens under hensyn til en nyere tids smag for uniformering. Og en ringe trøst, at man desto mere kan glæde sig over de patinerede gulstenvillaer ind imod Frederiksberg Have. Uden på nogen måde at ville forklejne nutidens villabyggeri kan man ikke andet end ønske, at kvarteret her vil bevare sit efterhånden historiske præg, af god gammeldags hygge!

Lykkedes det med tiden at få Bangs Vænge anlagt som villakvarter, gik det ikke således med »Halls Vænge«. Og det tiltrods for, at det dog lå ligeså nær byen. Det vil formodentlig være bekendt, at C. C. Hall, en af de mest fremtrædende politikere omkring midten af det 19. århundrede, ikke blot var Frederiksbergs første folketingsmand i årene 1849-81, men også fra 1840 indtil sin død ejer af Ny Bakkegaard, som han havde købt med »Hauge og Vænge«. Vænget, altså Halls Vænge, omfattede langt størstedelen af trekanten mellem Vesterbrogade, Rahbeks Allé og Pilealleen, idet selve lyststedet med haven lå ud imod denne.

Der synes desværre ikke at foreligge nærmere vedrørende Halls planer om en villa- eller cottagebebyggelse på dette område, udover, at Herholdt så tidligt som i 1850'erne havde udarbejdet forskellige stadig kendte planer til denne bebyggelse, og at en udstykning i over-

DET VAR EN BEBYGGELSESPAN af en type, som først skulle blive realiseret i vore dage, Herholdt gik ind for, da han for netop 100 år siden projekterede bebyggelsen i Halls Vænge. Men det lykkes heller ikke at realisere den. (Kunstakademiet).

ensstemmelse med en af disse planer virkelig blev approberet i året 1861.

Sagen er ellers i sig selv så interessant, at alene dette kendskab til den kan berettige til omtale. Det drejede sig om en bebyggelse af en så moderne karakter, at man undres: en række ensartede småvillaer placeret i rad og række, ja anlæg af den type, der forudsattes ved udstykningen, er faktisk først kommet til udførelse i allernyeste tid.

Dette Herholdts projekt, som stammer fra 1857, gik ud på at lægge ialt 35 ens villaer – i stilen tydeligt påvirket af Bindesbølls få år ældre cottageanlæg ved Klampenborg – dels langs Vesterbrogade og Rahbeks Allé og dels langs en ny vej, der forbandt disse. Det hele anlæg var lukket med hegnsmure mellem de enkelte huse, der hvert havde sin lille have. Men bag dem strakte sig et stort åbent areal, der efter hele planens karakter må tænkes at skulle være forblevet ubebygget, et fælles »grønt område« eller haveanlæg!

Bevillingen til udstykning efter dette projekt – dog således, at man opgav villabebyggelse vest for parcelvejen – blev givet »Hans Excellence, Gehejmerraad og Konsejlspræsident Hall« i 1861. Men som så mange andre skønne planer blev også denne på papiret. Enkelte grunde blev vel frasolgt, men uden at bebyggelsen fulgte den planlagte norm, og facit blev, at størstedelen af »vænget« nogle år efter Halls død blev beslægtet af høj bebyggelse. Ny Bakkegaards Allé har forøvrigt samme forløb som den i 1861 afsatte parcelvej.⁴⁵

Så kom der mere ud af en, i det samme år 1861 approberet udstykning af en af de gamle gårdlodder ved Allégade. Det var Jens Rasmussen, ejeren af den nuværende Reebergske gård, der udstykkede den lange smalle lod, der strakte sig bag gårdens også nu bevarede gamle bygninger helt ud til Gammel Kongevej. Her opstod siden Hortensiavej samt den del af Enighedsvej – nu Edisonsvej – der sætter denne i forbindelse med Gammel Kongevej. På denne grund mødes således repræsentanter for to frederiksbergske tidsaldre, villaer fra 1870erne og de gamle landlige bygninger fra ældre tider.⁴⁶

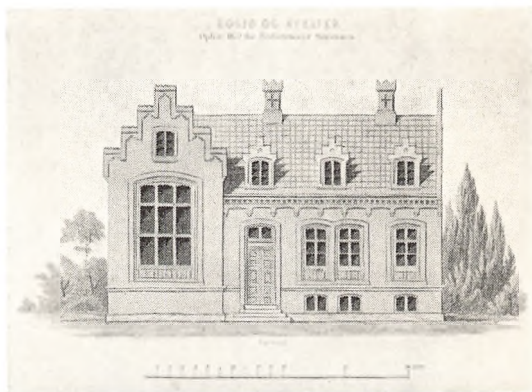
Ud til selve Gammel Kongevej lå fem villagrunde, der sluttede sig til fem andre, som gartner Rathsack i 1857 havde fraskilt sin lod ved Allégade, hjørnестedet ved Gammel Kongevej.⁴⁷

Det må huskes, at denne sidstnævnte hovedgade endnu på dette tidspunkt var nærmest en regulær landevej uden nævneværdig høj bebyggelse, men med villaer og landsteder bag de tætte træækker, der stod på hver side langs de dybe grøfter.

At der lå villaer på vejens nordside, skulle man kunne forstå af det foran udviklede. Noget anderledes formede det sig på sydsiden, hvor enkelte af de gamle landsteder endnu til dels var bevaret, og hvor netop i denne periode det store forlystelsesetablisement »Alhambra« stod i sit glørværdige, men så kortvarige flor.

Alhambra – på hvis grund tildels Alhambravej med tilhørende bebyggelse og Hauchsvej er anlagt – blev etableret på arealer fra to ældre landsteder, som i 1858 begge tilhørte musikhandler Emil Hornemann. Længst mod vest, ved den senere Alhambravej, lå det enes hovedparcel, kan man godt sige, i den forstand, at dér fandtes bygningerne til det landsted, kaptajn Gradmann havde udstykket i 1846, dengang Eegholm havde købt det større vænge mere imod vest, hvor

BATALJEMALEREN NIELS SIMONSEN valgte dette projekt af de to, som arkitekten P. G. Hagemann havde udpønsket for hans nye hus på Gammel Kongevej, mere nationalt præget – med ateliervinduet i kirkegavlen – end det andet udkast – i ren klassisk stil. (Tegner: Architectonisk Album).

siden Amicisvej og Nyvej blev anlagt. Af denne parcel, der strakte sig mellem Alleen og Gammel Kongevej solgte Hornemann den del, der lå ud mod førstnævnte. Hans anden tilstødende ejendom var langt større, henved 5 tønder land, hvoraf omtrent $4\frac{1}{2}$ overgik til Alhambra, mens han selv beholdt resten og landstedets bygninger, der lå ved den lille Runddel, hvor nu St. Thomas ligger.⁴⁸

Nogle år før havde han forøvrigt påtænkt en udstykning af dette landsted, i to store parceller – en på hver side af en projekteret vej. Denne er – omtrent på Hauchsvejs plads – markeret på den eksisterende nydelige plan af landstedet, en plan, der bedre end mange ord viser karakteren af et sådant gammelt frederiksbergsk lyststed.⁴⁹

Hvad bebyggelsen på den søndre side af Gammel Kongevej iøvrigt angår, så skriver Henriques:

»Paa den søndre Side blev der i 1852 og 53 ved Siden af hinanden opført to Villaer af Bataillemaler Simonsen og Etatsraad Fiedler, ligesom ogsaa Etatsraad Stæger og Cand. Michaelsen i samme Aar opførte deres Eiendomme. Af de op til denne liggende, af Kunsthändler Aagaard og Grosserer Lefolii opførte, saavelsom de 7 Villaer ved Veiens østlige Ende skrive sig derimod de 6 fra Tiden til 1860 og de 3 fra den seneste Tid.«

Ja, de to førstnævnte villaer er det ikke vanskeligt at lokalisere, selvom de længst er forsvundet. De lå som nuværende Gammel Kongevej 117-119 på hjørnet af Mynstersvej, på grunde udstykket i 1852 af overretsassessor Müller fra et lyststed, hvis areal som sædvanligt strakte sig

mellem Kongevejen og Alleen, Sommerlyst hed det og er forøvrigt kendt som komponisten Lange-Müllers fødested.

Hvordan bataillemalerens villa så ud, ved man udmærket, ja, kender endda et ekstra udkast til den. Arkitekten var P. G. Hagemann, der havde fremsat dels et forslag i gotisk, dels et i nyklassisk stil. Det førstnævnte blev valgt.⁵⁰

Stægers og Michaelsens villaer lå i hver sin ende af Gammel Kongevej. Michaelsens, den kendte postmands, på hjørnet af Enighedsvej, men på en af Rathsacks grunde, nu nr. 155, Stægers som nuværende Gammel Kongevej nr. 91, og ved siden af den – som det lidt dunkelt fremgår af Henriques' udtryksmåde – som nr. 93 C. Aagaards, litografens, og som nr. 95 grosserer Jacob Lefoliis.⁵¹

De sidstnævnte tre var alle opstået på parceller af det gamle Landsted »Vennersly«.

Udstykningen af denne anselige ejendom mellem den lille Runddel og Gammel Kongevej var begyndt allerede i 1844, da lægen, etatsråd Willemoes, afhændede større dele af den henholdsvis mod Alleen og Gammel Kongevej og henholdsvis til kancellist Raasløff og landsoverretsprokurator Nyholm. Hans bygning, der af Henriques er omtalt som en af de første på Gammel Kongevej – sammenlign side 17 – eksisterer måske endnu som det pyntelige tårnprydede bag- eller havehus, Gammel Kongevej 101. Det var Nyholm, der solgte Aagaard og Lefolii deres villagrunde. Hvad angår Stægers grund, så blev den 1853 af Willemoes solgt til arkitekt P. G. Hagemann, der sandsynligvis har bygget villaen.⁵²

Hvad angår de af Henriques nævnte »7 Villaer ved Veiens østlige Ende« tvinges man næsten til at tro, at forfatteren har taget fejl af verdenshjørnerne, og at det må være bebyggelsen på Rathsacks og Rasmussens grunde, han taler om? Ellers er det ikke let at vide, hvor de skal placeres.

En af disse villaer, i sin tid opført af praktiserende læge Emil Tøtterup og siden ejet af apoteker I. C. Lassen, kan man forøvrigt stadig se i noget reduceret tilstand som nr. 165, og det samme gælder nr. 151, et af de huse, som tømrermester I. E. Lund har opført.⁵³

Man vil af det her anførte kunne skønne, at datidens Gammel Kongevej føjede sig smukt ind i helhedsbilledet af de frederiksbergske

SOM P. G. HAGEMANN TEGNEDE NIELS SIMONSENS VILLA med de gotiske gavle, har han sikkert også opført den Stæger'ske med de udsvejfede renaissancegavle. En datter af huset skal have malet billedet engang i 1860erne. (Københavns Bymuseum).

villakvarterer, og at det ikke gjorde noget skår i det almindelige grønne præg, at »Alhambra« såvel som »Eegholms mark« med græssende køer bag den parklignende have, der hørte til »Sans souci« i Frederiksberg Allé, bredte sig langs dele af vejens sydside.

Og da Alhambra efter få års forløb atter forsvandt, ja så blev det til alvor med anlægget af den allerede før påtænkte Hauchsvej, såvel som af den nye Alhambravej.⁶⁴

Det var især langs de to hovedfærdselsårer, Frederiksberg Allé og Gammel Kongevej, at villabebyggelsen trængte frem. Bangs Vænge og kvarteret ved Lindevangs Allé lå som øer udenfor det større samlede villaområde, og en lignende ødannelse opstod ved Ladegårdsvejen, som dengang løb på Frederiksbergsiden af den endnu ikke overdækkede Ladegårdså.

Om dette villakvarter har Henriques også nået at berette:

SOM LILLE SVANEMOSEGAARD på hjørnet af Ladegaardsvejen – Aaboulevarden – og Bülowssvej måtte vige for villaen, er denne nu afløst af et etagehus. Men det lillebitte hus ved siden af, ligger der da vist endnu. (Maleri fra 1908, Frederiksberg rådhus).

»Paa Hjørnet af Ladegaardsveien og Bülowssveien laae indtil for omtrent 1 Aar siden Vafabriquer Lauritzens Eiendom, Lille Svanemosegaard. Denne solgtes da til Grosserer Wanscher, som efter at den gamle Bygning var nedbrudt har begyndt en Udparcellering i Forbindelse med tvende nye Gadeanlæg, Johanne- og Ingemannsvei, hvor der nu alt er opført 11 nye Villaer.«

Det var indenfor ét og samme år 1865, at grosserer Wanscher opnåede tilladelse til to udstykninger af det nævnte område. I første omgang blev der fraskilt 6 mindre og større parceller, men i anden blev det resterende areal udparcelleret i ikke mindre end 26 »til Bebyggelse bestemte Parceller«, for en dels vedkommende ganske små, helt ned til 560 kvadratalen, mens de største var på over 2000.⁵⁵

Folk i den mere modne alder vil endnu huske, at togene fra de små banegårde ved Gyldenløvesgade passerede gennem villakvarteret ved Ingemannsvej og Johannevej, »saa at Gulvet ofte rystede, naar de tunge Godstog rumlede forbi.« Således skrev Louis Bobé, der i en årrække boede i den nu nedrevne villa på hjørnet af Bülowssvej, op ad banelegemet.⁵⁶ Man skulle forsværge, at nogen kunne finde på at placere et

HÅRDT TRÆNGT PÅ ALLE SIDER af høj bebyggelse fjæler sig endnu adskillige gamle villaer i kvarteret omkring Ingemannsvej, nu fællesnavn for det oprindelige vejstykke med dette navn og den tidligere Johannevej. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

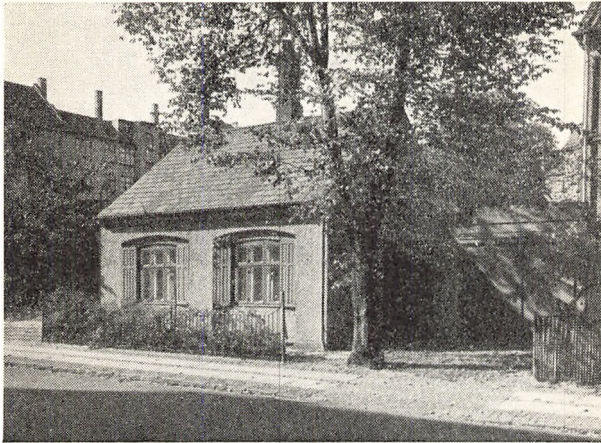

villakvarter på begge sider af en jernbanedæmning, klods op ad denne, og i vore dage ville vedkommende myndigheder nok protestere, om ikke af anden årsag, så på grund af overskæringen. Men således var det altså ikke for et hundrede år siden. Bebyggelsen blev nemlig etableret med velberåd hu, i hvert tilfælde efter at banen var projekteret om ikke endnu anlagt. Og byggeriet skred som man vil forstå hurtigt fremad.

Man kan måske dårligt nok sige, at det var eksemplet, der smittede. Det var nemlig allerede det følgende år 1866, at naboen fulgte Wanschers eksempel. Rettere naboersken, for det var garver Dohlmanns enke, Sophie Dohlmann, der i 1866 udstykkede ialt 43 parceller langs to nye stikveje fra Ladegårdsvejen, begge parallelle med Johannevej og i forbindelse med hinanden ved en tværvej omtrent ved jernbanen og efter denne beliggenhed kaldt Jernbanevej.⁵⁷

Med tiden blev den østligste af disse nye villaveje den vigtigste, for den kom til at danne fortsættelsen af H. C. Ørstedsvej, da denne endelig i 1872 blev ført helt igennem fra Gammel Kongevej. At dette ikke i længden bidrog til at opretholde dens karakter af villavej, er noget andet.⁵⁸

Mens tværvejen blev kaldt Sophievej – naturligvis efter enkefruen – kom den vestlige parallelvej til at hedde Svanemosegårdsvej, opkaldt efter det gamle landsted, på hvis areal alle tre veje var anlagt og i virkeligheden også såvel Johannevej som Ingemannsvej, da Lille Svanemosegaard var opført på en parcel af selve Svanemosegaard.⁵⁹

DET AF MINISTERIALBUD CHRISTIANSEN OPFØRTE HUS på den tidligere Johannevej, nu Ingemannsvej 21, ligger i al sin lidenhed stadig som da det i 1860erne blev bygget, et af de første i villakvarteret ved Aaboulevarde. (Fot. 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

Blandt bygmestrene, som virkede ved byggeriet i disse villakvarterer, træffes gammelkendte navne som Wildau og Nørborch, men navnlig var arkitekt C. F. Rasmussen virksom. Af de villaer, som denne iøvrigt ikke særligt kendte arkitekt byggede, er flere stadig i behold, men ellers er det jo sådan, at den høje bebyggelse ikke blot efterhånden helt omkranser kvarteret, men også har trængt sig ind mellem de gamle villaer.

Forøvrigt var forholdet her allerede fra først af det, at også den ældste del af bebyggelsen havde blandet karakter. Større ejendomme på to-tre etagers højde, altså opført med udlejning for øje, men fritliggende, som det var skik på Frederiksberg, lå mellem almindelige enfamilies-villaer. Og da nogle af de større huse hører til de ældste i kvarteret, må de være regnet med blandt de 11 villaer, Henriques opregner. Flere af dem er bevaret endnu. Som nr. 23 på Ingemannsvej, tidligere Johannevej, ligger stadig »Lille Kalstrup«, bygget af fabrikant, cand. polyt. C. Sødring. Naboejendommen, den mosaiske friskole, er en villa, som »løjtnant« C. A. Wildau byggede. Også nr. 19 er gammelt, såvel som nr. 17, det sidste ligeledes bygget af Wildau og senere ejet af overretsprokurator Mundt. Ved siden af det ligger stadig det lille uanselige hus, – hvor der i facaden kun er plads til to ganske vist trefagsvinduer – som blev bygget af ministerialbud Christiansen, en af de allerførste, der købte parcel af Wanscher.

Husets lidenhed svarer til grundens, som før nævnt kun på 560

alen, og man kan dårligt nok kalde det en villa. Af sådanne ses stadig fem ældre på sydsiden af den oprindelige Ingemannsvej, som kun omfattede nummer 1-9 samt 2-4, mens den første bebyggelse på nord-siden længst er forsvundet.

Både 4, 6 og 12 er opført af nævnte arkitekt C. F. Rasmussen, nr. 14 derimod af tømrer H. Brenner.⁶⁰

Gik man 1866 ad Ladegårdsvejen ind imod byen, så var Frederiksborgsiden især præget af de københavnske forsørgelsesanstalter, dels den nye »Kjøbenhavns Fattiggaard« fra 1857, dels den gamle Ladegaard. Men på den anden side denne stødte man atter på begyndelsen til et villakvarter. Henriques siger:

»Fra det tæt herved mod Sydost liggende Mosendal havde Raadmand Bülow allerede i Begyndelsen af den Periode, vi omtale, udstykket 2 Parceller, hvor der opførtes villaer af Grosserer Wandel og Tømmermester Rothe, begge med Facaden mod Vandværkets Bassin; den sidstnævnte, som nu eies af Lieutn. Westrup, fremtræder nu i en noget forandret Skikkelse mod tidligere, idet Anlægget af Jernbanen over Frederiksberg til Viersløv gjorde det nødvendigt at flytte den ene Trediedeel af Eiendommen fra den nordlige til den sydlige Ende.«

Denne ejendom, som ses på gamle billeder, er nu helt borte, erstattet af hjørnehuset ved Rosenørns Allé, der som bekendt har arvet pladsen efter jernbanen. Men Wandels villa ligger endnu som havehuset, Vodroffsvej 58.⁶¹

De villaer, som iøvrigt ligger mellem Vodroffsvej og Vandværksbassinet, alias St. Jørgens Sø, er altså af noget yngre dato, idet udstykningen ved de forskellige småveje først fandt sted i senere tid.

Henriques kunne således ikke fortælle om denne bebyggelse og har iøvrigt ikke meget om udstykningen af Vodroffsgaards jorder. Han nævner dog Emiliegade, hvor der af justitsråd Wolff opføres 2 bygninger, og slutter sin skildring af det frederiksborgske byggeri:

»Føie vi endnu hertil en af Lieutenant Wolff i 1864 og en af Cand. pharm. Eyber i 1865 opført Eiendom paa Vodroffsgaardsveien, er her ved givet en fuldstændig Oversigt over hele Bebyggelsen i Bydistrictet.«

Han tilføjer dog i en fodnote, at i de måneder, der var gået, siden han skrev dette, nemlig fra februar til april 1866, var der yderligere på-

begyndt 16 nye bygninger på Frederiksberg! Og hvad angår bebyggelsen på Vodroffsgaards jorder, så var den vist kommet lidt videre, end hans beskrivelse lader formode.

Det var rigtignok ikke blevet til noget med det forsøg på en udstykning i tilslutning til anlægget af den senere Sankt Knuds Vej, som Niels Wolff til Vodroffsgaard, dengang endnu kun kancelliråd, havde forsøgt at iværksætte så tidligt som i 1855, efter at kaptajn Bruun og fru Amalie Jensen allerede nogle år før havde udstykket langs henholdsvis Forhaabningsholms og Lykkesholms Alleer. Wolff søgte først om at måtte udstykke 32 parceller langs en vej på 15 alens bredde, idet de enkelte grunde på den måde måtte få et areal af 0.1400 kvadratalen.

Men ansøgningen var indsendt på et tidspunkt, da man endnu frygtede for, at en udstykning i for små parceller ville føre fattigfolk til sognet. Sogneforstanderskabet udtalte i tilslutning til, hvad det tidligere havde fremhævet ved lignende lejligheder, »at saa smaa Parceller . . . som oftest bebygges med Huse indrettede for fattige eller dog mindre formuende Folk. Saaledes at erholde en ingen Skatter ydende, men snarere Understøttelse modtagende Befolkning kan naturligvis ikke ligge i Kommunens Interesse . . .«

Også birkedommeren var betænkelig, ikke så meget på grund af parcellernes størrelse, »idet det jo kan tænkes, at flere blive lagt sammen, og Wolff netop har ladet udstykke i saa smaa Parceller for ikke atter at skulle ansøge.« Han mente ikke, det ville være tilstrækkelig grund til at nægte bevillingen, »saa meget mindre, som det dog ikke ville kunne forbydes Ejeren i Lighed med, hvad han ved Opførelsen af de saakaldte Wodroffsgaards Huse allerede har gjort, at sætte saa store Bygninger paa de større Parceller, at dette Onde fuldkomment ville opveje det, som befrygtes af en stærk Udparcellering.« Birkedommeren nærede sandt at sige større betænkeligheder i anledning af den 400 alen lange, men kun 15 alen brede vej og mente, at den burde gøres 2-3 alen bredere.

Men ministeriet slet og ret afslog at imødekomme kancellirådens andragende! Og skønt han endnu samme år fik bevilling til at måtte udstykke det samme areal i kun halvt så mange, altså 16 parceller, blev det i denne omgang alligevel ikke til noget med salg og bebyggelse.⁶²

Da Vodroffsgaards ret betydelige tilliggende fire år senere begyndte at gå i opløsning, skete det på en anden kant, idet justitsråd

SANKT KNUDS VEJ er den senest anlagte af de her omtalte villaveje, og forøvrigt fra først af kun delvis en sådan. Længst til højre i billedet, der er set imod Gammel Kongevej, ligger den af xylograf Hansen opførte villa, gadenr. 19. (Frederiksberg Kommunebiblioteker).

Wolff og bagermester Marstrand som ejer af dampmøllen på Vodroffsvej, den tidligere Vodroffsgaards mølle, udparcellerede det areal, som lå mellem Vodroffsvej – indtil da en privat tilkørselsvej til gården og møllen samt enkelte huse – og den berygtede Rosenaa, men det har for så vidt mindre interesse i denne forbindelse, som der på disse parceller blev bygget høje huse, tildels de samme som stadig ligger på sydsiden af Vodroffsvej fra Kinopalæet til Kongens bryghus.

Har Henriques mon ikke glemt kammerassessor Fich, der faktisk var den første, som byggede på Wolffs grunde mellem Vodroffsvej og søen, villaen nr. 8, mens løjtnant Wolffs villa er nr. 10. Farmaceuten, som Henriques nævner, kalder de offentlige registre proprietær Eyber. Der stod også bygninger på hans parcel, før han købte den, nemlig det såkaldte Lille Vodroffsgaard. Endelig Emiliegaden. Ved den havde Wolff selv ladet opføre en ejendom på hjørnet ud til Vodroffsvej, nuværende nr. 16, men netop 1866 udstykkede han villagrunden bagved til en mand, hvis navn skulle blive ret kendt i Fredriksbergs kommende historie, premierløjtnant P. G. Ramm, den senere kommunalpolitiker.⁶³

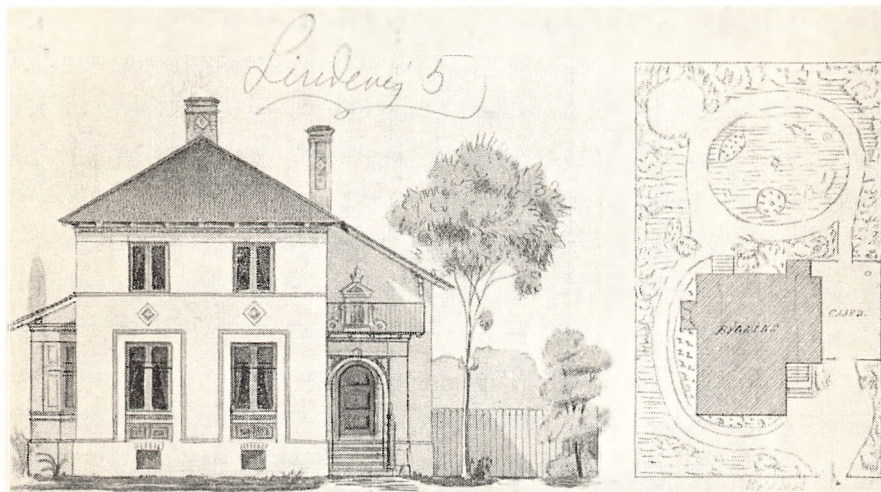
Da Sankt Knuds Vej så åbenbart hører med ind i billedet af Frederiksbergs ældste villabebyggelse, og anlægget iøvrigt var umiddelbart forestående, da Henriques afsluttede sit skrift, skal det her også omtales, at justitsrådinde Wolff – manden var død – i 1867 fik den i 1855 bevilgede udstykningstilladelse annulleret, men samtidig tilladelse til at sælge to parceller ved vejen til malermester Flindt. Det var nr. 26-28, nu med nyere bygninger. Men der findes adskillige fra vejens første tid. Således den, som blev bygget på den grund, grosserer Hall samme år overtog, en større bygning til udlejning. Hall købte omtrent samtidig grunden ved siden af, hvor der ligger en stor fornemt tilbagetrukken villa, og salget skred i det hele rask fremad. Hus efter hus skød i vejret. Mange af dem ligger der endnu.

Det var i overvejende grad håndværkere, som byggede disse første huse på Sankt Knuds Vej. Tømrer Hansen, murermester Hansen, murermester Petersen, tømrer Meyer, hvad de nu allesammen hed. En murer med det mere sjældne navn Johan L. Boll har bygget nabovillaerne 22 og 24, mens murer Hansen er mester for nr. 20. Mere notable bygherrer var etatsråderne Birch og Aggerup, der selv boede ud til Lykkesholms Allé, men købte de tilstødende grunde i Sankt Knuds Allé. Aggerup byggede en toetages villa, Birchs bygning er nu borte. Nævnes kan også, at branddirektør Theill og xylografen H. P. Hansen – hvis navn kendes fra utallige af tidens træsnit – byggede egne villaer, henholdsvis nr. 5 og nr. 19.

Udstykningen fandt ikke sted fra den ene ende af vejen til den anden, men i spredt orden, og samtidig solgte justitsrådinden på Vodroffsgaard villagrunde ved den nyanlagte Vodroffsgaards Allé, den senere Niels Ebbesens Vej, således allerede hjørnegrunden ved Niels Ebbesens Vej, hvor endnu den gamle røde villa ligger.⁶⁴

Iøvrigt fik Vodroffsgaards Allé næppe karakter af egentlig villavej.

Med redegørelsen for bebyggelsen af Sankt Knuds Vej er der som antydnet gået et stykke udover løsningen af den her stillede opgave, at skildre de ældste villakvarterer på Frederiksberg ved at gøre Henriques' detaillerede oplysninger fuldt forståelige for nutidsmennesker, idet der desuden tildels er gjort rede for, hvordan det siden er gået disse bebyggelser, også ved at undersøge, hvormange af de ældste villaer, man stadig kan gå hen og kigge på.

ATTER EN WOLFF'SK VILLA af sædvanlig stilfærdigt præg, den endnu bevarede Lindevej 5, en af arkitektens frembringelser, der er i slægt med det italienske landhus ligesom Herholdts Taarnborg. Men Klein mener, påvirkningen måske var gensidig. (Kunstakademiet).

Det er også i videst muligt omfang søgt oplyst, hvilke arkitekter, der har tegnet de forskellige villaer, især naturligvis de mest karakteristiske, og det er ind imellem bemærket, hvad stil en eller anden villa var opført i.

Det er imidlertid ikke alene stilen og egentlig heller ikke i mere stringent forstand størrelsen af det tilliggende areal, som sætter skel mellem begrebet landsted og villa. Der var jo nok dem af den sidste kategori, der havde ligesåstor havegrund som mange af den første, dette gjaldt i hvert fald den allerførste egentlige villa på Frederiksberg som i hovedstaden i det hele taget: Taarnborg.

Herholdt har unægteligt et stort ansvar ved sin forresten ikke altfor vel proportionerede tårnbygning, der blev normgivende for meget af det efterfølgende villabyggeri. Selvom han må dele byrden med kolleger i udlandet, for villabyggeriet er jo trods alt et internationalt fænomen, og opkomsten af det i løbet af det sidste århundrede naturligvis et udslag af den almindelige udvikling i det hele taget.

Grundplanen for Herholdts Taarnborg viser slægtskab med engelske og tyske villaplaner fra samme tidsrum.⁶⁵ Det er iøvrigt netop i det

indre, at villaerne skiller sig fra de gamle landsteder. Disses grundplan var udformet efter det gamle klassiske mønster: i almindelighed bygget symmetrisk op uden større hensyntagen til, om de enkelte rum kom til at ligge mere eller mindre heldigt for sol og lys.

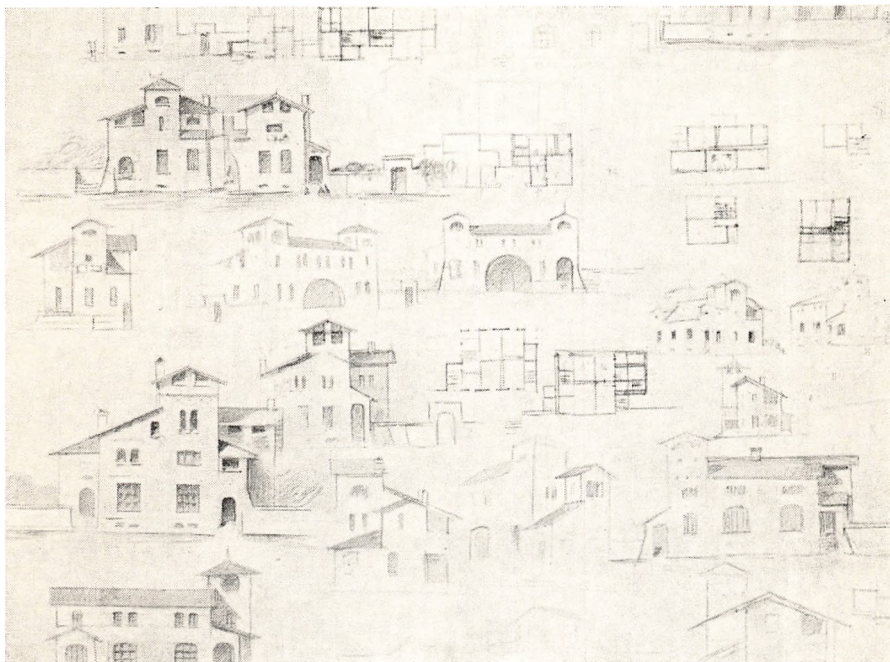
Villaernes grundplan blev anderledes, mere irregulær, de mindre og større rum placeret, som det passede bedst for at skabe en god ramme om vedkommende hjem. Der blev taget mere hensyn til rummenes beliggenhed i forhold til verdenshjørnerne, ja arkitekterne gav i visse tilfælde anvisning på, hvorledes møblerne burde stilles. Her fulgte man dog stadig det traditionelle skema med møblerne langs væggen, det store divanbord foran vægsofaen o. s. v. Også Herholdt har indtegnet denne placering på flere af sine villaplaner.⁶⁶

Det var som nævnt for sin søster og svoger, Herholdt byggede Taarnborg, og er ligeledes sagt, at han har kælet meget for indretningen og bygningen i det hele taget, uden vel at drømme om, at den skulle blive så banebrydende.

Stilmæssigt havde Herholdt ladet sig inspirere af den italienske landvilla, et forbillede, som både han selv og hans efterfølgere nærrede stor kærlighed til og ofte brugte som mønster, ja, Herholdts villa for litograf Kittendorff var som foran nævnt i mere udpræget grad en romantisk gendigtning af et italiensk landhus. Men det er også allerede anført, at den villa, Herholdt byggede i Frederiksberg Allé, for Casses var i en helt anden, mere national stil, nemlig en miniatureherregård i gotisk renaissance. Forbilledet har nok været det lille slot Badstuen ved Frederiksberg.

Casses villa er på sin vis også skelsættende, i hvert fald et af de første forvarslere for de kommende tiders mere fremherskende arkitekturmode, den frie historicisme, som man har betegnet den eller som man også har sagt eklekticismen. Begge navne hentyder til tendensen, at man søgte tilbage i tiden og så godt som udelukkende tog ældre tiders stilformer i anvendelse. Gennembruddet skete netop med et værk af Herholdt, Universitetsbiblioteket på Frue Plads. »Arkitektur var for Herholdt historisk efterdigtning,« er det sagt, og et af de tydeligste og forøvrigt også tidligste eksempler herpå turde være netop Casses villa.⁶⁷

Men hvad dennes indre angår, er det et bevis på, at datidens arkitektur også var af en vis saglighed. Selvom facaderne endnu var præget

AT HERHOLDT HAR HAFT ITALIENSKE FORBILLEDER, fremgår tydeligt af både Taarnborg og Kittendorffs villa. Og det bekræftes sandelig også af dette skitsebogsblad, på hvilket han har gjort udkast efter udkast til den planlagte bebyggelse i Halls Vænge. (Kunstakademiet).

af den hidtil foretrukne symmetri, var de to etagers grundplan mere moderne. Større og mindre rum er hensigtsmæssigt fordelt.

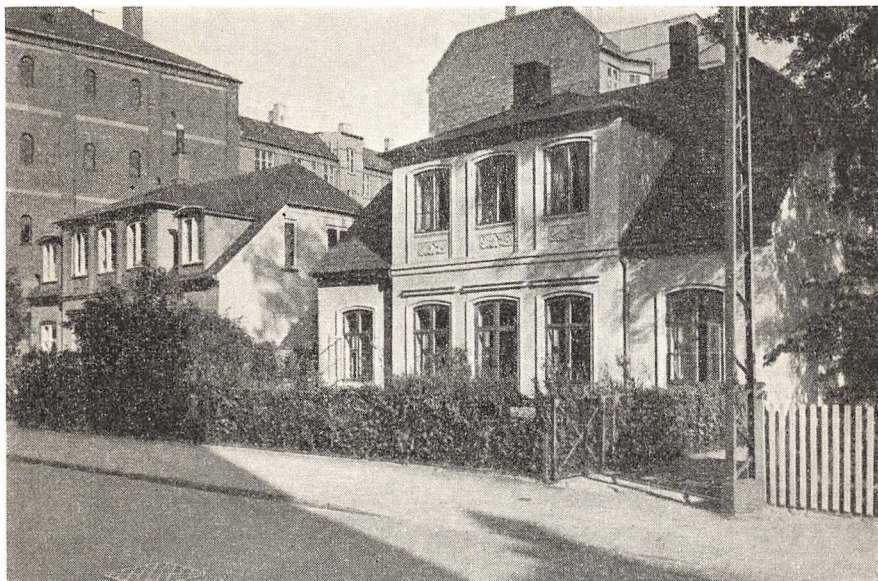
Der er brudt med det klassiske skema, som det forhen lod sig iagttage i et bygningsværk fra samme tid og sted, nabovillaen, opført af N. S. Nebelong for kammerråd Friis. Der var dog det nye ved denne villa, at køkkenet var rykket op i stueetagen, tiltrods for at her var kælder. Men grundplanen var den gamle klassiske, værelserne grupperet symmetrisk i forhold til trappehallen midt i huset. Og til dette gammeldags interiør svarede villaens eksteriør. Det var endnu præget af den stil, som havde hersket gennem den svundne halvdel af det 19. århundrede, klassicismen, nærmere betegnet i dennes seneste form, den såkaldte schinkelske klassicisme, som er kaldt »en tør og mager, men pyntelig stil.« Hertillands var det især i etagehuset, den fandt sin udbredelse. Et af dens mest fremtrædende kendingmærker er den pud-

DET ER TYDELIGVIS GAMMEL DANSK BYGGEMÅDE, herregårdene i hvad man her kalder gotisk renæssance, der har påvirket Taarnholms arkitektur, egentlig en foregribelse af tilstanden i en senere tid, da den nationalt inspirerede arkitektur blev mere fremtrædende, end tilfældet var omkring midten af det 19. århundrede. Men Taarnholm er forøvrigt en af de »kæmpevillaer«, fritliggende etagehuse, der har været et af de typiske træk for byggeriet på Frederiksberg, både det ældre og det nyere. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

sede, kvaderdelte facade, som også sås på Friis' villa. Denne er som sagt borte, men på Frederiksberg findes stadig et par villaer i samme stilart, de to småhuse i Bianco Lunos Allé nr. 6-8, hvor især vinduesformerne og facadens reliefornamenter røber afhængigheden af den schinkelske klassicisme.

De er pudsede, disse villaer, som også Friis' var det og i det hele taget senklassicismens bygningsværker. Atter modsat de mere moderne. Herholdt og hans efterfølgere satte den udækkede murstensarkitektur i højsædet, og det gjorde også den arkitekt, der først og fremmest må nævnes – og hvis navn allerede er forekommet adskillige gange i det foranstående – i forbindelse med det ældre villabyggeri på Frederiksberg *Henning Wolff*.⁶⁸

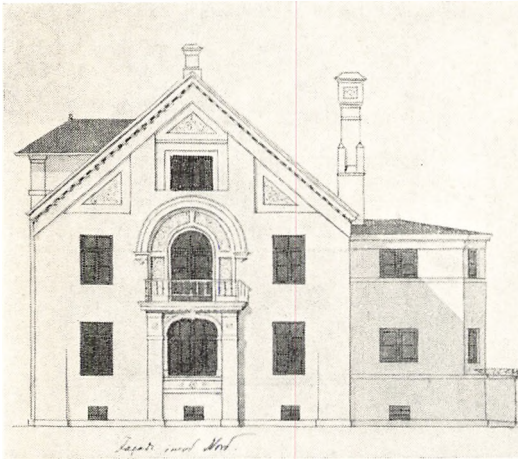
DE TO SMÅHUSE I BIANCO LUNOS ALLE, nr. 6 og nr. 8, repræsenterer i deres ringe størrelse noget så fornemt som den Schinkelske klassicisme, her især kendelig paa vinduesformer og facaderelieffer. (Fotografi 1956, Frederiksberg Kommunebiblioteker).

Født Frederiksberger, søn af slotsgartneren, fik han tidligt enkelte villaer at bygge i sognet, og selvom han ikke hører til de store navne i arkitekturhistorien, så var hans indsats rent kvantitativt så stor, at den alene af den grund bør fremhæves. Men også af andre årsager må hans betydning ikke underkendes.

Hans fagfælle, arkitekten V. Klein, har i sine utrykte erindringer⁶⁹ fortalt om Wolff og hans skæbne, hvordan han fra en ringe begyndelse slog sig op og det tiltrods for sin uhelbredelige sygdom.

»Forretningen gik fremad, han fik efterhaanden Raad til at holde en Konduktør, og det endte med, at han købte hele Marker, anlagde Gader, udparcellerede Grunde, undertiden havde en Snes Villaer under Bygning paa én Gang. I 1878 havde Wolff opført ikke mindre end 60 saadanne Huse – men de fleste af dem har han aldrig selv set, idet han nemlig til sidst ikke kunne rejse sig af sin Stol. Men paa denne sad han flittig og glad og tegnede fra Morgen til Aften . . .«

Klein nævner villaen Grundtvigsvej 11 som typisk for Wolff. Den

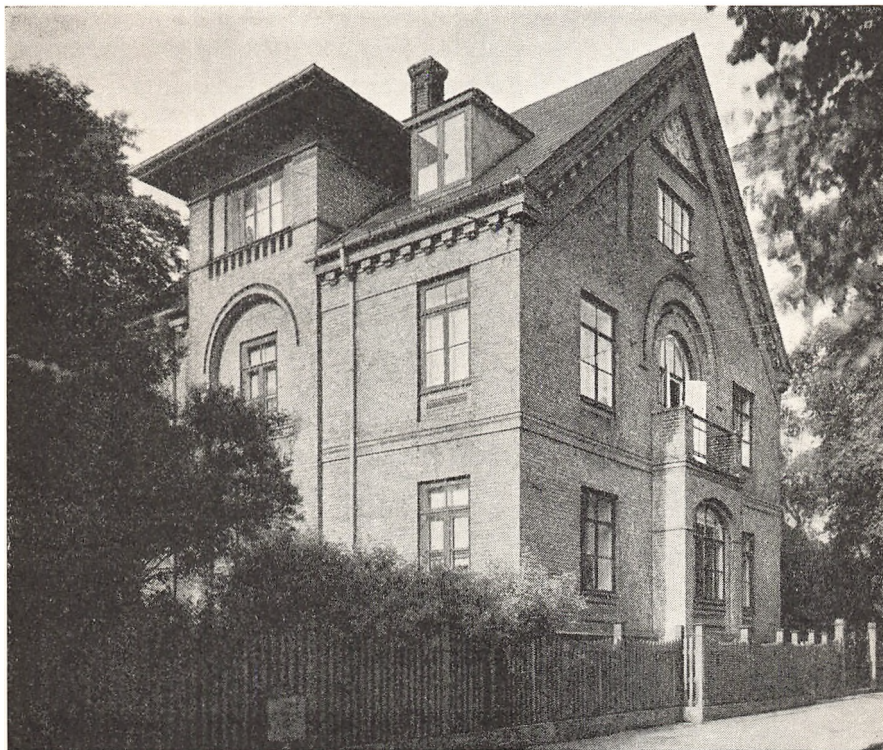
PÅ DENNE OG NÆSTE SIDE VISES, hvordan et af Wolffs værker tog sig ud på papiret og i virkeligheden. Det er hjørnevillaen ved Platanvej og Frederiksberg Allé, nr. 43 i sidstnævnte, opført for litograf Kittendorff og af Henriques omtalt som en af dem, som »med Rette af Mange anses for at staa i Række med Sognets smukkeste Bygninger.« (Kunstakademiet).

er nu borte, men der er mange andre tilbage. Wolffs virksomhed er allerede omtalt i forbindelse med både Platanvej, Lindevej og Uraniavej. Navnlig den sidstnævnte bærer stadig hans stempel, idet ikke mindre end 6 af de 7 villaer på vestsiden er planlagt på hans tegnebræt.

Wolff forstod udmærket at variere sine villatyper. Som barn af sin tid arbejdede han i nogen grad med stilefterligning og navnlig detaljerne på hans murstenshuse er hentet fra forskellige tidsaldre og stilarter. Og selvom man kan sige italiensk om den villa og schweizerstil om en anden, så arbejdede han frit ud fra de forskellige forbilleder.

»Wolffs Villabyggeri danner et interessant Kapitel i Danmarks Kunst-historie,« skriver Klein videre, »thi det var gennem ham, at det moderne Begreb »Hygge« fik sin største Udvikling. Strengt taget er Wolff maaske ikke den, der har sagt det første Ord i denne Sag, det var maaske snarere Herholdt med den saakaldte Bibowske Villa eller Taarnholm mellem Taarnholmvej og H. C. Ørstedsvej, men det er dog tvivlsomt, om ikke Wolff allerede dengang har haft en Finger med i Spillet. Saa meget er vist, at den egentlige Udvikling af Privatboligernes Hygge skyldes Wolff, ligesom det ogsaa var ham, der ved en forstandig Økonomi gjorde det muligt at opføre disse Bygninger saa billigt, at almindelige Mennesker kunne overkomme at betale dem.«

Ja, hvem var det egentlig, som disse første villaer blev bygget for? Af hvad »stand« var de første beboere?

FREDERIKSBERG ALLÉ nr. 43, set fra alleen. Efter Millech: Danske arkitekturstrømninger.

Svaret er allerede tildels givet ved de navne, som er regnet op i det foregående. Fortrinsvis folk af de »dannede klasser«, grosserere og andre fremtrædende forretningsfolk, sagførere, embedsmænd, kunstnere. For en dels vedkommende var deres mere borgerlige stilling kamoufleret under en af datidens mange titler. Der var en 15-20 justitsråder blandt de første villaejere på Frederiksberg, foruden nogle kancelli- og etatsråder. Selvom der var mange titulerede i den tid, så var det nu ikke »almindelige mennesker« allesammen, de første villabeboere.⁷⁰

Nogle af villaerne var da også ret herskabelige. Taarnborg er allerede nævnt, såvel som Bramsens »Tharand«. Denne villa havde en snes værelser eller mere, skriver en søn fra huset, den senere gehejme- etatsråd Luis Bramsen, »det hele var efter den Tids Opfattelse – senere er man jo gaet videre – elegant, moderne og ret storstilet. Jeg husker

godt, at jeg, den 10-aarige Dreng, var ikke saa lidt vigtig af, at vi havde Spejlglasruder i Vinduer og Glasdøre, og at der var »Porcelænsovne« i en Række Værelser. Det sidste var dengang ganske ualmindeligt, og en Nyhed, allerede fordi man dengang ikke fremstillede Chamotteovne her i Landet; de blev da ogsaa forskrevne fra Stettin og opsatte af tyske Arbejdere. Min Moders »Blomsterstue« – en Vinterhave om end i lille Format – interesserede ogsaa som noget nyt, ja selv Badeværelserne var en Slags Seværdighed for hin Tid.«⁷¹

Bramsen fortæller videre, at der foruden køreheste blev holdt »to Rideheste, en større og en Islænder«, og selv om stald i hine tider trådte i stedet for garage, og adskillige villaejere virkelig havde køretøj, så var det alligevel ikke normen. Ligesom de færreste villaer havde tilnærmelsesvis så stor en grund som »Tharand«, der fra først af tillige omfattede Bülowvej nr. 12 og Lindevej nr. 11-13.

De kom til at ligge tæt nok, mange af Frederiksbergs villaer. Der er ingen større have til de fleste på Lindevej og Uraniavej, for slet ikke at tale om dem på Acaciavej, der imidlertid er fra en lidt senere periode end den her omhandlede – bygget i 1870erne.⁷²

De først udstykkede villagrunde var i almindelighed større, om end de færreste nåede op på en hel tønde land, som f. eks. Etlars og Cas-ses i Frederiksberg Allé. Men endnu de grunde, som Bülow solgte, var ret dybe. I maleren Constantin Hansens have på Amalievej førte en anselig midterallé »ned til »runddelen« – om sommeren en dejlig have-sal under løvtaget af sex kastanietræer. Dette anlæg var så storslået, som skulde det hørt til en herregård. Der manglede blot en rigtig skov til baggrund, i stedet for de få rækker træer og krat af buske, som vi kaldte for »skoven«, og som dog var tæt nok til helt at skjule genboens ejendom, ja til at dække lunt over »stien«, som løb igennem buskadset og havde sin lave skovbænk, der var ligefrem skovmærke nok til at kalde fantasien frem; når aftenen faldt på gik en lille pige da ikke gerne i »skoven« – der var ialt fald pindsvin, om ikke just større vilddyr.«

Det er Elise Konstantin-Hansen, der skriver således, malerens datter, i den erindringsbog,⁷³ hvori hun så følsomt og smukt har fortalt om sin barndom på Amalievej, dengang villabyggerne virkelig var pionerer. »Hele kvarteret fra Bülowvej hen til Forhåbningsholms

allé havde kun spredt bebyggelse endnu. En færdselsåre som Ørstedvej var aldeles ikke til. Dyrkede marker og byggegrunde til salgs, lå mellem de enkelte villaer.«

At billedet har formet sig således, kan man nok forestille sig ud fra den her foretagne gennemgang af udstykningssagerne. Men det er ligesom, man får det mere ind på livet ved at høre en, som har oplevet det, fortælle derom.

»Constantin Hansen bygger sig et Huus udenfor Vesterport,« blev det 1856 rapporteret til Meldahl i Italien.⁷⁴ Udenfor Vesterport, Østerport, Nørreport! Ja, således betegnede man i datiden det terra incognita, som lå hinsides voldene. Angivelsen blev endog brugt som matrikulær stedfæstelse, måske blot ikke om Frederiksberg, der jo heller ikke dengang var underlagt hovedstaden.

Constantin Hansen trøstede sig siden med, at hans kunder havde vanskeligt ved at finde den lange vej derud og derfor kom så sparsomt. Huset var bygget efter hans egen tegning, altså som han ønskede det, men hvad hjalp det, når han ikke kunne få det hele til at løbe rundt. I næsten hele den tid, han boede derude, indtil sin død i 1879 sad han og huggede i det. »Vi leve som Himlens Fugle, der i Dag ikke vide om de skulle finde deres Føde i Morgen,« skrev han i 1866 . . .⁷⁵

Selvom det var i Rosenvænget, hovedstaden fik sin egentlige kunstnerkoloni, så var også andre kunstnere end Constantin Hansen søgt til Frederiksberg. På Gammel Kongevej boede bataljemaleren Niels Simonsen i sin villa, bygget af P. G. Hagemann med gotiske kamtakker som en gammel herregård.⁷⁶ Det passede måske nok så godt til den historiske karakter af Simonsens billeder som Herholdts italienske villa, den, der blev bygget for Kittendorff, passede til genremaler Christen Dalsgaards malerier af det danske folkeliv. Også andre kunstnere slog sig ned i sognet, og enkelte blev født der som Otto Haslund, søn af malermester Haslund, en af de første nybyggere på Gammel Kongevej. Zahrtmann var hans ungdomsven og mindedes siden i sine breve de lykkelige ungdomsdage på »Godthaab«,⁷⁷ hvor den joviale malermester sad på en høj ved havehækken og indbød børnene på vejen til at komme ind og smage på de modne stikkelsbær!

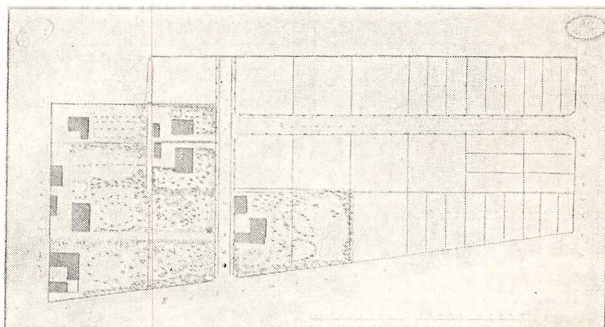
Lejlighedsvis er der i erindringer og breve overleveret træk fra livet fra datidens Frederiksberg, træk af større eller mindre betydning,

men som alle bidrager til at skabe en forestilling om den udvikling, der er sket i løbet af det sidste århundrede.

Man synes måske nok, det lyder underligt med modne stikkelsbær ved Gammel Kongevej. Men villaen »Godthåb« ligger der ikke desto mindre den dag i dag, skønt gemt bag de høje forhuse. Og man skal såmænd ikke gå så mange skridt henad Forhaabningsholms Allé, før man står overfor tre, fire villahaver, der ser ud omtrent, som de må have set ud i de sidste menneskealdre, med små haver foran, ja lysthus ud til fortovet.

Og så hurtigt er udviklingen alligevel ikke skredet frem, at det er lykkedes den at ødelægge hele den gamle villabebyggelse. Det er jo langt fra. Lad så være, at det ikke varede længere end til 80'erne og 90'erne, inden de høje husrækker begyndte deres marsch udad Gammel Kongevej, nedtromlende så godt som alle de gamle villaer langs denne. Bortset fra de ganske enkelte, som endnu fører en halvvejs skjult og nedværdigende tilværelse, helt klemmt inde mellem nabokolosserne.

Bag de femetages husrækker ligger fremdeles større dele af de gamle villakvarterer i forunderlig uberørt tilstand, og takket være vor tids byplanmæssige foranstaltninger er der sørget for, at også vor eftertid vil kunne få et indtryk af den intime hygge, som prægede det opvoksende Frederiksberg i årene efter 1850, det Frederiksberg, som man dengang med god grund kaldte villakvarteret.

KASTANIEVEJ med omgivelser inden bebyggelsen af Lindevej.
(Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

DETTE UDSNIT AF SAABYES KORT OVER KØBENHAVN fra 1869 viser de i det foregående behandlede villakvarterer, bortset fra »Bangs Anlæg« og »Bangs Vænge« samt »Halls Vænge«, i det store og hele, som det var, da Henriques afsluttede sin skildring. I hvert fald den nogenlunde stedkendte læser vil uden større besvær kunne finde de forskellige omtalte lokaliteter, ja, i adskillige tilfælde de enkelte villaer. (Det kgl. Biblioteks Billedsamling).⁷⁸

Noter

En hovedkilde til nærværende fremstilling er Landvæsenskontorets udstykningsager (LC), som nu findes i kommunens arkiv. Stadslandinspektør S. Broholm har elskværdigst givet forfatteren lejlighed til at gennemgå samtlige sager i perioden 1844-1868. En almindelig kilde er ligeledes Frederiksberg brandforsikringsprotokol 1858-1872 i Landsarkivet, citeres: Fs.

1. LC 1851/572.
2. Trap: Danmark 2. Udg. 1872, 3. bd. s. 161. Det hedder iøvrigt allerede i første udgave af samme værk fra 1858, 1. bd. s. 152: I intet Sogn i Danmark har Folketallet i de sidste 5 Aar været saa tiltagende som i dette. Særlig Grund dertil ere de talrige Bygninger, som Kjøbenhavns Indvaanere have opført paa Frederiksbergs Byes Grund, hvori et stort Antal kjøbenhavnske Embedsmænd og Andre have taget saavel Vinter- som Sommer-Bolig. Man tør vistnok antage at over Halvparten af Sognets Beboere henhøre til Familier, hvis Forsørgere have deres Forretninger i Kjøbenhavn. Om Taarnborg, se iøvrigt Knud Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950, s. 51, 55, samt Vilhelm Kleins utrykte optegnelser i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. saml. 3656, 4to.
3. Carit Etlars Minder, 1907, s. 134 ff: Fra Frederiksberg Allé 1848.
4. Villads Christensen: København 1840-57, 1912, s. 363.
5. Villaen var matr. nr. 82 a, gammelt gadenr. 75, og lå, hvor siden Vinstrupvej, nu Henrik Ibsens Vej blev ført igennem til Frederiksberg Allé. Om de ubrændte sten, se: Fritz Casse: En gammel Ingeniørs Erindringer, 1913, s. 39.
6. Frits Casse o.anf. st., s. 39 ff. Det synes iøvrigt, som om villaen allerede fra først af har været indrettet for to familier, se Millech o.anf. st., s. 54.
7. Anna Brosbøll: Træk af Carl Brosbølls - Carit Etlars - og hans hustrus Hansine Thorbjørnsens Liv og Hjem, 1909, s. 61, 49, 68, 72.
8. Etlars Minder, s. 233.
9. Casse o.anf. st., s. 41.
10. Anna Brosbøll o.anf. st., s. 60, 70, 74, 92.
11. Millech o.anf. st. s. 48; Mathilde Reinhardt: Familie-Erindringer II, 1889, s. 221.
12. Reinhardt o.anf. st., s. 221 f.
13. Sstds. s. 222.
14. LC 1849/1131. Bruun havde fået skøde af kancelliråd Wolff på Vodroffsgaard 1840 16.6., og hans skøde til Haslund var tinglæst 1850 9.1., samme dag som skødet til assessor Carl Joseph Jul. Bonfils (Frederiksbergs Realreg. i Landsarkivet), hvis grund nu dækkes af Forhaabningsholms Allé 35-39, matr. nr. 22h. Haslunds og Bonfils' ejendomme anføres Fs. 168 og 171, forsikret til hhv. c. 9000 og c. 4000 rdlr.
15. Stadslandinspektør Broholm har redgjort for Eegholms udstykningsforsøg, se Frederiksberg gennem Tiderne II, 1948, s. 50 ff, jfr. iøvrigt LC 1849/2456, 1851/2185.
16. Ang. den første udstykning, se LC 1851/2185, og ad de følgende LC 1853/4728, 1854/3916, 1854/4716, 1857/849-850, 1863/86, 1863/4545. LC. 1857/849-850 omfatter Frandsens udstykninger.

Hvad angår villaerne nr. 5-7, nævner Fs. 313 og 304 hhv. Købmand I. A. Meyer og etatsråd, overformynder C. D. Lunn som deres ejere.

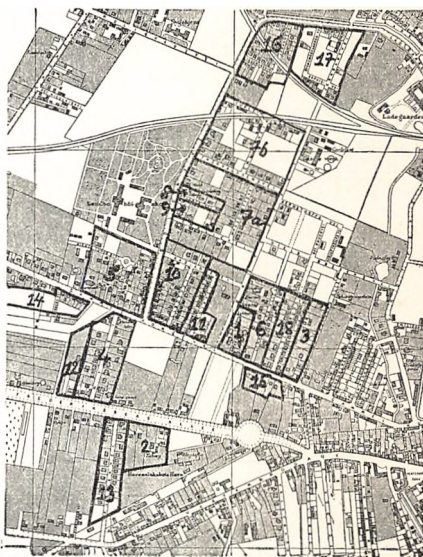
- Om navnet Nyvej, se Carl C. Christensen m.fl.: Frederiksberg, 1937, s. 249.
17. Om Bianco Lunos ejendomskøb, se Henriques s. 14; når det, Carl C. Christensen m. fl.: Frederiksberg s. 251, angives, at det var lyststedet »Vennersly«, Bianco Luno købte og ombyggede, kan dette næppe være rigtigt, ligesom forf. heller ikke synes at have opfattet, at det var Bianco Lunos landsted, Grundtvig senere købte og beboede. Om Vennersly, se iøvrigt nedenfor. Om Bianco Lunos anden udstykning, se LC 1852/2857.
 18. Om Kittendorffs villa, se Millech o.anf. s. 52f, 57f. Den lå nr. 3 på Grundtvigsvej – dengang Bianco Lunos sideallé, mens Raffenberg var nr. 1. Fs. 206 og 211 nævner henholdsvis genremaler Chr. Dalsgaard og etatsråd Raffenberg som ejere af de to huse.
 19. Om Langs udstykning, se LC 1853/2112. Han solgte til murer Seeberge, men det var som nævnt Wedege, der foretog den endelige udstykning, se LC 1855/112 C. Om Hasenjäger og Schüttes udstykning, se LC 1854/4725.
 20. Udstykningen af Niensens og Aagaards grunde, se LC 1853/1186. Om Alstrups udstykning, se nedenfor note 23.
 21. De herhenhørende udstykningssager er LC 1853/1186, 1854/735B og 1854/4725. Boesen, som ved Bianco Lunos alm. udstykning havde erhvervet det senere Taarnholms grund, se LC 1852/1857, fik siden nabogrunden, Gammel Kongevej 140, se LC 1853/1186. Fs. 216 nævner ham som ejer af det senere Taarnholm. Som ejer af 136-138 nævner Fs. 369 i god overensstemmelse med Henriques snedker J. Jøhnecke som afløst af grosserer Wanscher. Vedr. arealet, se LC 1853/1186. Litograf Aagaard er jo identisk med den omtalte xylograf. Schüttes tre villaer må være dem, der før lå Gammel Kongevej 128-130-132, ifl. Fs. 254, 270 og 295 ejet af henholdsvis konferensrådene C. Larsen, købmand N. Havsteen og professor C. F. Birck.
 22. Fs. 216 nævner proprietær J. C. Sønnichsen som ejer af matr. nr. 50n efter Boesen, og retter navnet Oxholm til Taarnholm. Smlgn. Danske Slotte og Herregaarde, 1943, III s. 523.
 23. Tømrer Schüttes villaer er nævnt i foregående note 19. Mellem Bianco Lunos Allé og Henrik Steffens Vej er de oprindelige matrikelforhold helt forrykket. Som Fs. 387, matr. nr. 50m, nævnes skrædermester H. J. Zieraus ejendom, og som 431, matr. nr. 50l, proprietær F. Thygesens »Villa cara«, muligvis det af tømrer Lund opførte hus. Fs. 509 nævner Grundtvigsvej 14 som beværtningsssted. Alstrup udstykkede sin hjørnegrund til bl.a. Lund. LC. 1857/7536. Hvad angår bebyggelsen ved Acaciavej, de otte meget tæt liggende småvillaer, så blev denne parcel først i 1872 af Bianco Lunos enke afhændet til viktualiehandler Chr. Nielsen, som udstykkede og solgte til forskellige håndværksmestre.
 24. Om sammenlægningen og udstykning af fru Amalie Jensens jorder, se LC 1852/4168. Bruun havde købt sin lod (22aa) af kancelliråd Wolff på Vodroffsgaard. Stedfæstelserne efter realregistret i Landsarkivet. Fs. 244 nævner enkefru Clara Werner som ejer af Lykkesholms Allé, Vernerminde, senere ejet af generaløj-

- nant Hornemann. Fru Amalie Jensen blev forøvrigt 1853 gift med musikhandler Emil Hornemann.
25. Se nedenfor note 64.
26. Henriques s. 22f. Om Bülow's udstykninger nord for Thorvaldsensvej, ved denne gade, Emilievejen, Fuglevangsvej og Ørstedesvej, se LC 1855/2217, 1856/16, 1856/4720, 1857/267, 1857/1019, idet her, da dette kvarter i det hele snart mistede sit præg af villakvarter, ikke er redegjort nærmere for disse.
- Om Bülow's øvrige udstykninger, se LC 1856/4917-4918-4919, 1857/1020, 1857/6894, 1857/6896; Fs. 251 nævner matr.nr. 21 k, Bjerrehus, som ejet af J. N. Bjerre, afløst af oberst C. C. Lundbye.
27. LC 1856/4918.
28. Fs. 463 nævner Harsdorffsvej 11 som ejet af først løjtnant C. A. Wildau, dernæst af oberst Carl Fibiger. Fs. 504 har nr. 5 som ejet af økonom A. J. Friis. Fs. 320 har nr. 13 »Løkken« som ejet af Charlotte Sølling.
29. Helga Stemmann: F. Meldahl og hans Venner, 1927, II, s. 211; Emil Hannover: Constantin Hansen, 1901, s. 258 ff.
30. Om »Løkken«, se note 28. Fs. 328 har Amalievej matr. nr. 21 m (nu del af 211) »Frovsingsminde«, ejet af klejnsmedemester Rasmus Knudsen. Om ejendommene på Thorvaldsensvej, se Henriques, s. 23.
31. LC 1860/2185. Fs. 422 nævner Helenevej 1a, som ejet af handelsfuldmægtig C. A. S. Bang o. s. v., Fs. 507 og 535 nr. 3 og 5 som ejet af murer J. H. Flindt.
32. LC 1867/498, 1867/1710. Af villaerne er Amalievej 11 den ældste, efter Fs. 549 ejet af murer F. Bruun. Efter Fs. 539 var Amalievej nr. 3 ejet af professor Bagge, afløst af F. Pontoppidan.
33. LC 1857/6095; Mit Hjem 1911, s. 7ff: L. Bramsen: Paa Frederiksberg omkring 1860.
34. L. Bramsen o. anf. st.; Fs. 350 har Kastanievej 7 »Lindehuset«, ejet af cand. jur. F. Plockross, Fs. 440 Bülow'svej nr. 10 »Thorupsdal« ejet af S. G. Thorup.
35. Parcel nr. 2 fra Bülow'svej, nu Kastanievej 3, blev overtaget af daværende krigsminister Lundbye, identisk med den førnævnte oberst på Amalievej. Nr. 5 var proprietær Bjerres, og parcellen, nr. 9 på Kastanievej, skulle afhændes til kgl. skuespiller Schneider. Om udstykningerne af Thielemanns, Thorups, Asmussens og Lunds grunde, se LC 1858/5899, 1861/1788, 1865/4267 og 1863/4321.
36. Wolffs grundkøb: LC 1863/2572, 1865/2470, 1865/2628; Jahns grundkøb: LC 1865/2470; det var også Wolff, som købte Bülow'svej 4, se LC 1866/2241, mens C. C. Timmermann selv erhvervede nr. 6, se LC 1866/5156. Vedrørende ejerne Lindevej 4-10, se Fs. 475, 476, 503, 505, Bülow'svej 4, se Fs. 548. Villaen Kastanievej 3 tilhørte som nævnt krigsminister Lundbye.
- De bevarede tegninger til Wolffs villaer findes i Kunstkademiets samling af arkitekturtegninger på Charlottenborg.
37. LC 1860/3275, 1867/5265.
38. I tegningsarkivet findes Wolffs originaltegninger til Gammel Kongevej 106 og 108, Uraniavej 3, 5, 11, 13, 15, 19, 6. Se også en opmålingstegning af rækken 11-23, gengivet af Millech o. anf. st. s. 120.
39. Om Amicis udstykninger, se Broholm i Frederiksberg gennem Tiderne II, 1948, s. 50 ff.
40. Skøde læst 1830 8.9. fra silke- og klæde-

- handler Lunds fallitbo; skøde læst 1865 15.12.; LC 1858/6, 1867/2171; Kittendorffs villa, se Millech o. anf. s. 119; Fs. 522 anfører Kittendorff som (første) ejer. Gedes villa er nuværende nr. 16 på Platanvejen. Til såvel Kittendorffs villa, som de nævnte 7-9-11 findes Wolffs tegninger bevarret.
41. Carit Etlars Minder, 1907, s. 183 ff, 232 ff, 239, 243.
 42. LC 1863/4012.
 43. Bangs to skøder læst 1858 29.10. og 1.12., Boecks 1859 1.6.; ang. den første udstykningsplan, se LC 1858/2310; oplysningerne om servitutterne og deres opretholdelse efter optegnelser fra 1951 af ejendomsinspektør L. Oster Pedersen, Frederiksberg Kommune, samt Frederiksberg Kommunes Forhandlinger 1875-76, s. 1, 4f.
 44. Wolffs tegning i tegningsarkivet.
 45. Ang. udstykningen, se 1861/4561; om Herholdts planer, se Millech o. anf. st. s. 113.
 46. LC 1861/1984. Hortensiavej blev imidlertid først anlagt i slutningen af 70erne af P.N. Reeberg. Oplysninger af L. Oster Pedersen.
 47. LC 1857/7673.
 48. LC 1845/1953, 1858/1186-1187.
 49. LC 1854/301.
 50. LC 1852/2258. Om Simonsens villa, se Millech o. anf. st. S. 49.
 51. Se Fs. 235, 297, 397, 405.
 52. LC 1844/3017, 1856/2031 C, 1853/125. Om maleriet af Stægers 1896 nedbrudte villa, der fornylig er erhvervet til Københavns Bymuseum, se Hist. Medd. om København 4. række IV, s. 421 f.
 53. Fs. 366, 489.
 54. Parcellerne blev af A/S Alhambras fallitbo med undtagelse af facadegrundene mod Gammel Kongevej og Frederiksberg Allé solgt med pålagt villaservitut i årene 1870-73. Servitutterne kunne efter år 1900 hæves, når $\frac{3}{4}$ af grundejerne på vedkommende vej enedes derom, og det skete for Alhambravejs vedkommende i 1938, mens servitutterne endnu gælder på Hauchsvej. Det er dog sandsynligt, at villabebyggelsen her i længden heller ikke vil blive opretholdt. Oplysninger af L. Oster Pedersen.
 55. LC 1865/3039, 4320.
 56. Louis Bobé: Livsdagen lang, 1947, s. 215.
 57. LC 1866/1818.
 58. I juli måned 1871 havde enkefru Dohlmann ladet anlægge en forbindelsesvej mellem Jernbanevejen (villavejen på hendes grund) og H. C. Ørstedesvej, og kommunalbestyrelsen vedtog på hendes forslag, at begge de nye vejstykker blev kaldt H. C. Ørstedesvej (Frederiksberg kommunes forhandl. 1871-72, 7.7.).
 59. Det var vafabrikanten, som i 1831 havde oprettet Lille Svanemosegaard, se Carl C. Christensen m.fl.: Frederiksberg, s. 274.
 60. Ang. ejere og bygherrer, se foruden de nævnte udstykningssager tillige Fs. 516, 517, 520, 570. Som ejer af Ingemannsvej 14 har Fs. 540 tømrer H. Brenner o. s. v. C. F. Rasmussen byggede også de tidligere Ingemannsvej 3 A-B, samt Bülowssvej 48, matr. nr. 18 k.
 61. LC 1854/1970.
 62. LC 1855/903 B,
 63. LC 1859/560, 1865/1835, 1865/2453, 1866/1770, 1866/5923.
 64. LC 1867/465, 1867/1573, 1867/3084, 1867/3225, 1867/3606, 1867/4126, 1867/5165-66, 1868/1253, 1868/1608, 1868/2145, 1868/5418.

- Ang. udstykningen ved Vodroffsgårds Allé, se 1867/995-996, 1867/1573, o. fl.
65. Millech o.anf. st. s. 51 f.
66. sstds. s. 101.
67. sstds. s. 103.
68. Om Nebelongs villa, se sstds. s. 48, 51. Om Bianco Lunos Allé 6, sstds. s. 50.
69. Det kgl. Bibliotek: Ny kgl. saml. 3056, 4to.
70. Fs. 138, 169, 170, 183, 185, 187, 192, 210, 217, 227, 228, 235, 239, 241, 273, 278, 303, 304, 314, 438, 491, o. fl.
71. Mit Hjem I, 1911, s. 7.
72. Se ovenfor note 24.
73. Elise Konstantin-Hansen: Små kapitler af et langt liv, 1935, s. 11, 23.
74. Helga Stemann: F. Meldahl og hans Venner, II, 1927, s. 211.
75. Emil Hannover: Constantin Hansen, 1901, s. 258 ff.
76. Millech o. anf. st. s. 49.
77. Kristian Zahrtmann. En Mindebog, 1919, s. 518.
78. Nøgle til Saabyes kort, gengivet i formindsket størrelse i næste spalte.
1. Side 6 Taarnborg (NB. Taarnborgs opr. tilliggende var allerede, da kortet blev optaget, udstykket til villagrundene langs Taarnborgvej). 2. Side 7 ff Jens Hansen Lunds udstykning. 3. Side 17 f Bruuns udstykning ved Forhaabningsholms Allé. 4. Side 18 ff udstykningen ved Nyvej. 5. Side 21 ff Bianco Lunos udstykning. 6. Side 27 f Udstykning ved Lykkesholms Allé. 7. Side 29 ff

Bülows udstykninger, a syd for og b nord for Thorvaldsensvej. 8. Side 31 ff Udstykningen ved Helenevej. 9. Side 33 Baggens udstykning. 10. Side 33 ff Bramsens m. fl.s udstykning (Kastanievej, Lindevej). 11. Side 37 ff Wolffs udstykning ved Uraniavej. 12. Side 39 f Amicis udstykning. 13. Side 40 ff Hintzes udstykning ved Platanvej. 14. Side 48 Rasmussens udstykning (Enighedsvej, Hortensiavej). 15. Side 49 ff udstykningen af Vennersly. 16. Side 52 f udstykningen ved Johanne- og Ingemannsvej. 17. Side 53 fru Dohlmans udstykning. 18. Side 56 ff udstykning ved St. Knuds Vej.

Det første sogneforstanderskab

En konflikt mellem det unge demokrati og enevældens embedsstand

Af ERNST PRIEMÉ

MEDENS de fleste købstæder fra gammel tid har været selvstændige kommuner, hvis selvstyre først enevælden bragte til ophør, er den danske landkommune historisk set en nydannelse. Da fattigvæsenet på landet for halvandethundrede år siden blev lagt i fastere rammer, fulgte man ved den territoriale opdeling de kirkelige skel, således at fattigkommunen i udstrækning faldt sammen ikke med det enkelte sogn, men med *pastoratet*. Denne inddeling af landdistrikterne gik i arv til landkommunalanordningen af 13. august 1841, og Frederiksberg og Hvidovre sogne fik derved et fælles sogneforstanderskab, en forbindelse, der først opløstes 16 år senere.

Ved denne anordning af 1841 blev varetagelsen af de sognekommunale anliggender overdraget til sogneforstanderskaber, idet de særlige kommissioner, der hidtil havde taget sig af fattigvæsen og skoleforhold, faldt bort. I forstanderskabet var sognepræsten født medlem, og det samme gjaldt ejere af mindst 32 tdr. hartkorn, men den sidste bestemmelse har i denne sammenhæng kun teoretisk interesse. Løvrigt skulle sogneforstanderskaberne bestå af 4 til 9 medlemmer valgt af og blandt de beboere i sognet, som ejede eller brugte mindst en td. hartkorn eller ejede bygninger til en assuranceværdi af 1000 rbd. Birke-dommeren kunne tiltræde sogneforstanderskabet, når hans lejlighed tillod det, og i visse tilfælde skulle han tilkaldes for at overvære dets møder. Men sogneforstanderskabet valgte selv formand, og kontrollen med dets virksomhed var overdraget de samtidige oprettede amtsråd.

Henimod årets udgang valgtes de første sogneforstandere, og det konstateredes i pressen,¹ at »Bondestanden deeltager med megen Interesse i disse Valg og viser derved, at den tilbørligt forstaaer at vurdere og paaskjønne den nye Institution.«

Det første sogneforstanderskab for Frederiksberg og Hvidovre valgtes den 10. december 1841, efter at der i dagene forud var afholdt to prøvevalg, et for Frederiksberg-Valby og et i Vigerslev. Ved prøvevalgene var mødt henholdsvis 23 og 29 vælgere.² Ved selve valget i Valby kro afgav af sognets 143 vælgere kun 58 deres stemme. Det var en valgdeltagelse på kun 40 pct. eller nøjagtig den samme som i Gentofte sogn, hvorimod stemmeprocenten i de rene landsogne i Københavns amt lå omkring 60-70, enkelte steder endda betydeligt højere. I et nabo-område som Brønshøj-Rødovre sogne stemte 66 pct. af vælgerne.

Om valget i Gentofte gjorde »Dagen« den bemærkning, at der »blandt Vælgerne findes mange kjøbenhavnske Lyststedejere, der ikke interesserer sig for Communalvæsenet paa Landet,« og der kan ikke være tvivl om, at det beskedne valgresultat i Frederiksberg-Hvidovre delvis har sin forklaring i tilsvarende forhold. Af de 58 vælgere, der mødte op på Valby kro for at afgive deres stemme, var »ikkun faa fra Frederiksberg Sogn,« skrev bladet. Den svigtende *frederiksbergske* interesse i valget kan også læses ud af listen over de valgte. Af Frederiksberg-borgere valgtes kun to: overretsprokurator *Balthazar Christensen*, der siden 1835 ejede gården »Grøndal« ved Godthaabsvej, og ingeniørkaptajn *Ludvig Jacobsen*, som boede Allégade 18.³ De øvrige valgte var etatsråd, kommitteret i rentekammeret *Povel Povelsen*, »Valdal« i Valby, der havde ligget i spidsen ved begge prøvevalg og på valgdagen opnåede 54 af de 58 afgivne stemmer, gårdmændene *Ole Larsen*, Valby og *Ole Pedersen* på Bakken i Valby, gårdmændene *Boas Schmidt* og *Niels Andersen* i Hvidovre og de to Vigerslev-gårdmænd *Jens Mortensen* og *Jens Larsen*.⁴ Desuden var sognepræsten *L. Chr. Holsø* (1789-1862) født medlem, og birkedommer *Matthias Frederichsen* (1790-1858) havde ret til at deltage i forstanderskabets møder.

Sogneforstanderskabet valgte etatsråd Povelsen (1791-1850) til formand og Balthazar Christensen (1802-82) til viceformand og tog straks energisk fat på arbejdet. Allerede den 4. januar 1842 holdtes det første møde, og tre dage senere samledes sogneforstanderne igen. Mænd som Povelsen og Balthazar Christensen – begge senere blandt Bondevennelseskabets stiftere og ledende mænd – har sikkert næret et ønske om, at netop dette sogneforstanderskab måtte blive et eksempel for andre

på den betydning, det kan have, at sognenes egne folk får hånd i hanke med de lokale sager. Derfor var det nødvendigt, at det blev kendt for offentligheden, hvad der skete i forstanderskabets møder, og den 8. februar 1842 vedtoges det enstemmigt

»i Erkjendelse af det baade aldeles Lovmedholdelige og det aldeles Ønskelige i den fuldstændigste Offentlighed af disse Forhandlinger« at lade Balthazar Christensen udarbejde en »Extractfremstilling« til »Fædrelandet« og iøvrigt træde i forbindelse med andre medlemmer af amtets forstanderskaber for at drøfte den fremtidige form for offentliggørelsen.

»Fædrelandet« støttede i en ledende artikel kraftigt offentlighedsprincippet, både ud fra den almindelige betragtning, at offentligheden er »en høist nyttig og høist nødvendig Spore og Control for selve Sogneforstanderskaberne«, men også, fordi det for sogneforstanderskaberne er »af høieste Vigtighed gjensidigen at erholde Kendskab om hinandens Forhandlinger.« »Fædrelandet« ville derfor gøre sig en fornøjelse af at bringe »de Beretninger, man i saa Henseende maatte ville meddele os«, men ordningen kunde kun være foreløbig, navnlig fordi bladet »ikke er særdeles skikket til at udbrede Kendskabet til Sogneforstanderskabsforhandlingerne blandt selve Landalmuen«.

Et udførligt referat af det første møde fremkom i »Fædrelandet« den 16. februar og optryktes den 6. april i »Almuevennen«s nye følgebblad »Kjøbenhavns Amts Landcommunal-Tidende«. I dette blad findes i de første to år fyldige omtaler af sogneforstanderskabets møder, men da ledelsen derefter gik over på andre hænder, tørrede referaterne ind og svandt til sidst helt væk.

Sogneforstanderskabets ønske om at give offentligheden adgang til at overvære dets møder kunne først opfyldes hen på sommeren, da man modtog et tilbud fra forpagteren af Valby kro om at holde møderne i kroens sal. Her samledes sogneforstanderne for første gang den 26. august 1842.

Naturligt nok blev *fattigvæsenet* det første spørgsmål, sogneforstanderskabet satte på sin dagsorden. Det var først efter århundredskiftet, at man overhovedet havde fået et fattigvæsen, og byrden derved føltes jo stærkest af den bedrestillede del af beboerne, som sogneforstanderne repræsenterede.

M. F. Liebenberg, der blev sognepræst på Frederiksberg i 1799 eller som han selv kaldte det »beskikket Religionslærer«, har givet et dystert billede^a af tilstanden ved sin tiltræden:

»Den Maade, hvorpaa der i ældre Tider, efter Embeds-Protokollernes Udsagn, var bleven sørget for Stedets Fattige, ved at omdele dem paa Beboerne til daglig Bispising, havde ikke i mange Aar fundet Sted, og maatte efter den lokale Beskaffenhed, f. Ex. at de betydeligste Eiendomme i Frederiksberg staar den største Deel af Aaret ubeboede af Eierne, møde alt for mange Hindringer, til at kunne paa nye bringes i Gang. Enkelte Fattige nød en ringe Penge-Understøttelse fra Herredskassen. De øvrige betlede fra Huus til Huus . . . Bonden var bleven saa vant til at lade sig brandskatte af de omstreifende Tigger-skarer, at ingen fornuftige Forestillinger om den sande Barmhertigheds Beskaffenhed kunde virke nogen Forandring heri.«

Da der året efter Liebenbergs udnævnelse lukkedes for herredskassen, og det blev paalagt hvert sogn at sørge for sine egne fattige, vidste den nye sognepræst ikke bedre råd end at lade »en Tavle til Indtægt for Sognekassen« ombære ved hver gudstjeneste og desuden ombære en kollektbog i sognet. »Med denne vovede jeg allerførst at henvende mig til de høikongelige Herskaber paa Frederiksberg Slot, og blev benaadet med anseelige Bidrag.« Uheldigvis blev de fleste og betydeligste bidrag givet en gang for alle, så »at samle efterhaanden en Fond til en Arbejdsanstalts Oprettelse syntes neppe muligt.«

Da en fattigkommission trådte i virksomhed i sommeren 1802, mødte dens bestræbelser for at oprette en arbejdsanstalt »Hindringer, som hidindtil have været uovervindelige«, og man måtte »indskrænke sig til at indkiøbe og til Spind uddele et Quantum Hør og Blaar. Og da den allerstørste Deel af de Trængende ere svage og aldrende Fruentimmer, saa vil denne Fremgangsmaade uidentvivel findes at være hensigtssvarende.« Fattigvæsenets årlige udgift var på dette tidspunkt (1803) godt 1100 rbd.

Under Liebenbergs efterfølger som sognepræst *Jens Frechland* fik Frederiksberg sit første arbejds-hus, men i de trange år efter statsbankerotten steg fattigudgifterne stadig, i årene 1824-32 fra 1350 rbd. til over 3600 rbd. årligt. Da en ny forhøjelse af fattigskatten, der i løbet af få år var sat op fra 4 til 9 mark pr. tønde hartkorn, begyndte at true, be-

sluttede fattigkommissionen at indrette et nyt og større arbejdshus eller, som man kaldte det, et »Syge-, Pleje- og Arbejdshuus.« Til dette formål købtes den gamle bagergård, en del af *Niels Brock Hansens* nedlagte klædefabrik i Allégade, og den temperamentsfulde generalkrigskommissær *Jens Veibel Neergaard*, der ejede en mindre gård i Allégade, har i et polemisk skrift mod ladegårdens ledelse⁷ givet »nogle frimodige Oplysninger« om dette nye arbejdshus. Ledelsen var overdraget den »driftige, indsigtfulde og retskafne Capitain Plockross«, der som »kgl. privilegeret Lys- og Sæbefabrikæier« havde sin virksomhed i Allégade nr. 19, og som var medlem af fattigkommissionen indtil 1838. Veibel Neergaard oplyser, at der i løbet af det første år kun meldte sig 61 til arbejdshuset »af 179 Individder, som før erholdt Understøttelse af Fattigvæsenet . . . Resten frasagde sig al Understøttelse«. Resultatet var, at den midlertidige understøttelse blev bragt ned til under halvdelen af, hvad den havde været inden nyordningen, og huslejhjælpen forsvandt næsten helt.

Det nye forstanderskab syntes dog ikke på forhånd at have følt sig helt overbevist om holdbarheden af Veibel Neergaards begejstring for denne mere håndfaste form for hjælp til de fattige.

I referatet fra dets første møde hedder det:

»For denne af saa forskellige Beboere sammensatte og saa nær ved Hovedstaden beliggende Commune er naturligvis Fattigvæsenet en Byrde af en ganske særegen Vægt og Vanskelighed, og det nye Forstanderskab ilede derfor med strax at gjøre dette Anliggende til Gjenstand for dets særdeles Opmærksomhed.«

Denne opmærksomhed gav sig udtryk i, at man nedsatte et udvalg – eller med den tids sprogbrug en komité – bestående af forstanderskabets formand og to medlemmer udefra, regimentsskvartermester, artillerikaptajn *C. F. v. Bruun*, »Forhaabningsholm,« og distriktskommissær, kammerassessor *Hansen*, og komitéen fik til opgave også at inspicere »Communens Fattighuus, der paa een Gang er Syge- og Lemme-Hospital og Arbejds- og Forsørgelses-Anstalt for hele Districtet.« Knap to måneder senere forelå en skrivelse fra kaptajn *v. Bruun* og distriktskommissær *Hansen*. De havde »i det Hele fundet den hele Anstalt i en særdeles tilfredsstillende Orden, at Forpleiningen er god og af de agtværdigere blandt Lemmerne paaskjønnes som saadan, og at overhove-

det ingensomhelst Anke, endog efter særlig Opfordring dertil, er fremført for dem af nogen af de Forsørgede.«

»Lemmerne«s antal var på dette tidspunkt 87, i lokalet for husvilde 6 voksne og 6 børn og i »det nye Lokale 28 Mandfolk og 4 Dreng samt 29 voksne Fruentimmer og 12 Pigebørn.« Komitéen foreslog, at anstaltens viktualier og andre fornødenheder fremtidig blev anskaffet ved licitation, og den påtalte de »utilfredsstillende Intrader«, idet bageriet og hele forhuset kun indbragte 225 rbd. i årlig leje, hvorfra endda måtte trækkes 70 rbd. i skatter og afgifter. Kaptajn Bruun gjorde yderligere den bemærkning, at det var »en uhjemlet Byrde«, når anstalten »af Politiet stundom er bleven benyttet som et Slags Arrestlocale.«

Forstanderskabet bifaldt forslaget om køb ved licitation – »kun med Hensyn til Ligkister, hvoraf omtrent forbruges 20 Stkr. aarligt, troede det maaske at burde gjøre en Undtagelse, forsaavidt disse mulig fremdeles burde præsteres af en Individ, som uden denne Fortjeneste antages at ville falde Fattigvæsenet til Byrde.« Og bager *H. L. Tottenberg* fik en opsigelse, hvilken omgående bragte lejen af forhuset op på 350 rbd.

»En Betænkning fra de samme Medlemmer, hvori Forstanderskabets Ønske om de smaa Børns Anbringelse udenfor Anstalten hos Bønderfamilier fraaadtes, med Hensyn til at deres Opførsel efter Skolelærerens Vidnesbyrd hidtil i det Hele have været lige saa god som de andre Skolebørns, og at deres Arbejde ved Skotrokken var særdeles fordelagtig for Anstalten, kunde man derimod ikke tiltræde, da man for Børnenes fremtidige moralske og physiske Velvære maatte anse Opholdet i Arbejdshuset for mindre gunstigt og man derfor ikke turde tillægge hine Betragtninger nogen overveiende Vægt.«

Dertil kom, at det også var billigere for kommunen at »udsætte« børnene hos bønderne, idet »den accorderede Betaling« var 10-20 rbd. årlig, medens den gennemsnitlige udgift til »lemmernes« forsørgelse var ligeved 38 rbd. om året.

Da sogneforstanderskabets første år var tilende, udsendte det et trykt regnskab for 1842, og heri figurerede fattigvæsenet med disse tal:

	INDTÆGT	Rbd.	Sk.
1. Beholdning den 1ste Jan. 1842		100	-
2. Indbetalt af resterende Fattigbidrag for Tiden til 1841 Aars Ud- gang		220	36
3. Indkomne Opkrævningsbidrag for 1842 af de faste Beboere i Sog- nene (Restancer den 31. Decbr. 1842: 178 Rbd. 68 Sk.)		2874	72
4. Indkomne Bidrag for 1842 af Sommerbeboerne i Sognene (Re- stance den 31. Dec. 1842: 3 Rbd. 26 Sk.)		214	86
5. Leie af Forhuset i Communens Fattighuus i Frederiksberg		273	-
6. Leie af Haven ved Communens Fattighuus		12	-
7. Indtægter for de fra Fattighuset solgte Varer og udleiede Arbeidere		610	45
8. Refunderet Tilgodehavende		177	88
9. Indtægter ved Gilder		9	57
10. Gaver fra de kongelige Herskaber		138	-
11. Frivillige Gaver ved Kjøb og Salg af faste Eiendomme		52	48
12. Mulcter efter Forlig		10	-
13. Indtægter af Kirketavler og Blokke		97	87
14. Afgifter i Anledning af Musiks Opførelse paa nogle Tracteur- steder i Frederiksberg		18	-
15. Renter af en Fattigvæsenet tilhørende Creditkasse Obligation stor 100 Rbd.		4	-
		4813	39
	UDGIFT		
1. I Aarets Løb er afgivet til Udgifters Bestridelse ved Fattighuset .		2898	66
2. Vedvarende Understøttelse til Trængende, som forsørges udenfor Fattighuset		241	12
3. Temporær Understøttelse til Trængende udenfor Fattighuset.		241	-
4. Betaling for de hos Pleieførelde udsatte fattige Børn.		265	48
5. Refusion til andre Communer for uddeelt Fattighjælp.		121	69
6. Afdrag og Renter af Fattigvæsenets Gjeld		393	66
7. Skatter og Afgifter		90	54
8. Udgifter efter § 22 i Anordningen af 13. August 1841		83	22
9. Løn til Fattigvæsenets Læge, Betaling for Liigkister til Fattige med flere Udgifter		130	64
10. Fattiggaver uddeelte af Sognepræsten		126	66
		4592	83
Naar hertil lægges den contante Beholdning den 31. Decbr. 1842.		220	52
Balancerer Summen med Indtægtens Beløb.		4813	39

Værdien af Fattighuset var sat til 9000 rbd. – »et mulig. dog vel høit Beløb« – og renter og afdrag på den betydelige gæld til den tidligere ejer, proprietær *Hasle*, Storeheddinge kirke og professor *Schouw*, tyngede stærkt. Mistrøstigt gjorde man op, at fattigvæsenet i de sidste fire år havde haft et underskud på 1000 rbd.

I et af sine første møder havde forstanderskabet haft en sjælden oplevelse: »Vandmester *Sørensen* af Valdbye havde tilmeldt Forstanderskabet, at han maatte finde sin Ansættelse til Fattigskat for lav og derfor tilbød for Eftertiden at svare den med 8 Rbd. aarlig«, et tilbud, man skriftlig takkede for. Den gode vandmester havde dog samtidig et ønske at fremføre, idet han henledte opmærksomheden på »den formentlige Trang, der i Valdbye med Hensyn til mange Beboeres særdeles Næringsdrift, og derpaa grundede hyppige Fraværelse fra deres Hjem synes at være tilstede for en Asylanstalt for Smaabørn under den skolepligtige Alder.«

Til at foretage »en nøiere Overveielse saavel for Valdbyes som for Frederiksbergs Vedkommende« nedsattes et udvalg, hvortil udefra bl. a. valgtes den kendte skuespiller, instruktør *N. P. Nielsen*, der dog frabad sig hvervet. Asylkomitéen kom til det resultat, at der hos 40 børn i Valby og 30 på Frederiksberg var »Trang til at optages i saadan Anstalt«, og under ledelse af den energiske professorinde *Augusta Hall* på »Ny Bakkegaard« nåede man snart en positiv løsning, først i Valby, hvor børnene kunne komme på asyl, medens deres mødre sad inde på Gl. Torv og solgte fjerkræ.

OPGØR MED BIRKEDOMMEREN

Forstanderskabet var kun en måned gammelt, da dets formand tog det første skridt til den konflikt, der i forårets løb bragte ham på krigsfod med birkedommer *Frederichsen* og hindrede ethvert samarbejde med den lokale politikmyndighed.

I et møde den 8. februar henledte formanden »Forstanderskabets særdeles Opmærksomhed paa det besværlige Betleri samt det Nattesæde paa Værtshuse og Kroer, der i saa høj Grad gaer i Svang i Distriktet. Da Betleriet for Størstedelen drives af Folk, der hører hjemme i

Kjøbenhavn og det ved den stedse voxende Mængde af disse til dels meget paatrængende Gjæster var blevet Beboerne en saa betydelig Byrde, at Flerheden af denne sandsynligvis med Glæde vilde gribe en Opfordring fra Forstanderskabet til at ryste den af sig, saa mentes det i denne Henseende tilstrækkeligt, naar Forstanderskabet i en trykt Cirkulære anmodede samtlige Indvaanere om, for Fremtiden aldeles at afholde sig fra at give denne Slags Almisse. Med Hensyn til Nattesædet i Kroerne mente man herimod at maatte foreløbigt indskrænke sig til at udbede sig Politiets særdeles Opmærksomhed rettet paa denne Gjenstand, der mere eller mindre indvirke paa Familiernes Velvære i Communen ved den Indflydelse, den øvede paa Medlemmernes eller Tjenestefolkenes Moralitet og Opførsel.«

Denne kritik af politiet dannede baggrund for den korrespondance der førtes imellem birkedommer og forstanderskab i marts måned, da krisen indtraf. Det drejede sig i al uskyldighed om ansættelsen af en ny sognefoged på Frederiksberg. Birkedommeren havde meddelt, at den hidtidige sognefoged »havde udtjent, at en derefter beskikket havde godtgjort antagelige Undskyldningsgrunde, og at den Afgaaede derefter havde erklæret sig for villig til at vedblive sin Function mod en aarlig Godtgørelse.« Men forstanderskabet modsatte sig denne »ny Byrde for Communen« og fandt det iøvrigt »ikke ønskeligt eller hensigtsmæssigt at antage faste Skrivere eller Budde«. Det gjorde ikke tilstrækkeligt indtryk, at birkedommeren ønskede »Assistance af en dertil særlig antaget Mand«, der udelukkende kunde beskæftige sig med »Betleres Anholdelse og mistænkelige Personers Bortvisning.« Forstanderskabet krævede imidlertid ikke bortvisning, men anholdelse og overdrog til sin formand »midlertidigt at træffe de Foranstaltninger mod Betlerne, som han derefter maatte antage for nødvendige, og navnlig foreløbig at indhente Underretning om, hvorvidt man derved muligt med Nytte kunne betjene sig af Byernes allerede havende Vægtere.«

Om »Nattesædet og Sviren paa de forskellige Værtshuse i Districtet« havde Birkedommeren udbedt sig en »mere speciel Denunciation, for at undgaae det Odieuse i en formentlig ellers nødvendig Inquisition. Forstanderskabet mente imidlertid at have opfyldt sin Pligt ved i Almindelighed at have paapeget denne Uorden.«

Drøftelsen om betleri og nattesæde må have skabt et mindre velviligt forhold mellem forstanderskab og birkedommer, og nu blev midt under forhandlingerne et nyt farligt emne bragt på bane. »Kjøbenhavnsposten« indeholdt den 9. marts følgende anonyme artikel:

»Frederiksberg og Hvidoure Sogne er en af de Landcommuner, hvis Beboere i den senere Tid især have faaet Anledning til at beklage sig over den tiltagende Eiendomsusikkerhed og over en vel ikke ganske uforklarlig Sorgløshed og Frækhed hos Tyende, der gjør, at alle paa nogen Maade rørlige Gjenstande i Husene, paa Markerne og ved Veiene ere udsatte for at forsvinde endog ved høj lys Dag. Communen har vel sin Øvrighed og sit Politi, men det sidste har hidtil ikke frugtet stort til Forhindring eller Opdagelse af deslige Tyverier, og Indsenderen heraf troer derfor at burde opfordre vedkommende Sogneforstanderskab til at tage under alvorlig Overveielse ved hvilke Midler og paa hvad Maade, det kan medvirke til at fremkalde en bedre Tilstand.«

Overretsprokurator *A. Klein* sendte »Kjøbenhavnsposten« en protest, men bladet nægtede at trykke den med den motivering, at en betingelse for optagelse af indlæg er, at de »foruden at være i Overensstemmelse med Sandheden tillige ere affattede i en ligesaa værdig Tone som den, der findes i det, der skal besvares«. Bladet hævdede iøvrigt, at det ikke havde optaget artiklen »uden forud at være tilstrækkeligt oplyst om, at der var Grund nok til at fremsætte den.«

Kleins indlæg blev derefter optaget i »Berlingske Tidende«. Overretsprokuratoren var indigneret og forbavset over den »Fripostighed, hvormed en Anonym . . . har tilladt sig de hadefuldeste Insinuationer imod Politimesteren for Lunkenhed i Opfyldelsen af de ham som saadan paaliggende Pligter.« Klein ville ikke finde det påfaldende, hvis sikkerheden var mindre på grund af hovedstadens nærhed, ladegårdens beliggenhed i selve sognet, og »da mange af Sognets Beboere bruge Slaver til deres Hauge- og Mark-, ja endog huuslige Arbejderes Udførelse.« Bortset fra et indbrud på Bakkegaarden, »der maa antages udøvet af en af Kjøbenhavns dumdrigeste og bekendteste Tyve« fastslår han, at der ikke i flere år var »anmeldt noget væsentligt Brud paa Eiendomssikkerheden.«

Disse betragtninger, der senere støttedes af et nyt avisindlæg fra

»Flere Beboere i disse Sogne«,¹¹ formåede dog ikke at få forstanderskabet til at undlade at følge »Kjøbenhavnsposten«s opfordring. Den 21. marts drøftedes sagen i forstanderskabet og efter at de fleste medlemmer havde udtalt sig »vedtoges det at tilføre Protocollen, at Sogneforstanderskabet enstemmigen maatte erkjende, at der virkelig var en beklagelig Usikkerhed tilstede, og at flere af Medlemmerne havde anført forskjellige Facta fra forskjellige Steder i Districtet, der noksom bekræftede dette, men at man imidlertid maatte erkjende, at Nærheden af Hovedstaden og de vistnok mindre tilstrækkelige Midler, hvoraf Landpolitiet for Tiden var i Besiddelse, gjorde denne Tilstand fuldkommen forklarlig, og at man derfor maatte formene, at det maatte blive en Gjenstand for omhyggelig Overveielse, naar den nye Communalorganisation paa Landet var kommet i fuldkommen Virksomhed, hvorledes dette Onde bedst kunde afhjælpes«.

Birkedommer Frederichsens svar forelå allerede næste dag i en skrivelse til forstanderskabets formand, hvori han krævede »dels at underrettes om de denne meddelte uopdagede Eiendomsindgreb, dels at Formanden, naar han for Fremtiden faaer saadanne Meddelelser, vil henvise de Vedkommende til Politimesteren som den til sammes Modtagelse competente Person.« Da formanden havde ytret, at der kunde »være nogen Anledning« til artiklen i »Kjøbenhavnsposten«, hævdede birkedommeren, at etatsråd Povelsen »formentlig havde negtet Politiet den Assistance, enhver Beboer i Sognet i Almindelighed og Sogneforstanderne i Særdeleshed burde yde denne Autoritet, idet han forøvrigt yttrede sig overbevist om, at Etatsraaden hverken ønskede Control med Politimesteren eller selv havde Deel i hin Annonce i »Kjøbenhavnsposten«.

Nu var birkedommeren kommet i krigshumør, og den følgende dag sendte han en ny skrivelse til forstanderskabet. Han bad heri formanden »i Stilhed at undersøge, hvorvidt en af Forstanderskabets egne Medlemmer, navnlig en opgivet Eftermiddag og Nat i bemeldte Kro, uagtet Forstanderskabets Opfordring mod Nattesvir m. v., selv havde deltaget i et formentlig utilbørligt Drikkelag, hvorom Birkedommeren dog nødig vilde forvise sig, for ikke at compromittere hin Sogneforstander, der ellers var en honnet og agtet Person.«

De to skrivelser kom til drøftelse i et møde den 29. marts, men

birkedommeren, der var »underrettet om Mødet, havde ikke indfundet sig.« Etatsråd Povelsen veg her sit formandsæde, men under Balthazar Christensens ledelse vedtog forstanderskabet et svar til støtte for formandens holdning, og det tilføjedes, at »den store Pris, Forstanderskabet ikke mindre end han satte paa en god Forstaaelse mellem de Mænd, der skulle samvirke til Communens Tarv, gjør det i høi Grad ønskeligt, at gjensidige Meddelelser som de, hvorom her er Tale, ikke oftere maatte blive nødvendige.«

Hvis sagen kun havde drejet sig om de få og beskedne tyverier, som sogneforstanderne kunde nævne eksempler på, havde den ikke været al den energi værd, der udfoldedes fra begge sider. Men reelt var den jo et led i den magtkamp, som udspilledes mellem den nye folkevalgte forsamling og den hidtil temmelig enevældige øvrighedsperson. Birkedommer Frederichsen gik derfor nu til modaktion, idet han med et vist held fremskaffede erklæringer fra flere af forstanderskabets bønder om, at de ikke kendte til nogen ejendomsusikkerhed. Derved kunde han ikke blot afvise kritikken mod politimyndighedens udøvelse, men samtidig kaste et lidt latterligt skær over forstanderskabet som en selvmodsigende forsamling.

Det begyndte med, at birkedommeren kaldte forstander *Ole Larsen* til sig, men han fik afslag på sit ønske om en erklæring. Birkedommeren havde derefter selv dikteret en erklæring, men den havde Ole Larsen nægtet at underskrive. Derimod havde han mere ud af et søndagsbesøg, som han aflagde hos de Vigerslev-gårdmænd, der sad i sogneforstanderskabet. Forstander *Niels Andersen* berettede senere, at han om mandagen havde fået besøg af betjent og sognefoged, der krævede hans underskrift på en attest. »Da han ikke selv kunde læse den, oplæste Betjenten den for ham, og da denne ikke tydeligt læste den, spurgte han ham, om han ikke kunde læse den bedre, hvortil han imidlertid svarede, at den var saa makket.«

Birkedommerens underhånds-henvendelse til flere af forstanderskabets medlemmer gav anledning til, at der indkaldtes til et ekstraordinært møde den 14. april. Man tilskrev dommeren under henvisning til anordningen af 13. august 1841, at hans nærværelse ved denne

lejlighed var nødvendig, men han meddelte, at han ikke ville give-møde, »hvorimod Attesterne med Fornøielse skulde blive Formanden forelæste, naar han personlig vilde bæere ham med sin Nærværelse, at han, da han tilbød Formanden dette, og da han, førend han gjorde noget Skridt til at hævde sin krænkede Embedsanselse, havde tilkjendegivet ham, at han følte sig fornærmet af Sogneforstanderskabet og for at værne om sin Agtelse vilde betjene sig af ethvert lovligt Middel, troede at have handlet fuldkomment aabent; samt endelig at ligesom han ikke havde overrasket de Forstandere, som have underskrevet de omhandlede Attester, men givet dem et Døgns Betænkningstid, efter at de havde afgivet deres mundtlige Erklæring . . . ligesom han ikke personlig har forelagt dem disse Attester til Underskrift, for ikke at faae Skin af et misbruge sin Embedsautoritet, saaledes havde han og for de fire Forstandere, der i Formandens Navn og paa hans Vegne havde begjært Gjenpart af deres afgivne Erklæringer, erklæret, at han, hvis de ville berigtige, tilbagekalde eller ønske sig udenfor Sagen, vilde tilintetgjøre Attesterne, men at han ikke vilde meddele dem nogen Gjenpart til Formanden, som selv desangaaende kunde henvende sig til ham.«

Forstanderskabets møde sluttede med, at det efter viceformanden Balthazar Christensens forslag »med Acclamation« vedtoges at bevidne formanden forstanderskabets »Erkjendelse af den af ham i dette ubehagelige Anliggende viste Nidkjerhed og Omhyggelighed for Forstanderskabets Ære og Tarv.«

Til denne vedtagelse føjede det konservative »Dagen«¹² en spydig bemærkning om, »at en sjællandsk Bonde nu skulde være i Stand til en formelig Acclamation ansee vi for en Euphemisme eller et Galanterie af den ærede Hr. Viceformand«. At bladet vendte sig mod Balthazar Christensen – »en saakaldt Viceformand, hvis Function sees at bestaae i at agere et Slags Ceremonimester« – skyldtes sikkert, at det var i den uheldige situation at have rost etatsraad Povelsen stærkt en halv snes dage tidligere. Da Povelsen opnåede flest stemmer ved prøvevalget til Københavns amtsråd, var han for »Dagen«¹³ »denne indsigtfulde og retsindige Mand, af hvis Interesse og virksomme Iver for Communalvæsenet man er berettiget til at love sig meget.«

Sogneforstanderskabets tillidserklæring til formanden efterfulgtes af en adresse underskrevet af 68 sogneboere, 31 fra Frederiksberg og 37 fra Hvidovre, »hvoriblandt 29 af de anseteste Gaardmænd og næsten alle større Eiendomsbesiddere og bekendte Mænd i Sognene.«

Adressen¹⁴ havde følgende ordlyd:

»Deres Høivelbaarenhed Hr. Etatsraad Povelsen. Med jo større Interesse undertegnede Grundeiere og Beboere af Frederiksberg og Hvidovre Sogne have seet den nye Communalanordning træde i Kraft iblandt os, og til jo glædeligere Forventninger den nidkære Virksomhed, vore Udvalgte alt i den korte Tid, som er forløben, have lagt for Dagen, berettiger os, desto mere maae vi beklage den Conflict, vi, af de offentlige Meddelelser om Forstanderskabets Forhandlinger, erfare er opstaaet mellem dette og Districtets Politi-Øvrighed. Uden at ville inlade paa nogen Dom om et Anliggende, der vel endnu ikke kan ansees som sluttet, føle vi os dog forpligtet til for Dem, høitærede Hr. Etatsraad! allerede nu at burde udtale vor Taknemlighed og Anerkjendelse af den Kraft og Klogskab, hvormed De har hævdet Communens og dens Bestyrelses Ære og Tarv, idet vi derhos yttre det Haab, at De vil ansee de personlige Ubehageligheder, som dette har voldt, og muligen vil forvolde Dem, for ikkun lidet imod den Bevidsthed, væsentlig at have bidraget til at grundfæste denne endnu unge Indretnings Uafhængighed, og imod den Erkjendtlighed dette vil møde hos fædrelandssindede Medborgere.«

Om sagens kerne skrev »Fædrelandet« i en kommentar: »Det hele Communalvæsen paa Landet vilde blive det unyttigste og tommeste Tidsspilde, dersom det skulde være Politiøvrigheden tilladt . . . at kalde Sogneforstanderne enkeltvis til Regnskab for hvad de i denne deres Egenskab maatte have ytret, og at en saadan Kalden til Regnskab bliver dobbelt dadelværdig og dobbelt farlig, naar den ikke skeer for en Politiprotocol, men hjemme i Vedkommendes Bopæl med skiønsomt Udvalg af de Personligheder, man troer at kunne byde Saadant, ved Hjælp af Samtaler, Ordspil og Politibetjente.«

Birkedommerens næste skridt i sagen var en henvendelse til kancelliet om, at »en anden Mand end han maatte admitteres at undersøge om

den paaklagede Eiendomsusikkerhed i Sognene finder Sted, samt om det vilde tilstaae ham fri Proces til at tiltale bemeldte Forstanderskab, enkelte Medlemmer, Redaktøren af »Kjøbenhavnsposten« eller Forfatteren af hiin Annonce i bemeldte Blad.«¹⁵

Forstanderskabet besluttede at sende sagen til amtsrådet, men hermed trak det op til en konflikt med sognenes anden høje embedsmand, idet sognepræsten som medlem af forstanderskabet nægtede at underskrive henvendelsen til amtsrådet; han havde ikke deltaget i det foregående møde, hvor sagen drøftedes, og følte sig derfor ikke kompetent. Spørgsmålet om det juridiske grundlag for pastor Holsøes vægring blev derfor samtidig indanket for amtsrådet.

Men allerede dagen før sagen sendtes til amtsrådet, havde kancelliet¹⁶ resolveret, »at Man aldeles ingen Anledning finder til for det Offentliges Vedkommende at træffe Foranstaltninger til nogen Under søgelse i den omhandlede Henseende, og at man endnu mindre har fundet Grund til at paalægge Justitsraad Frederichsen at sagsøge Vedkommende for de fremførte Beskyldninger.«

Med kancelliets resolution var der sat punktum for sagen om ejendomsusikkerheden, men det hindrede ikke, at det næste vinter kom til en ny skærmydsel mellem forstanderskab og birkedommer.

Udgangspunktet var også denne gang en avisartikel. »Den Frisindede«, der redigeredes af *Claudius Rosenhoff*, selv Frederiksbergborger, trykte den 11. februar 1843 et uddrag af et brev, hvori det hed:

. . . »Du klager over, at din Søvn jævnlig forstyrres, og at Du end mere frygter Nattecommers ved de forestaaende Fastelavns-gilder. Nu vel! saa gaae paa Accord med Øvrigheden og Communalbestyrelsen og lad dem kun vide, at vort lille Forstanderskab allerede i Fjor Sommer har ved et bestemt Forbud mod al dagligdags Nattesviir paa Kipper og i Kroer, og ved en Indskrænkning i Dagene og Tiden, da der holdes Gilder, søgt at fremkalde en større Sædelighed og en bedre Orden, og herved tillige at modvirke en yderligere uforholdsmæssig Forøgelse af Fattigbyrden, der vel neppe er mindre trykkende i Eders Sogn end i de fleste andre i Hovedstadens Nærhed liggende Districter – Maaskee Exemplet kan smitte, Commersen forpurres og Du blive hjulpen.«

En halv snes dage senere skrev forstanderskabet til birkedommeren:
»Den Svir, hvortil denne Uge i Reglen har været Vidne, turde fore-

komme utrolig, hvis den ikke var saa aldeles notorisk, og vi feile neppe naar vi udtale, at den sædelige Fordærvelse, den Drikfældighed, de Forstyrrelser i det huuslige Liv, de Uordener, de Udgifter og Byrder, den directe og indirecte hidtil har medført for Communens og navnlig Valbyes Beboere af Almuestanden og for Tyendet og Ungdommen, er saa iøjnefaldende og saa betydelig, at Politiet sikkert ikke længere bør taale dette Uvæsen.«

Birkedommer Frederichsen svarede, at han i og for sig ikke fandt fastelavnslegene ønskelige, men han troede dog ikke, at de havde en saa fordærvelig indflydelse, som forstanderskabet forudsatte. »Jeg har dog uden Foranledning fra Sogneforstanderskabets Side . . . søgt at besværliggjøre Tilladelsen til sammes Afholdelse ved at gjøre det til Betingelse for den forlangte Tilladelse, at de vedkommende Husbonder og Forældre udtrykkelig samtykke i at deres Tyende og voxne Børn deltage i hine Lege, men da jeg derefter modtog en skriftlig Erklæring fra de 11 Gaardmænd i Valbye, hvoriblandt en Sogneforstander, og fra 7 Gaardmænd i Vigerslev, hvoriblandt 2 Sogneforstandere, om at de billige de forlangte Leges Afholdelse, saa saae jeg mig paa Grund deraf, og især da der i min 10aarige Embedstid ikke ved hine Leges Afholdelse har stedfunden nogen Uorden, der har krævet Politiets Opmærksomhed, ikke foranlediget til at nægte hine sædvanlige Lege for den forestaaende Fastelavn, hvorimod jeg har bestemt mig til at foranstalte det mulig nøiagtigste Politiofsyn.«

Dommeren ville derfor ikke tilbagekalde den givne tilladelse, men var villig til sammen med forstanderskabet at overveje, hvordan den »gamle Skik eller Uskik« kan afskaffes. Foreløbig nøjedes man dog med en indskrænkning. Fastelavns-festerne, der tidligere havde varet en hel uge, var i 1845 begrænset til et par dage.¹⁷

NYE MÆND OG FORMANDS-SKIFTE

Allerede den første sommer styrkedes det svage frederiksbergske element i forstanderskabet, idet artillerikaptajn *v. Bruun* og fabrikejer, kaptajn *Plockross* indtrådte, valgt den 16. juli. Ved årets udgang valgtes etatsråd Povelsen til formand for det kommende år, kaptajn Bruun til viceformand og ingeniørkaptajn Jacobsen til kasserer.

Etatsråd Povelsens nye formandskab varede dog kun et halvt års tid, idet han den 22. juni 1843 meddelte, at han ønskede at fratræde »formedelst en langvarig Fraværelse i Embedsforretninger.« Forstander Plockross har senere hævdet, at den egentlige grund til etatsråd Povelsens nedlæggelse af formandsskabet var en voksende spænding indenfor forstanderskabet. Povelsen havde ikke blot haft det store opgør med birkedommeren og derefter en kontrovers med sognepræsten, men under et besøg på »Valdal« i maj 1843 havde kaptajn v. Bruun sagt til Povelsen, »at der i Frederiksberg Sogn herskede den største Misfornøjelse med Forstanderskabet i Almindelighed og med dets Formand i Særdeleshed,« og at Povelsen »ikke var bleven valgt til Formand paa Grund af sin Dygtighed, men ikkun paa Grund af, at han var Etatsraad.«¹⁹ Og birkedommer Frederichsen skulle have undsagt Povelsen med disse ord: »Vel var han en stor Familieforsørger, men enten vilde han selv, eller skulde Etatsraaden falde.«¹⁹

I det første møde efter samtalen på »Valdal« meddelte Povelsen sin beslutning, og til hans efterfølger valgtes eenstemmigt en af Allégades gårdejere, sekretær *Chr. Frost* (døde af kolera i sommeren 1853), der først var indtrådt i forstanderskabet den 15. maj i stedet for gårdejer Schmidt, som havde solgt sin ejendom. Sekretær Frost nægtede at modtage formandsvalget »paa Grund af sit Ubekjendtskab med Forholdene«, men amtet afviste vægringen som ikke lovhjemlet.

Den 29. april meddelte Balthazar Christensen, at han ønskede at udtræde af forstanderskabet »formedelst forandrede Forhold i hans private Liv«²⁰ og med Hensyn til mere og mere ophobede Forretninger.« Forstanderskabet vedtog at opfordre ham til at bevare sit medlemskab, en opfordring, kaptajn v. Bruun dog nægtede at underskrive. Spørgsmålet om ikke selve skrivelsen var en mandatnedlæggelse, som Balthazar Christensen iøvrigt havde ret til uden særlig tilladelse, fordi han var medlem af amtsrådet, blev indanket for dette råd, der godkendte hans forbliven i sogneforstanderskabet, men birkedommer Frederichsen, der åbenbart øjnede en mulighed for at blive en modstander kvit, krævede kancelliet spurgt, men dette bifaldt afgørelsen. Efter den tid gav Balthazar Christensen dog kun sjældent møde i forstanderskabet.

I september måned indtrådte overretsprokurator *Klein* som medlem i stedet for gårdmand Niels Andersen, der var afgået ved døden.

SKOLE OG SKAT

Af skolesager behandlede forstanderskabet i sin første periode kun en enkelt af nogen betydning.

Hvor primitivt skolevæsenet var på dette tidspunkt fremgår måske klarest af det regnskab, som forstanderskabet lod trykke for 1842. For Frederiksberg skolevæsens kasse så tallene således ud:

INDTÆGT	Rbd.	Sk.
1. Beholdning den 1ste Januar 1842	9	78
2. Indbetalte Restancer for Tiden til 1841 Aars Udgang	19	54
3. Opkrævningsbidraget for 1842, 289 Rbd. 46 Sk., hvoraf den 31. December 1842 var indkommet	273	26
(Restance, 31. Decbr. 1842	16	20
4. Forskjellige Indtægter	1	48
Ialt...	304	14
UDGIFT		
1. Skolelærerens Løn	216	34
2. Skatter og Afgifter	6	60
3. Skole-Reparationer m.fl. Udgifter	63	2
4. Løn til et Bud for et halvt Aar	12	
Ialt...	298	
Naar hertil lægges den contante Beholdning den 31. December 1842	6	14
Balancerer Summen med Indtægten Beløb.	304	14

Valby skole kostede samme år 413 rbd, men over halvdelen af dette beløb, 261 rbd. skyldtes en hovedreparation, der dækkedes ved et lån, og i Hvidovre holdt man skole for 133 rbd.

Der var dog ingen tegn på, at man overvejede større forbedringer af dette skolevæsen. Derimod udvekslede etatsråd Povelsen lange skrivelser med sognepræsten om det betimelige i for sognets regning at holde et bud til 24 rbd om året.²¹

Det forslag, der gav anledning til en skoledrøftelse i forstanderskabet, blev fremsat af student *L. C. Povelsen*, en søn af etatsråden, og gik ud på oprettelse af en søndagsskole for den mandlige ungdom. Forstanderskabet henviste forslaget til en komité bestående af sogne-

præsten og Balthazar Christensen samt tre medlemmer udefra, nemlig magister *D. G. Mourad*, student *Frederik Barfod* og forslagsstilleren. Medens Monrad under komiteens arbejde var på rejse i udlandet, fremkom der en indstilling fra Balthazar Christensen, Barfod og student Povelsen, der tiltrådte tanken om en søndagsskole for den mandlige ungdom, men desuden ønskede overvejet »quindelige Haandgjernings-skoler for Syning, Strikning og Spinding.« Men, som en sogneforstander senere udtrykte sig, var pastor Holsøe »ikke den første til at faa Sagen fremmet.«

Monrad var ikke det eneste af de senere store nationalliberale navne, som sogneforstanderskabet søgte råd hos i det saglige arbejde. I juni 1842 indvalgte auditor *C. C. Hall*,²² »Ny Bakkegaard«, i en komité, hvis opgave var at overveje principperne for fattig- og skoleafgifter-nes ligning. Sammen med Balthazar Christensen udarbejdede Hall en betænkning, og da denne skulle til behandling den 31. oktober 1843, var Hall indbudt til mødet, men »havde undskyldt sig ved Formanden«. Da sagen derefter nåede frem til behandling den 12. december, oplyste formanden på forespørgsel, at Hall ikke var indbudt, og da etatsråd Povelsen kritiserede dette, bemærkede formanden, at »Comité-Medlemmet tidligere to Gange havde været anmodet om at give Møde ved denne Sags intenderede Foretagelse, men at han ikke alene ikke var mødt, men at han end ikke havde givet noget Svar.«

Forstanderskabet vedtog iøvrigt den nye ligning for 1844, hvorefter der skulle udskrives 4000 rbd. Ligningen kom nu også til at omfatte tjenestefolk: 2 mark for en karl, en mark for en pige eller dreng.

ET BEVÆGET VALG

Inden udgangen af 1844 skulle halvdelen af forstanderskabets medlemmer på valg. Allerede midt i november kunne dette spores i den offentlige diskussion. »Almuevennen«²³ bragte som »Et Blad af Frederiksberg og Hvidovre Sognes indre Historie« en kritisk vurdering af forstanderskabets arbejde, og fjorten dage senere foretog bladet²⁴ en sammenligning mellem de to formænd:

»Vort Forstanderskab begyndte godt. Det havde (og har endnu) i

sin Midte et Par af de djærveste Forkæmpere for Haandhævelsen af den Kjende Communalfrihed, som Anordningen af 13. August 1841 indrømmer. Som Bondestandens sande Venner, som Frihedens Venner, og som al Vilkaarligheds svorne Fjender, begyndte de en Kamp mod gammel Slendrian og onde Vaner, som skal have vakt en levende Opmærksomhed høit op og trindt til alle Sider . . . Men – der skal være brugt mange og meget forskellige Midler for at uddrive disse Mænd af Forstanderskabet, og, skjøndt Maalet ikke hidtil naaedes, saa var man desværre kun altfor heldig i at lamme deres Kraft som Sogneforstandere. Etatsraad Povelsen fik man fordrevet fra Formandsskabet . . . fortsatte Angreb, som ei engang ærede hans Huusfred, gjorde det til en Nødvendighed for ham at fratræde en Post, som han ved sin Personlighed havde givet Betydning.«

Om Povelsens efterfølger som formand hed det: »Sekretair Frost hører til dem, som mene, at man skal kjøre Hø, saa Havre og plante Kaalrabi, overlade Bestyrelsen af det Offentlige til dem, det vedkomme, og ikke lægge sig ud med Øvrigheden. Der er noget meget fornuftigt i denne Mening, men naar den gaaer saa vidt at opgive sin gode Ret, sin uomgængelige Pligt, at varetage Communens betroede Interesser, for ikke at lægge sig ud med Øvrighed, der staaer imod, da bliver den ufornuftig, da ophæver den Anordningen af 13. August 1841. Ja selv om den blot opstiller som sine Bestræbelsers Maal, en konsekvent Eftergivenhed mod Præst og Birkedommer, for at gjøre disse Herrer deres Embeder saa behagelige som mulig, vil den ikke kunne billiges. Præst og Birkedommer kunne ogsaa tage Feil.« »Sekretair Frost har en afgjort Uvillie mod Offentligheden« hed det videre. Han havde nægtet redaktions-komitéen at låne forhandlingsprotokollen, og da komitéen protesterede, besluttede forstanderskabet, at den kun skulle have en af formanden foretaget udskrift. »Men selv denne har ikke været til at opdrive. Sekretair Frost har slaæet Offentligheden ihjel hos os.«

I en fodnote antydede artiklen, at sekretær Frost var den mand, om hvem det i sognet fortaltes, at han »gjentagne Gange for Alvor skal have paastaet, at vi om 50 Aar ingen Stænder ville have, intet Amtsraad og ingen Sogneforstanderskab, samt at Frederiksberg Commune om meget faa Aar intet Forstanderskab vil have, da ingen vil vove at træde ind i det.«

Nogle uger senere fralagde kaptajn Plockross sig i »Kjøbenhavns-posten«²⁵ forfatterskabet til den skarpe artikel, men tilføjede: »I adskillige Aar har man vidst i disse Sogne ved i Cirkulation satte Rygter at udsprede megen Usandhed og Bagtalelse imod det offentlige borgerlige Liv eller imod enkelte Personligheder, som deri deeltage, og navnlig har dette stadigen været Tilfældet imod mig, som i en Aarrække havde en større virksom Deeltagelse i Bestyrelsen af dens Fattigvæsen . . . Resultatet er, at det Forstanderskab, som oprindeligt med Iver og Nidkjerhed overtog sig Varetagelsen af deres communale Interesser, nu er aldeles opløst.«

Disse rygter omkring Plockross' virksomhed ved fattigvæsenet var blevet undersøgt og aflivet kort efter hans indtræden i forstanderskabet, men de må åbenbart være dukket op igen, for den meget skrivende kaptajn og fabrikejer vendte tilbage til sagen både i en artikelserie i »Almuevennen«, der strakte sig fra 5. februar til 25. juni 1845 og fyldte 22 sider i bladet, og i tre tillægsblade på tilsammen 16 sider, som i 1847 fulgte med »Almuevennen.«²⁶

Det voldsomme angreb på sekretær Frost gjorde imidlertid intet indtryk på forstanderskabet; det vedtog med 6 stemmer mod 2 (Povelsen og Plockross) at takke ham for »den Iver og Nidkærhed, hvormed han havde varetaget sine Funktioner som Formand.« Og han havde også et sikkert flertal bag sig, da han tilrettelagde det nyvalg, der skulle finde sted inden udgangen af 1844. Af forstanderskabets 11 medlemmer skulle halvdelen, 6, afgå. Nu havde kaptajn v. Bruun og overretsprokurator Klein meddelt, at de gerne ville fortsætte, hvorefter »Forstanderskabet vedtog med 6 Stemmer imod 1 (Cap. Plockross) at Cap. Bruun og Prokurator Klein efter deres afgivne Erklæringer vedbleve, og at der saaledes af de øvrige 9 Forstandere af Formanden udtræktes 6 Forstandere, som afgaae.«

Ved lodtrækningen blev udtrukket Povelsen, Balthazar Christensen, Jens Larsen, kaptajn Jacobsen, Frost og Jens Mortensen, »i hvis Sted 6 nye Medlemmer blive at vælge.«

Plockross, der havde krævet lodtrækning blandt alle 11 medlemmer, protesterede mod afgørelsen, idet han hævdede, at Balthazar Christensen ikke havde tilkendegivet, om han vilde fortsætte eller fratræde, og

at Povelsen i et brev til formanden kun havde bedt denne om at trække lod for sig. Og Plockross fik medhold hos amtsrådet, der den 30. november 1844 meddelte, »at Raadet . . . eenstemmigt har antaget, at bemeldte Akt [lodtrækningen] efter Kapt. og Forstander Plockross derimod nedlagde Protest maa ansees som ugyldig og at følgelig forsaa vidt mindelig Overenskomst om Udtrædelsen ikke eenstemmig kan vedtages, Lodtrækning blandt samtlige Forstanderskabets valgte Medlemmer vil være fornøden for at afgjøre, hvem af dem der skulle afgaae og hvem ikke . . .«

Af forstanderne ønskede kaptajnerne Plockross og Jacobsen²⁷ samt gårdmand Jens Larsen ikke genvalg, og inden valget »henvendte« *Almuevennen* opmærksomheden på følgende 9 herrer: »Gaardmand J. Bentsen i Valby, Landsoverretsprokurator Casse i Frederiksberg, Landsoverretsprokurator B. Christensen paa Grøndal, Fabrikør C. A. Feilberg paa Falkonergaard, Kopist Fohrmann paa Sindshvile, Exam. juris Friis paa Friheden, Overauditør Hall på Ny Bakkegaard, Gaardmand C. Hansen i Vigerslev og Etatsraad Povelsen i Valby.«

Valget blev holdt den 20. december på Valby kro, da Plockross ikke kunne skaffe flertal for Alléenberg, og det fik et opsigtsvækkende udfald: Hverken etatsråd Povelsen eller Balthazar Christensen, det første forstanderskabs to stærke mænd, blev genvalgt. Af 145 vælgere stemte 62, og Klein genvalgtes med 48 st., Frost med 37 og Bruun med 36. De seks nyvalgte medlemmer var gårdmand *Peter Christophersen*, Hvidovre, vandmester *Sørensen*, Valby, landsoverretsassessor *Casse*, pensionist *Fohrmann*, partikulier *Helsdingen*, Frederiksberg og gårdmand *Christen Hansen*, Valby.

Men valget blev kasseret, da »Stiftamtet i Forbindelse med en Majoritet af Kjøbenhavns Amtsraad har antaget«, at det ikke var »betimelige bekjendtgjort«, og nyt valg blev udskrevet til den 24. januar 1845. Den bitre skuffelse over december-valget kunne tydeligt læses ud af en artikel i *Almuevennen* to dage før den nye afstemning: »De Beboere, der kunne gjenvælge Mænd, som have lagt en saa forbausende Ukynlighed eller Ligegyldighed for Dagen, med Hensyn til Communalanordningens Bud, de fortjene den Lod, de selv berede sig, dersom Ukyn-

digheden eller Ligeegyldigheden skulde udstrække sig ogsaa til Sognenes Velfærds-Anliggender.«

Kaptajn Plockross, der var medlem af valgbestyrelsen, oplyste senere²⁸, at »en stor Deel af Vælgerne kom med skrevne Recepter i Haanden til Stemmernes Afgivelse. Af hvem vare disse vel skrevne? Og af hvem paa Stedet uddelte?«

Agitationen påvirkede hverken valgdeltagelse eller resultat. Der blev afgivet nøjagtig det samme antal stemmer som i december (62), og den eneste forandring var, at i stedet for prokurator Casse, der frabad sig valg, kom gårdejer *Niels Sørensen* fra Valby ind i forstanderskabet.

»Blandt de afgaaende forstandere erholdt Procurator Christensen og Etatsraad Povelsen kun enkelte Stemmer«, skrev »Berlingske Tidende« dagen efter valget. Det kan tilføjes, at Povelsen fik 12 stemmer, medens de valgte forstanderes tal lå mellem Kleins 56 stemmer og Chr. Hansens 23.²⁹

Nederlagets mand, etatsråd Povelsen, solgte samme år »Valdal« til konferensråd *Carl Holten*, den senere gehejmekabinetssarkivar, og da han følte sig forbigået ved *Brinck-Seidelins* udnævnelse til generaldecisor, tog han sin afsked fra rentekammeret.³⁰ At han følte sig svigtet af bønderne i sit forsøg på at føre bondevenne-politik i sogneforstanderskabet fremgår klart af en artikel, som han nogle år senere skrev i »Fædrelandet«. ³¹ Det er, fastslog han, »ikke til at undres over, at Bondestanden var umoden til at gøre rigtig Brug af den indrømmede Frihed, og da Omsorgen for det almindelige Vel tilforn udelukkende var overladt Øvrigheden, og Befolkningen var uvant til at tænke over andet end sit eget og Familiens private Vel, er det forklarligt, at Bondestanden ikke havde tilstrækkeligt Begreb om Vigtigheden og tilbørlig Interesse for Brugen af den erhvervede Ret til Deltagelse i de offentlige Anliggender.«

Etatsråd Povelsen havde sikkert ret i denne betragtning, men der var i hvert fald endnu een grund til, at hans »bondevenlige« politik led skibbrud. Frederiksberg var i disse år i fuld gang med at udvikle sig til et bymæssigt samfund, der ikke lod sig beherske af Valbys, Vigerslevs og Hvidovres bønder. I længden lod sognene sig heller ikke forene, og tolv år senere indtraf skilsmissem, da Frederiksberg fik sin egen forfatning som selvstændig kommune.

Noter

1. »Berl. Tid.« 6. dec. 1841.
2. »Dagen« 8. dec. 1841.
3. Ved det frederiksbørgske prøvevalg havde forstanderskabets senere formand, sekretær Frost fået 14 stemmer, kaptajn Bruun 11 og instruktør N.P.Nielsen 10.
4. Ved valget den 10. dec. 1841 fik etatsråd Povelsen 54 stemmer, gårdmand Jens Mortensen 38, prokurator Balthazar Christensen 36, gårdmændene Ole Larsen 35 og Ole Pedersen 35, kaptajn Jacobsen 34, gårdmændene Schmidt 29, Niels Andersen 28 og Jens Larsen 27.
5. »Fædrelandet« 25. februar 1842.
6. *M. F. Liebenberg*: Efterretning om Frederiksbørg og Hvidovre Sognes Fattigvæsen. 1804.
7. *Dr. J. V. Neergaard*: Bescked paa Anonymuss' Epistel i »Dagen No. 232 og 233 for 1839« 1839.
8. For sit eget vedkommende havde sogneforstanderskabet allerede den 7. januar 1842 vedtaget, at det intet havde »imod at en Protocolfører antoges, naar dette kunde skee uden Udgift for Communen«.
9. »Kjøbenhavnsposten« 19. marts 1842.
10. »Berl. Tid.« 16. marts 1842.
11. »Berl. Tid.« 19. april 1842.
12. »Dagen« 19. April 1842.
13. »Dagen« 7. April 1842.
14. Trykt i »Fædrelandet« 25. april 1842, genoptrykt i »Almuevennen« 11. maj.
15. »Almuevennen« 18. maj 1842.
16. 26. april 1842.
17. »Almuevennen« 21. maj 1845.
18. *Plockross'* artikel-serie i »Almuevennen« februar-juni 1845.
19. »Almuevennen« 7. juli 1847.
20. Balthazar Christensens hustru var afgået ved døden den 7. august 1843.
21. Frederiksbørgs sognekalds arkiv. Landsarkivet.
22. Det er således ikke rigtigt, når jeg i min artikel om C. C. Hall, »Frederiksbørgs første folketingsmand« i »Frederiksbørg gennem Tiderne III« har anført, at Hall var medlem af sogneforstanderskabet 1841-54. Den urigtige oplysning stammer fra *C. St. A. Billes* Hall-biografi i »Bricka« og gentages i *N. Neergaards* afhandling om Hall i Dansk biografisk Leksikon.
23. »Almuevennen« 19. november 1844.
24. »Almuevennen« 27. november 1844. »Nok et Blad af Frederiksbørg og Hvidovre Sognes indre Historie.«
25. »Kjøbenhavnsposten« 17. december 1844.
26. 27. januar, 19. maj og 7. juli 1847.
27. Kaptajn Ludvig Jacobsen døde den 4. februar 1845, 49 år gl.
28. »Almuevennen« 26. februar 1845.
29. De øvrige forstandere fik følgende stemmer: Peter Christophersen 51, Sørensen 47, Bruun 44, Frost 42, Fohrmann 38, Helsdingen 36 og Niels Sørensen 34.
30. I 1849 udnævntes etatsråd Povelsen til amtsforvalter i Roskilde, og i december samme år valgtes han til folketinget (venstre) i Kalundborg-Samsø-kredsen. Men kun få måneder efter afgik han ved døden (14. april 1850). Ifølge *Wilhelm Henriques'* »Frederiksbørgske Tilstande« boede han omkring denne tid i Bredegade.
31. »Fædrelandet« 20. februar 1848.

Om gartnerne ved Frederiksberg Have og Søndermarken og deres kår i hoffets eller statens tjeneste

Af JOHANNES THOLLE

DE to store, grønne områder, som har deres navn stående over disse linjer, har fostret en betydelig litteratur, – hvad der er ganske naturligt på grund af deres indretning, funktion, omfang og beliggenhed. Vedrørende dette sidste lå de jo først *udenfor* hovedstaden og var et yndet udflugtsområde og kom senere til at ligge *inde* i landets næststørste by. Foruden hvad der er skrevet om slottet og dets forløber *Prinsessegaarden*, er der i 3die udgave af *Litteratur om Frederiksberg* (1950)¹ registreret ikke mindre end 69 artikler o.l. vedrørende haverne.

Ganske selvfølgelig har man også i disse (og andre) skrifter om de kongelige, grønne anlæg på Frederiksberg beskæftiget sig med de *personer*, der har arbejdet med dem og har passet dem gennem tiderne. Man har simpelthen *måttet* gøre det for at få et korrekt billede frem, men sandelig også fordi adskillige af indehaverne af de ledende gartnerstillinger har været folk af format, hvis ry og samfundsmæssige betydning aldeles ikke har indskrænket sig til udelukkende at klare det daglige arbejde i haverne. Yderligere har lokalhistorikere og topografer *måttet* beskæftige sig med slotshavens gartnere, fordi adskillige af dem bl. a. har erhvervet sig gårde og haver, hvorved de altså mere eller mindre er kommet til at betyde noget også for udviklingen af den by, som lå ved siderne af slotshaven.

Er end således en væsentlig del af gartnerne ved Frederiksberg Have og Søndermarken ingenlunde glemt i litteraturen, må det på den anden side også erkendes, at nogen samlet biografi har de ikke fået, og adskillige har været puttet tilside under vurderingen af personer, tildels på grund af de beskedne titler som plantør eller opsynsmand, som de har

båret. Det har derfor været mig en glæde, at redaktionen af nærværende skrift har erklæret sig indforstået med betimeligheden af, at en sådan samlet skildring blev skrevet, og det har under det brydsomme arbejde med indsamlingen af stoffet virket ansporende, at der har kunnet findes mange nye ting frem til belysning af gartnerne, deres liv og virke.

At en sådan (såvidt muligt) tilbundsgående undersøgelse må resultere i, at et og andet må omvurderes eller giver et korrektiv til allerede gjorte biografier (herunder også nogle, som er forfattet af mig), vil formentlig være forståeligt. Den historiske sandhed må frem.

Af ganske naturlige årsager må det iøvrigt for de ældste tiders personer blive en mere minutiøs gennemgang og benyttelse af de skriftlige dokumenter med medtagelse af detailoplysninger, end det vil være rimeligt at bringe for de efterfølgende, som der vides langt mere om. Det er ligeså givet, at dersom nærværende ikke blot skulle blive en gentagelse af skildringer af de pågældende havers indretning (subs. omlægning) eller optryk af tidligere hyldestord, brevtryk o. s. v., måtte der nødvendigvis ske en stærk beskæring af sådan noget kendt stof, mens der har været god grund til at give mere plads for ting, som aldrig før er fortalt i denne forbindelse. Jeg håber, at det i de efterfølgende linjer vil være lykkedes mig at finde det *modus vivendi*, der måtte til i en sådan sag, og at de ret omfattende kildehenvisninger må kunne give læserne hjælp til også at finde *mere* stof, hvor lysten dertil måtte være tilstede.

Som titlen til nærværende siger det, er det *gartnerne*, der skal omtales, og når gartnerne har indtaget stillingen som *slotsforvaltere*, er disse også medtaget, mens der er set ganske bort fra biografering af andre slotsforvaltere. Ligeså er der medtaget de gartnere, som har været *forpagtere* af de i forrige århundrede bortfæstede økonomiarealer, selvom disse altså ikke (som overskriften til nærværende antyder) har været i hoffets eller statens sold.

I en lang periode af forrige og ind i dette århundrede benævntes de personer, som passede haverne, med den også den gang lidet estimate-rede titel: *opsynsmænd*, hvilket i nogen grad har svaret til det, de senere kom til at hedde (gartner, slotsgartner), og da disse opsynsmænd er de sidstnævntes forløbere, er de alle medtaget uanset, om man har kunnet opspore, hvorvidt de har været uddannede gartnere eller ej, mens vi ikke er gået til at biograferer gartnerformænd, gartnerarbejdere, have-

formænd, havemænd el.l. Og skønt mange af de ledende gartnere og slotsforvalterne ganske selvfølgeligt må have haft et til tider endog meget omfattende og dagligt samarbejde med hoffet og dets beboere, vil vi ikke komme ind på dette uden som rene undtagelser. Det faktiske samarbejde med de høje herskaber må tænkes som en selvfølgelig baggrund for det almindelige virke.

Jeg har lagt vægt på, at de fundne og eksisterende kilder og dokumenter har skullet tale for sig selv, således at skildringen af emnet bliver som en dokumentation af de faktiske forhold, sådan som de kan refereres i dag, og det er kun rent undtagelsesmæssigt, at jeg dertil har føjet synspunkter, som enten er rent personlige eller skønnes rimelige at medtage til sagens rette belysning. Ligeså har jeg ment det rigtigt i teksten i ikke ringe grad at benytte de datidige udtryk, betegnelser og vendinger som en sproglig understøttelse af det tidsbillede, det anførte gerne skulle give.

Og hvor det har været muligt har jeg fulgt personerne på deres færd videre i livet, også efter at de har forladt en eller anden stilling ved vore anlæg og haver, – endog selvom deres ansættelse ved haverne, f. ex. som *assistenter* hos haveinspektøren har været relativ kortvarig, – men det er ikke nær alle sådanne undersøgelser og forespørgsler, som har givet et positivt resultat.

Af hensyn til den til rådighed værende plads i nærværende skrift har stoffet måttet deles over 2 bind, således at nærværende første del i hovedsagen omfatter tiden til forfatningsskiftet og lovene om stats-haverne i midten af 1800, mens næste bind kommer til at omfatte en skildring af driveri- og økonomihavernes gartnere, opsynsmands- og fuldmægtigstillingerne ved inspektoratet for de offentlige lysthaver, selve inspektorat-embedets indehavere samt desuden så godt som alt vedrørende Søndermarkens gartnere, – uanset at de første gartnere i Søndermarken har virket før det ovennævnte tidspunkt.

I. PRINSEGAARDENS URTEGÅRDSMÆND

Måske kan det diskuteres, hvorvidt dette afsnit skulle benytte betegnelsen urtegårdsmænd eller gartnere; tiden var i så henseende en brydningsperiode, hvor førstnævnte udtryk efterhånden distanceredes af det

sidstnævnte; men vi konstaterer dog det faktum, at begge titler bruges af eller om de samme personer, som omtales i nærværende afsnit. Vi kender ingen urtegårdsmænd ved *Prinsessegaarden*, men vi kender dem fra dens afløser, som fra 1680 var *Prinsens gaard paa Ny Amach* og som lå, hvor nu hovedindgangen til Frederiksberg Have er (fløjbygningerne ved runddelen), og først blev indrettet til brug for kronprins *Frederik* (senere *Frederik IV*).

Blandt de ved denne gård ansatte personer var der altså også en urtegårdsmænd (eller gartner), som efter sin egen underskrift hed *Berendt Pettersen Berg*² (også benævnt *Berendt Peittersen Berg*). Han kendes i hvert fald fra 1685 og opføres i rullen med en løn på 80 rdl. til sig og sine folk og til materialer for haven, mens der til ham, som passede kaninerne, var ansat 150 og til fasanmesteren (*Hans Sigmund Wendt*) 100 rdl.³ Der var ved haven desuden en fontænemester til at tage sig af kaskaderne samt en grottemester,⁴ og disse dele af haven henhørte altså ikke direkte under *Bergs* arbejde. Derimod skulle han selvfølgelig gøre indkøb til haven og har da også lejlighedsvis fået godtgjort beløb til indkøb af frø, tørv og pæle; og så skulle han naturligvis (sådan som arbejdet var indrettet i datiden) sørge for at holde regnskab med de soldater, som arbejdede i haven; lønnen til disse androg ca. 100 rdl. årlig.⁵ Han skrev selv dansk, og når hans indkøbslister ikke er affattet på dansk, men dels på tysk, dels på et sprog, der sjusker såvel med ortografi som ordvalg, er dette næppe *Pettersen Bergs* skyld. Af disse indkøbslister, som angiver, hvad der brugtes til de første spirer af *Frederiksberg Have* og dens forgænger, vil vi citere nedenstående, idet det bemærkes, at dokumentet, som er på flere sider, i den grad er mishandlet af fugt og ælde, at den øverste del helt er forsvundet og andre dele delvis er ulæselige.⁶ Det kan derfor kun gengives fragmentarisk, hvilket da sker, idet man beder læserne benytte fantasien til at erstatte det manglende og selv »oversætte« ordene til nutidig betegnelse.

4 Laur. . rren böm	»	»	
2 ditto à 2 Rdr 4 mrk.	»	5	»
1 Genesta pr.	»	»	2 mrk. » - ß
1 Floch passionis pr.	»	»	3 mrk. » - ß
4 Linden böm à 2 mrk. 8 ß	»	1	» 4 mrk. » - ß
50 Wilde Weßelberren böm à 8 ß	»	4	» 1 mrk. » - ß

5/12			
Løven vrom bærnde			
2 Ditto	2 Rør	4 1/2	5
1 Genesta gr	-	-	2 1/2
1 Flok passionis gr	-	-	3 1/2
4 Lunden bærnde	2 1/2	8 p	4 1/2
50 Kilder hufsbjørns bærnde	8 p	4	3 1/2
No 1 Haldtagne Morslem	2	2 1/2	4 1/2
No 2 Gylde Morslem	2	2 1/2	4 1/2
No 3 Rødt May Rørstem	2	-	4 1/2
No 4 Vignen Rørstem	1	-	2 1/2
No 5 Jøllgers Rørstem	2	-	4 1/2
No 6 Rødt Løjst	1	-	2 1/2
Hvidrygs Appelen bærnde			
No 1 Jær pøm	13	-	3
No 2 Hvid Appelen	2	-	4 1/2
No 3 Rødt Løjst	4	-	3
No 4 Calvite Rose	13	-	3
Hvidrygs bærnde bærnde			
Pæren 28 1/2			

URTEGÅRDSMANDEN BERENDT PETTERSEN BERGS INDRØBSLISTE over planter til prinsegaardens have, 1690-92, jævnfør teksten side 102 og 104.

No. 1.	Woldragen Morellen 2 à 2 mrk.	»	»	4 mrk.	-	ß
No. 2.	Syße Morrellen à 2 mrk.	»	»	4 mrk.	-	ß
No. 3.	Kleine Maij Kirschen 2 »	»	»	4 mrk.	-	ß
No. 4.	Drynen Kirschen 1 »	»	»	2 mrk.	-	ß
No. 5.	Follgers Kirschen 2 »	»	»	4 mrk.	-	ß
No. 6.	Dubelt Blydt 1 »	»	»	2 mrk.	-	ß

Niderigen Apelen böm

No. 1.	Pas pom 3 :	»	1 »	mrk.	-	ß
No. 2.	Hus Apelen 2 :	»	»	4 mrk.	-	ß
No. 3.	Kalaile blans 4 :	»	1 »	2 mrk.	-	ß
No. 4.	Caluile Rose 3 :	»	1 »	- mrk.	-	ß

Niderigen Biren böm Summa Rdl. 28 » 4 mrk. - ß

No. 4.	Que Krenis 3 :	» - 1 »	- mrk.	-	ß
No. 5.	Pomerans Berren 2 :	» - »	4 mrk.	-	ß
	8 Matten d: Bömen mit so vor Warren a 12 ß	» 1 »	- mrk.	-	ß
	Fracht von Lübech auf Co- penhagen	» 5 »	- mrk.	-	ß
	Summa Rdl. 38 »		2 mrk.	-	ß

MEMORIAL:

A: 1690.

Böhmen von Jhr: kongl. Hoheit

Prins Friderich

Rdl. mrk. ß

Von Synderborrig gekommen

No. 1.	Fey folgers 1 - a 2 mrk.	»	2 mrk.	-	ß
No. 2.	Große suartzte Morellen 1:	»	2 mrk.	-	ß
No. 3.	Moske Teller 1:	»	2 mrk.	-	ß
	6. Weiße Spansche 1:	»	2 mrk.	-	ß
	7. Zworße Spansche 1:	»	2 mrk.	-	ß
	9. Große Kolischen 1:	»	2 mrk.	-	ß
	10. Roete frabischs 1:	»	2 mrk.	-	ß
	11. Wein kiörschen blancke 1:	»	2 mrk.	-	ß

Summa Rdl. 41 - mrk. - ß

No. . .	Buldre husen	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 2.	Große gröne hart	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 3.	Herren Apfelen	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 4.	Pom Grande but	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 5.	Rambur Ronge	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 6.	Rambur Wet	1:	»	2 mrk.	–	β
	1 Groß Roet hollendischen	1:	»	2 mrk.	–	β
No. 1.	Dobelte berge Moter	1:	»	2 mrk.	–	β
» 2.	Beüere deböre	1:	»	2 mrk.	–	β
» 3.	Dobelte Rit biren	1:	»	2 mrk.	–	β
» 4.	Jacobj biren	1:	»	2 mrk.	–	β
» 5.	Beroemoet Longue	1:	»	2 mrk.	–	β
» 6.	fürstelige taff: berren	1:	»	2 mrk.	–	β
» 13.	stük frat	1:	1 »	2 mrk.	–	β

A: 1696. d. 18 Nouember hafuer ieg bekomet thil
hands kongl. Höyheds fornödenhed
fra Lübeck

25 Hiasintus tubrosoe a 8 β	8 »	mrk.	–	β
noch 2 tønder buxbom a 4 mrk. Lübsk	2 »	4 mrk.	–	β
Sumarum Rdl. 55 »		– mrk.	–	β

Berendt Pettersen Berg.

Fra udgangen af december 1690 fik Berg sin afsked med 50 rdl. i pension, og han kvitterede selv under $\frac{1}{6}$ 1691 for denne;⁷ allerede næste år må han være død, for da søgte hans enke om, at der måtte blive udbetalt hende hans resterende tilgodehavende til hans begravelse, og det tilstodes ($\frac{1}{10}$ 92), at der måtte udbetales hende disse 50 rdl.⁸

Nu ville det have været hyggeligt, om man uden videre kunne berette, at den næste gartner hed sådan og sådan og var en direkte afløser af Pettersen Berg; men dette lader sig ikke gøre. Trods omfattende undersøgelser på steder, hvor det måtte kunne tænkes, at der var optegnelser om en urtegårdsmand, har det ikke været muligt at finde en sådan. Og da den næste dukker op i de gamle folianter, er gartneren uden navn og kun kaldt *Hans Højheds gartner paa Ny Amach*. Det er også meget lidt, vi får at vide om ham, – kun dette at han er opført på nytårsrullen og her figurerer med en årlig udbetaling af 8 rigsdaler.⁹

Denne optegnelse har vi for årene 1696–98, og da den næste benævnte gartner kan noteres fra det sidstnævnte år, har enhver jo lov til at tænke sig, at det er netop ham, der fik nytårsgratiale allerede i 1696.

Hans Henrich Bruhn er den næste kendte gartner ved Prinsegaarden, og han fik en årlig gage på 100 rdl.¹⁰ Han skulle senere blive pænt belønnet af sit herskab, men ved forholdenes udvikling blev det altså ikke som Prinsegaardens gartner, men som Frederiksberg Haves gartner og slotsforvalter, at dette skulle ske, for det blev som sådan, han kom til at øve sin manddoms gerning.

II. BAROKHAVENS SLOTSgartNERE

Blot få uger efter kong *Frederik IV's* tronbestigelse er *Hans Henrich Bruhn* engageret med arbejdet ved byggeriet og haveanlæggenes udformning oppe på slotsbakken, og han fik under $\frac{1}{9}$ 1699 udbetalt et beløb for sine udlæg til soldater m. m.¹ Han boede i gartnerhuset ved gården for foden af bakken² og havde bl. a. også materialhestene under sig.³ Både på grund af de stigende krav til arbejde under slotshavens udformning og formentlig tillige under hensyn til hans dygtighed og position optoges han 1704 i Cammerreglementet under partikulærkamret,³ til en begyndelse uden angivelse af efternavn og med 600 rdl. i indtægt plus 100 rdl. til ildebrændsel til »Gevæxthuset«. Han havde også allerede ved udgangen af 1704 befæstet sin stilling så godt, at det blev besluttet, at når det var aktuelt at udnævne en slotsforvalter, skulle Bruhn frem for nogen have denne stilling.⁴ Yderligere antog man ham for en sum af næsten 1000 rdl. som entreprenør ved opførelsen af det nye glashus (orangeri), og dette endskønt der naturligvis var andre entreprenører ved byggeriet i disse tider.⁵ Også menageriet lagdes ind under ham,⁶ mens der var en fontænemester til vandkunstene. Det ovenfor nævnte løfte om udnævnelse til slotsforvalter realiseredes i 1708.⁷

At gartner *Hans Henrich Bruhn* foruden at lede den ovennævnte byggeentreprise også havde ledelsen ved slotshavernes anlæggelse fremgår af alt, hvad der foreligger,⁸ derimod synes der ikke at være noget, som berettiger til at tro, at han har været den projekterende ved haveanlæggets planlægning; dette har sorteret under andre. De praktiske

GARTNER HANS HENRICH BRUHNS LISTE OG AFREGNING for daglejere i Frederiksberg Have 20.-25. juni 1712 med gartnerens kvittering for beløbet.

No 55.

Kvittering over den for Hr. J. A. Diercks
af den gamle bærskud i den gamle Slotshave

Konj 1712	dagl. Løn 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 1 Rdl.	Smøkke for Diercks Løn 2 Rdl.	dagl. Løn 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 1 Rdl.	Smøkke for Diercks Løn 2 Rdl.
1720	3	5	25	4
1721	3	5	25	4
1722	3	5	25	4
1723	3	5	25	4
1724	3	5		
1725	3	5	25	4
	30 Rdl.	60 Rdl.	200 Rdl.	200 Rdl.
Summa 320 Rdl.				

Friedrich Henrich Bruhn
den 25. Junij 1712

Diercks Afregning ist m. mig
Løstlig og afbetalt med
kvittering

opgaver har nok også kunnet tage deres mand. Når hans svigerdatter, Dorothea Christine Binder, i skrivelse af 7/12 1776 anfører, at H. H. Bruhn var Frederiksberg slotshaves første anlægger,⁹ er dette altså kun rigtigt i den forstand, at han har været entreprenør eller (med et nutidigt udtryk): anlægsgartner. Som sådan har han haft meget at lave og svare til.

Alene styrken af soldater-arbejdere har krævet betydelig regnskabsføring, opsyn og omsorg. Antallet af folk kunne svinge fra uge til uge, men der var i perioder i hvert fald et par hundrede mand i arbejde, undertiden endnu flere, og det kunne give en årlig udgift på mellem 1500 og 2000 rdl. i ugelønninger plus nu og da nogle tønder øl til fol-

kene; desuden var der kuske, vægttere og daglejere at tage sig af, udbetale løn og sørge for ophold til.

Og så var der indkøbene. I maj 1705 betaltes for træer og stauder over 320 rdl., og hans kollega i Amalienborg Have, *Peter Schneckelt* (død 1711), fik i juli for 400 lind og 472 kirsebærtræer, som var hentet i Holland, 340 rdl., – året efter købtes først 40 gevæxtbaljer og senere endnu et par hundrede foruden en del urtepotter; desuden leverede skipper Bartholin Roos 224 »alleslags« frugttræer, 9 myrter, 100 »Dannenbäume« og 8 indianske »Gevæxter« til 66 rdl.; i juli fik Schneckelt igen for nogle lindetræer, kirsebærtræer og jasminer 214 rdl. og Roos i oktober over 300 rdl. for 42 laurbærtræer, 4 orangetræer og 1507 blomstersvibler, foruden at der kom 10.000 avnbøg og stauder fra Lybæk (til 81 rdl.), og Bruhn fik til »Gevæxthuset« godt 2000 rdl., – i 1707 fik en skipper for 40 store taxtræer m. m. over 300 rdl, foruden at der senere på året kom over 3000 tax, 2400 majbirk, 6 jasminum arabicum m. v., – 1708 kom foruden 96 taxpyramider endnu flere jasminer og laurbær, 1709 flere hundrede urtepotter, 1710 505 linde m. m., 1712 mange forskellige blomsterløg,¹ og sådan gik det år efter år, mens haven var under anlæggelse, – alt det måtte kræve gartnerisk kunnen, når det skulle udføres til det høje herskabs tilfredshed. Desuden jordarbejder med udformning af terrainet, ledelsen af de store soldaterkolonner, som udførte dette o. s. v.

Dertil kom så arbejdet med menageriet, hvor der skulle sørges for foder til en mængde forskellige dyrearter, som iøvrigt også må have krævet anden pasning, opsyn o. s. v.¹⁰ Som eksempel på, hvad der da har været af dyr, og hvad disse har fået af foder, ved sættes afskrift af en af Bruhns regninger fra år 1706,¹¹ med hans egen bogstavering.

RECHNUNCH DER MINASERI
VOM JANYWARY 1706

38 ostindische damm vilder	r. mrk. β
3 rendir 2 jndianische zichen	
diesse krichen itveder styck	
monatl: 6 scheffel haber macht	
vor 43 stych monatl: 32 tone	
2 scheffel a ton. 5 mrk. ist	26 5 4

noch kricht ein ittveder stych			
monatl: vor 2 mrk. brat macht			
vor 43 stych	14	2	-
2 cibet kattzen verzehren monatl: . . .	4	-	-
1 leopard verzehrt monatl:	4	-	-
6 hunde - 3 lyxe, 1 ber, 1 fux,			
diesse verzeheren monatl: itve-			
der 1 mrk. 2 ß macht von 11 stych			
monatl:	14	4	-
Ein affe vird ein raben ver-			
zehr monatl:	2	-	-
Zu leben vor die vilden enten montl:	3	-	-
Futter vor die kanarichen föchel	2	-	-
Hanffsamen vor die turttel daufe . . .	1	2	-
2 knechtte in die minaseri itveder			
monatl: 5 rdr., ist	10	-	-
189 hynder 66 tyrchsche entten			
118 villde entten 13 spanische			
gensse diesse krichen ihre 48			
stych monatl: 1 tone gerste macht			
vor 386 stych 8 tone a tone 1 r. 1 mrk. ist.	9	2	-
269 dauben diesse krichen jhre			
64 stych monatl: 1 tone gerste			
macht von 269 stych - 4 tone			
2 scheffel a tone 1 r. 1 mrk. ist	4	5	12
Aczisse vor ein par enche-			
lisch hynde	-	-	3
	Summa	96	3 3

Friderichsberch
d. 31. janyvarij 1706.

Hans Henrich
Bruhn

Diese rechnunch ist mich
mit 96 r. 3 mrk. 3 ß richttich be-
zahlt vo vahr quittire.

Hans Henrich
Bruhn.

Desværre er det ikke i vor tid muligt at påpege, hvad der i Frederiksberg slotshave er udrettet af H. H. Bruhn, – i almindelighed er haveanlæg i så henseende ikke gode historiske vidnesbyrd, og her er bl. a. terrasserne af nyere dato, grotterne er andre end dengang, kaskade og menageri er borte o. s. v. Muligvis kunne eet og andet træ ved sine årringe give meddelelse om, at det må være fra Bruhns tid, – det er ikke bekendt, om noget sådant er søgt påvist, og ellers får vi altså nøjes med de skriftlige vidnesbyrd, som foreligger om en agtet og flink gartners indsats i det langsomme drama, som en haves udvikling er fra spæde planter og nyoptrukne linjer til gamle træer og afsluttede rum og scenerier. Men vi ved, at Bruhns virkeområde i Frederiksberg Have var et søgt lærested, og flere af de lærebrev, som han har udstedt til unge gartnere er stadig bevaret. Blandt andet kender vi et, som under ^{20/7} 1720 er udstedt for *Carl Frederik Dollner* (1702–79) af den store gartner-slægt med dette efternavn, som ikke mindst kom til at øve en gerning ved Søndermarken. På dette lærebrev kalder den grafiker, som har udfærdiget lærebrevet, Bruhn for »lustgärtner« samt slotsforvalter (se billedet s. 111).

Om privatlivet ved vi, at H. H. Bruhn ^{22/7} 1720 indgik ægteskab med Lucie Westerholt, der sandsynligvis var i familie med slotsforvalteren og gartneren ved Gyldenlund (Charlottenlund) *Marcus Westerholt* (død 1748). I ægteskabet var der flere børn, af hvilke *Frederik Ludvig Bruhn* blev gartner ved Amalienborg have (død 1776).

Da H. H. Bruhn var ved at bukke under for alderdommen og ikke mere kunne underskrive sine papirer, selv med den rystende hånd han i de sidste år måtte udtrykke sig ved, trådte en ung gartner ved navn *Christian Bruhn* til som underskriver, ligesom også Lucie har underskrevet, beskedent signeret med lille l, Hans Heinrichs H og et s som ejendomsforholdets betegnelse i efternavn som *lutcia H. Bruhns* (se s. 113).¹³ Også denne nævnte unge gartner havde noget med Gyldenlund at gøre, idet han var uddannet hos Westerholt, og vi har sikkert lov til både af navneligheden (Bruhn) og opholdsstedets gartner og slotsforvalter (Westerholt) at gætte på noget slægtskab til begge sider. Unge Bruhn blev nu *ikke* ansat i stillingen, men var før og efter af kongen dirigeret til forskellige opgaver af gartnerisk art. Siden blev han mestersvend på Fredensborg og derefter en meget initiativrig gartner ved

LYSTGARTNER OG SLOTSFORVALTER HANS HENRICH BRUHNS GÄRTNERLÄREBREV
for Carl Friederich Döllner, dateret Frederiksberg, den 29. 7. 1720.

Skanderborg Slot. Her endte han sine dage $14/7$, 1777 og var pensioneret fra stillingen.¹⁴

Kun godt 2 år efter indgåelse af ægteskab afgik H. H. Bruhn ved døden, og det bevilgedes hans enke ($8/1$, 1723), at hun med sine umyndige børn måtte blive siddende i uskiftet bo, så længe hun forblev i enkestand og de umyndige børn dermed var tilfredse.¹⁵ Og da så Lucie selv døde, bevilgedes det ($8/1$, 1746) efter derom indgiven begæring, at hun (trods forordningen af 1682's forbud herimod) måtte blive begravet om aftenen og at ligkisten måtte blive overtrukket med sort beg, samt at låget måtte med en »liden Plade ziires«.¹⁶

Som det var naturligt for en gartner, og da han ved sine gode indkomster også havde økonomiske muligheder derfor, erhvervede H. H. Bruhn sig grundarealer nærved sit arbejdssted; disse (der bestod af 2 gårdspladser) bortskødedes af enken i foråret 1731 til urtegårdsmænd *Peder Fladstrup*¹⁷ (jævnfør s. 122).

Hans Henrich Bruhns død er formentlig sket i decembers sidste dage,¹⁸ og endnu i januar-februar 1723 har øjensynlig forannævnte Christian Bruhn passet de daglige forretninger, indtil en efterfølger kunne tiltræde, og unge Chr. Bruhn som »Gartnergesell« kunne foretage sin udenlandsrejse.

Den nye slotsgartner blev *Jørgen Frederik Lorentz(en) Voigt*. Han var født ca. 1674, antages at være indvandret og af ukendt herkomst; han blev i Danmark stamfader til den udbredte slægt Voigt, som også virkede ved Frederiksberg Slot, og blandt hvilke der bl. a. er adskillige gartnere og læger.¹⁹ I kirkebogen staves hans 2det mellemnavn Lorentz, men i et skiftedokument fra 1706 og på hans gravsten står Lorentzen.²⁰ Det samme er tilfældet på to af de kendte lærebreve for unge gartnere, som er opbevaret i rigsarkivet, og hvor der i begge tilfælde er anvendt Lorentzen som efternavn (altså uden Voigt) og brugt tysk text; de er dateret Vallø ²⁵/₁₀, 1720 og Frederiksberg ⁹/₁₀, 1739, og navn og text kan måske opfattes mere som udtryk for tekstskriverens end forfatterens (Voigts) ønske; men det er dog alligevel måske mest rimeligt at tro, at han som indvandret (subs. indkaldt, sydfra?) først har tilføjet efternavnet Voigt, da at han er blevet slotsfoged (slotsforvalter) i Danmark, hvor officielle dokumenter i den tid sædvanligt var affattet på tysk. Som sin personlige signatur og underskrift benyttede Voigt at trække initialerne og efternavnet sammen i et JFLVoigt, der er forsynet med sirlige og kunstfærdige slyng (se s. 113).

Voigt synes at have begyndt sin gartneriske løbebane i Danmark som gartner på Valdemar Slot (Taasinge) omkring 1706, og han var derefter på Fuirendal omkr. 1713 og på Vallø 1719-23,²¹ inden han kom til Frederiksberg. Her oppebar han som gartner og slotsforvalter til en begyndelse en gage af 700 rdl. plus 100 til brændsel til orange-riene, ligesom han i nytårsgave fik 10 rdl.²² Sin ansættelse fik han ved *Christian V's* tronbestigelse konfirmeret med samme indtægter som forhen.²²

Berendt Pettersen Berg
 Lucia H. Bruhns

Christian Bruhns
 J. Fr. Lorentzen Voigt
 Ulrich Adolph Voigt

Nicolai Voigt

AUTOGRAFER FOR: Berendt Pettersen Berg, Lucia H. Bruhns, Christian Bruhns,
 J. Fr. Lorentzen Voigt, Ulrich Adolph Voigt og Nicolai Voigt.

Arbejdet i haven har i disse år omfattet en betydelig omlægning, hvorunder bl. a. terrasserne er fremkommet. Men hvornår omlægningen har fundet sted, og hvem der har planlagt den, er ikke klart; vi har lov at gætte på, at den kan være blevet udført i de år, hvor Christiansborg blev opført og Frederiksberg derfor var *residensslot* (1731-40), og man kan af de oplysninger, der foreligger om benyttelse af udkommanderet mandskab, måske finde antydninger af tidspunktet, i hvert fald for store arbejders vedkommende. Det kan således nævnes, at der i oktober 1725 var udkommanderet 100 mand til *Revenoir*, at der i slutningen af tyverne enten ingen eller kun få soldater var på arbejde,²² men dog i 1729 på byggekontoen var aflønnet 100.²³ I 1735 kostede

daglejere årligt over et par tusind rdl. og i 1737 var der mellem 100 og 300 mand.

Også ledelsen af det daglige arbejde har krævet sin mand, for haven (som kaldtes »plantagen«) var vokset til og krævede gartnerisk pasning, derunder megen klipning af hække og træer i henhold til datidens stil. Til det daglige havde Voigt fast 6 materialkuske, 3 vægttere og 2 »Zimmermænd« (kammerfolk),²² der sædvanlig godtgjordes ham med ca. 2500 rdl. om året; desuden havde han til uge- og daglejere (iflg. resolution af $10\frac{1}{2}$ 1738) 100 rdl.,²³ og 6 par materialheste plus 6 vogne skulle incl. smede- og hjulmagerarbejde holdes for 180 rdl. (resol. af $12\frac{1}{10}$ 1735), mens han fik 120 rdl. årlig for renholdelse af gange med slot, menageri m. v. (resol. af $28\frac{1}{2}$ 1736),²³ og der til fodring af dyrene i menageriet i de første år var en snes rdl., senere omtrent det dobbelte til rådighed hver måned.²² Hans løn var fra 1738 ansat til 792 rdl. årlig, og til en mohr (neger) Constantin og nogle grønlanderbørn, som han (1729) havde i kost og pleje fik han lidt godtgørelse; de fleste af grønlanderne døde nu ret hurtigt.²²

Vedrørende arbejdet i haven kan f. ex. anføres, at der i 1729 indførtes for 288 gylden blomsterløg fra Holland; Voigt fik lov at indføre dem toldfrit,²⁶ men da der igen (1736) af ham ansøgte om toldfrit at måtte indføre for 180 gylden, fik han nok lov dertil, men det blev dog betonet ham (og andre kgl. slotsgartnere), at de for fremtiden selv måtte søge deslige »Gevæxter opdraget og forplantet«.²⁷

Endvidere kan i spredte træk noteres, at der bl. a. er bevilget 285 orangebaljer i 1724,⁴⁶ og 150 i 1727,³³ nogle havebaljer til laurérhuset i 1736,²² igen orangebaljer i 1739,²³ – der er gentagne gange bevilget indkøb af haveredskaber og vandkander (f. ex. 1727),²³ i hvilket nævnte år der også købtes vindueskasser til »Melonhaven«;²³ der berettes kun få gange om planteindkøb, f. ex. i 1735 om 600 ypern og 400 valnøddetræer til »den store Plantage«²² og linde og kastanjer,²³ ligesom orangeriet og cascaderne kræver penge til vedligeholdelse m. v. (f. ex. 1725, 1726, 1739).⁴⁶ Hver lørdag skulle Voigt levere lister over de i ugens løb beskæftigede folk, der (iflg. resolution af $20\frac{1}{2}$ 1737) ugentlig skulle have som følger: Vægttere og kuske 1 rdl., 2 kammerfolk hver $1\frac{1}{2}$ rdl. og mohren Constantin 1 rdl. 1 mk. 4 skill.²² Voigt fik også godtgjort visse udlæg til arbejdsmaterialer, men overskred han det fastsatte (eller af

ham selv tilbødte) beløb, måtte han selv betale overskridelsen,⁴⁷ – dog kunne der naturligvis også bevilges ham en erkendtlighed, – således fik han f.ex. lov at overtage 2 ovne fra det nedbrudte møllehus til brug for sin bolig, efterat der var bevilget ham afsked som gartner.⁴⁸

Voigt var gift med Augusta Sophie Voigt (født ca. 1688),^{12, 24} og der var flere børn i ægteskabet. Den ældste søn kommer vi siden til (se nedenfor), – en anden var »schildrer« (kunstmaler) og fik 1735 et rejsestipendium på 973 rdl. af partikulærkassen²³ – en tredje var *Ulrich Adolph Voigt* (1715–80), som blev gartner på Frydenlund efter at have været beskæftiget i Frederiksberg Have, og på sine gamle dage skaffede faderen denne visse begunstigelser.²⁵

Under $\frac{9}{2}$ 1741 bevilgedes der Voigt afsked som gartner fra det indeværende nytår og med 200 rdl. uden fradrag i pension, ligesom det bevilgedes, at hans ældste søn, Nicolai Voigt, måtte blive succederende slotsforvalter og gartner.²⁶ Selv døde han i august og begravedes d. $\frac{9}{8}$ 1744 på Frederiksberg Ældre Kirkegård; hans enke bevilgedes halvdelen af mandens pension, altså 100 rdl. fra den dag, han døde.²⁰ Hun beholdt i eje den 18 fags bygning, der stod på Claus Sibrandtesens ejendom, og som Voigt i sin tid havde erhvervet, formentlig fordi der ikke var gartnerbolig ved haven. Denne ejendom forblev længe i slægtens besiddelse.³⁰

Enken døde i august 1750, og ligesom der blev givet dispensation for bestemmelserne om overdådighed ved begravelser, da Lucie Bruhn døde, fik enken Augusta Voigt lov til at blive begravet om morgenen (eller om eftermiddagen) samt at få både sort beg trukket på kisten og en liden plade til at »ziire« låget med.²⁴

Som det var lovet J. Fr. L. Voigt blev han strax som gartner efterfulgt af den ene af sønnerne, mens han selv stadig fortsatte som slotsforvalter. Sønnen var *Nicolai Voigt*, som var født, mens faderen virkede på Taasinge og derfor var blevet døbt i Valdemar slots slotskirke d. $\frac{9}{2}$ 1706.³¹ Som gartnergesell (hvad i nutidigt sprog er gartnermedhjælper) fik han under $\frac{20}{8}$ 1726 pas til en rejse til Tyskland, Frankrig, Holland og endnu flere lande.³² Muligvis har han før dette været ansat som gartnermedhjælper hos sin far (1726).³³ Som slotsgartner fik han en besoldning af 700 rdl. plus 100 rdl. til brænde til orangeri- og lauréthusene, at regne fra $\frac{9}{2}$ 1741,³⁴ og kort efter reguleredes det til ialt

792.³⁵ I 1744 blev han efter faderens død tillige slotsforvalter og fik (både ¹²/₁₁ 1746 og ³/₆ 1766) konfirmation på denne post.³⁶

Netop ved den tid, hvor Voigt junior overtog arbejdet i Frederiksberg Have, havde der været nedsat en havekommission til at undersøge havernes drift, priserne for deres leverancer af havesager til hoffet og at skaffe forslag om en bedre økonomi.³⁷ Denne kommission afgav en betænkning, der giver et udmærket billede af datidens forhold på dette område, og den siger om nærværende have følgende i sit punkt 4:

Voigt paa Frederiksberg, som har en stor Have, og meget forskelligt at vedligeholde, har i afvigte Aar (1743) til Vedligeholdelse af Haven faaet 3905 Rdl. til sig selv som Slotsforvalter og Gartner samt Arbejdere (Mohren Constantin medregnet), endvidere Materialer og alt andet og for Leverancen 319 Rdl., altsaa ialt 4224 Rdl. – Man har herved gjort ham forskellige Forslag for at faa fradraget tilstrækkeligt fra en saa betydelig Sum, men det yderste hvortil han kunne strække sig, udgør 4000 Rdl. for alt. Ganske vist har jeg [Cammer-direktør von Osten] foreholdt ham, at jeg vilde vove at paatage mig underholdet af Haven med samt Leverancer for 3000 Rdl. aarlig, og endog deraf give ham [gartneren] 438 Rdl. aarlig i Pension, saafremt han kunne tænke sig at gaa ind derpaa, hvis ogsaa jeg fik leveret den Fourage og det Korn, som han plejede at faa; men han, Gartner Voigt, har trods alt hævdet, ikke at kunne forpligte sig til nogen mindre Sum end ovennævnte, men Leverancen ville han yde for det samme iberegnet som afvigte Aar og levere alt, hvad der ellers voxer i Haven. –

Vi henstiller altsaa allerunderdanigst til Eders kgl. Majestæt om allerhøjest i sin Naade at bevillige ham denne Sum, dog kun for hans Person saa længe han lever og bliver ved Haven, uden følge for hans Efterfølgere, eller ogsaa allerunderdanigst at behage at træffe anden Beslutning.

Menageriet og den derværende Dyre-Have, som Gartner Voigt ogsaa har Raadighed over der, er endnu at behandle foruden ovennævnte; til Underhold af de dertil hørende Folk og Indkøb af de dertil nødvendige Kornsorter, som ikke leveres ham dertil in natura fra Hoffets Privatforsyning, har Gartner Voigt i afvigte Aar hævet og udgivet 649 Rdl., en højere Sum mener han heller ikke vil blive nødvendig i noget Aar i Fremtiden, og vil altsaa saafremt der ogsaa dertil fastsættes en staaende Sum, gerne være tilfreds med denne ovennævnte. Men imidlertid tilstaar han selv, i mangt et tidligere Aar, naar der nemlig har været færre Dyr end nu at passe, kun at have faaet en langt mindre Sum, og følgelig mener han, da efter dette Antallet af Dyr ogsaa igen kunne falde, at det ville være langt mere i Kongens Interesse, om han kun forlangte det, og altsaa hverken mere eller mindre, som det hidtil er sket, og at han fik det i Overensstemmelse med de Lister, han vil

LYSTGARTNER OG SLOTSFORVALTER NICOLAI VOIGTS LÆREBREV
for Hans Nicolai (Nicolaus) Døllner, dateret Frederiksberg, 9.4.1755.

have at indgive derover, og som han vil føre saa korrekt, at han til enhver Tid kan aflægge Ed derpaa, ligesom ogsaa paa dem, han indgiver over bemeldte Arbejdere og Havemandskab. Dette henstiller vi da ligeledes til Eders kgl. Majestæts højeste og allerunderdanigste Forgødtbefindende. . . .

Resultatet af kommissionen blev en resolution af kongen under 9/4 1744, hvori det bestemmes, at alt skal blive som forhen, dog betales alle gartnere ved slotshaven kun med halvdelen for de leverancer, de yder hofholdningen. I løn havde N. Voigt iøvrigt 792 rdl. årlig³⁸ (i 1745 figurerer det dog med 911, i 1746 med 831 og så igen med 792). Til lægget for køkkenleverancer fastsattes ifl. resolution af 9/4 1745 (*ad dies vitæ*) til 159 rdl. årlig.³⁸ Kontoen for uge- og daglejere var i 1746 ca. 2700, men sank i 1747 til 2200 og i 1749 til 1200, mens menageriudgifterne, der i 1744 var 700, året efter var over 900, 1747 over 1200, 1749 over 1500 og 1750 igen gik ned til ca. 1300 rdl.³⁸ Til »ohnegefehr-

liche« udgifter var (iflg. resolution af $\frac{3}{5}$ 1738) fastsat 126 rdl. årlig til Voigts disposition.³⁸

Som sin forgænger havde han altså ifølge dette normalt til daglejere etc. 100 rdl. årlig og til materialer m.v. 180, – foruden ca. 2500 rdl. til uge- og daglejere.³⁹ Allerede i 1745 tillagdes der ham (og de andre slotsgartnere) yderligere et beløb for køkkenleverancer, hvilket for Voigts vedkommende androg 15 rdl.⁴⁰ Desuden fik han lov at opføre foder til løverne og 1 tiger i menageriet (der daglig fortærede 14 pund kød) på menageriets regning.⁴¹ Endelig tilstodes der ham fra 1747 et tillæg på følgende:⁴²

6 materialkuske a 13 uger a 1 dlr.....	117 dlr.
2 kammerfolk a 1 $\frac{1}{2}$	39 –
1 mohr (Constantin; ifl. resol. $\frac{22}{1}$ 1738) i 13 uger	15 – 4 m 4 sk.
2 »opvartere« i menageriet mdl. 5 dlr.....	30 –
hvilket giver en kvartalsudgift på	<u>201 dlr. 4 m 4 sk.</u>

Og under $\frac{19}{8}$ 1747 bestemtes det, at der til de udkommanderede soldater ved Amalienborg, Frederiksberg og Fredensborg haver skulle betales 4 lybskilling daglig i april-september (6 mdr.) og 3 i oktober-marts,⁴³ hvilket for Frederiksberg androg:

- a) 41 mand april-sept.
37 mand marts-nov.
25 mand dec.-febr.
- b) 10 stadige frie mand i 145 vinterdage og 49 sommerdage a 8 skill.
- c) 4 mand i orangeriet, drivhuse, mistbænke på hver sol- og regndage eller 34 dage om sommeren a 4 sk.
37 dage om vinteren a 3 sk.

Dette gav en årlig udgift på ca. 1242 rdl.²²

Da muldvarpene gjorde betydelig skade, fik Voigt lov til yderligere at antage en kvinde ved navn Maria Christina Wilhelmus til at fange sådanne og give hende 3 lybskilling for hver fangen muldvarp.⁴⁴ Hun skulle iøvrigt også virke i samme stilling ved Amalienborg have og virkede begge steder i flere år. Til spejlglas i lysthusene og til duerne i menageriet bevilgedes der også Voigt et beløb.⁴⁵ Endelig gjordes det i 1753 op, hvad han havde at passe i dette menageri, og hvad de enkelte dyr kostede, og dette viste som følger:⁴⁶

- 1 bavian månedlig 2 rdl.
- 1 decimeterkat daglig 3 pund kød.
- 1 løve daglig 14 pund kød.
- 3 tigre daglig 6 pund kød.
- 3 orangutanger daglig 2 skill. hvede og 3 stk. franskrød.
- 6 kameler daglig 1 skipp. hvede om vinteren og 3 foder fint hø m. m.

Både i 1755 og 1763 kom der nogle ulve til, og da dette atter krævede mere mad og flere penge, bevilgedes der også Voigt disse, – indtil menageriet få år efter blev nedlagt.⁵⁰

Af andre ting, som Voigt har haft at tumle med, må nævnes gentagne dræninger af de fugtige kvarterer i haven⁵¹ foruden andet forskelligt, – noget som tid efter anden har influeret på arbejdsstyrkens størrelse, ligesom iøvrigt også haverne uvedkommende forhold, såsom soldaternes arbejde i krigstjenesten, har kunnet indvirke på dennes størrelse og udnyttelse.⁵² Alt gik iøvrigt temmelig roligt i en daglig rutinemæssig pasning af det eksisterende anlæg, og det var først efter at N. Voigt var blevet afløst af en ny mand, at der blev sat omfattende arbejder i gang i haven, idet en ny tidsånd med en ny havestil kom til at rykke ind (se afsnit III).

Af de af N. Voigt udfærdigede lærebreve er bl. a. bevaret det for *Hans Nicolai Dollner* (1734–79), som er dateret 9/4 1755, og hvorpå Voigt af grafikerer kaldes lystgartner og slotsforvalter.

Nicolai Voigt var gift 3 gange. Første gang viedes han 18/4 1738 til Anna Cathrine Friedenreich,^{52, 54} som var kammerpige hos prinsesse Louise. Ved sin afgang fra tjenesten her fik hun fra nytår sin tilkommende restgave af 14 rdl. 63 skill. udbetalt, og på grund af brylluppet en affindelsessum på 300 rdl.⁵⁵ Det blev kun et meget kortvarigt ægteskab; hustruen blev allerede sænket i jorden på Frederiksberg Ældre Kirkegård den 18/4 1739.⁵⁶ Anden gang viedes Voigt 17/8 1741 til Christiane Westerholt,^{56, 57} som muligvis var datter af forannævnte slotsforvalter Marcus Westerholt.¹² I dette ægteskab kom børnene Anna Cathrine Friedenreich Voigt (døbt 25/8 1742, død dec. 1750), Christiane Friedericha Lowise Voigt (døbt 4/8 1744) og *Christian Friederich Voigt* (født 28/7 1746), som blev handelsgartner på Frederiksberg og døde (begravedes) 1/4 1809. Yderligere fødtes Jørgen Friederich Voigt (døbt 24/7 1748) samt Marcus Friederich Voigt, der (1750) blev hjemmedøbt,

lagde sin mor (30 år gammel) i graven ($\frac{13}{8}$ 1750), selv døde og blev begravet $\frac{21}{8}$ 1750.⁵⁶ Tredie gang viedes N. Voigt $\frac{17}{2}$ 1751 til Kirstine Møller (f. 1731, d. $\frac{3}{9}$ 1795)⁵⁸ I dette ægteskab fødtes 3 børn, nemlig Anna Cathrine Christiane Voigt (døbt $\frac{30}{12}$ 1751, død $\frac{4}{5}$ 1817), som blev gift med generalinspektør *Christian Frantz Schmidt* (se s. 123 ff.), – *Marcus Friederich Voigt* (som blev sin faders efterfølger, se s. 143 ff.) og Friederica Christina Sophia Voigt, som $\frac{17}{6}$ 1782 viedes til gartner *Nicolai Dollner*,⁵⁹ der var søn af slotsforvalteren på Charlottenlund, *Heinrich Adolph Dollner* (1716–94).

Da Voigt, som det ses, ikke har været længe om at finde sig nye livsledsagere, har folkesnakken ganske naturligt haft travlt, – og overfor spydigheder har en ven (muligvis en svoger) forfattet et langt (ironisk) forsvars-digt, hvis første linier siger:⁶⁰

Hr. Brudgom! Tør Han Flor og Bay
Saa snart til Side slenge,
Og for *Cupresser* Sommer-May
Udi sit Huus ophænge?

Ligesom sine forgængere erhvervede N. Voigt sig jord lige ved den have hvor han havde tjent; der blev noget vrøvl med forpladsen til hans og andres grunde ved alléen; men hans enke fik dog sin ret til den, og rentekammeret havde erklæret, at grunden var givet hendes mand og hende for livstid.⁶⁰

Da Voigt, som iøvrigt var skydebanebroder, begyndte at blive gammel, udnævntes under $\frac{3}{10}$ 1767 hans mestergezell (og svigersøn) *Christian Frantz Schmidt* (se III) til succederende slotsforvalter og gartner; han havde en gage af 200 rdl. årlig og fik nu tilstået 500 rdl. minus 1% og plus 100 rdl. årlig til brændsel.⁶¹ Selv figurerede Voigt (1768) med en gage på 693 rdl., plus 99 til brændsel og et tillæg på 159 rdl.,⁶² mens pensionen blev sat til 400 rdl.⁶³ Nytårgaven var 10 rdl.⁶⁴ De første år fortsatte Voigt sit arbejde, men i 1769 delte Voigt og Schmidt fra august i hvert fald arbejdet med daglejerne. De enkelte årlige udgiftsposter for dagligt arbejde, som i hovedsagen havde været gældende gennem næsten hele Voigts funktionstid, gik over i Schmidts budget som følger:⁶⁴

Arbejdsmaterialer til haven	100 rdl.	
Vedligeholdelse af 6 materialvogne	180 rdl.	
Låsetøj etc.	60 rdl.	
Murerarbejde	180 rdl.	ialt 520 rdl.

Under posten »ohnegefahrlich«:

Renholdelse af gange om slot, menageri, plantage m.v.	40 rdl.
Søm	40 rdl.
Vedligeholdelse af ure	8 rdl.
Vedligeholdelse af sprøjte	18 rdl.
Renovation af »Retraites«	20 rdl.
	ialt 126 rdl.

desuden for 6 materialvogne og 6 par heste årligt 135 rdl.

Endnu i 1768 får Voigt godtgjort udgifter til plantekøb af 90 ypern, 40 fersken, 10 abrikoser og 36 kirsebærtræer⁶⁵ og året efter godtgøres ham for 4 mand til brændehugning⁶⁶ og foder til 3 danske hunde;⁶⁷ fra 1770 går han ud af listen over dem, der skal have nytårsgaven på 10 rdl.⁶⁸

Nicolai Voigt døde $2\frac{1}{8}$ 1774¹²,⁶⁹ og begravedes på Frederiksberg Ældre Kirkegård. Hans enke efterlevede ham til $\frac{3}{8}$ 1795⁵⁹.

Det er klart, at slotsgartnerne i denne såvel som i den efterfølgende periode har haft unge gartnere til hjælp i deres arbejde, ligesom slotshaven har været lærested for sådanne. Det er ikke mange, vi har navne på, og af de navngivne er det kun få, som vi formår at følge bort fra lærestedet på deres gartneriske bane. De fleste forbliver sådan set ukendte, men i hvert fald een af de fra Frederiksberg Slot udgåede gartnerlærlinge har til gengæld nået til de højeste gartneriske poster og en anden har i arkitekturen ydet det fineste. Efter de kendte rejsepas gives her en liste over nogle af gartnerlærlingene fra 1700 til 1730.⁷⁰

år	navn	rejsepas udstedt til
1701	<i>Peter Blumaert</i>	Antwerpen efter planter
$23\frac{1}{12}$ 1704	<i>Mathias Metzger</i> , »gesell« (svend) ..	Holland m.fl. lande
$27\frac{1}{1}$ 1705	<i>Johan Cornelius Krieger</i> , svend	Holland, England m.fl. lande
	blev senere generalbygmester m. m.; f. 1683, d. 1755. Se Da. biogr. Leksikon XIII (1938), 315-16, Personalh. Tidsskr. LXIII, 69 ff.	

år	navn	rejsepas udstedt til
¹⁹ / ₁₀ 1708	<i>Matthias Benner</i> , svend	Frankrig
⁴ / ₁₀ 1709	<i>Otto Petersen Segedorff</i> , svend	Tyskland
¹¹ / ₄ 1710	<i>Rudolph Reuter</i> , svend	Holland, England m. fl. lande
¹¹ / ₄ 1710	<i>Hinrich Kaspar</i> , svend	Holland, England m. fl. lande
²¹ / ₁₀ 1713	<i>Petrus (Peter) Fladstrup</i> (jævnf. s. 112)	
¹³ / ₂ 1714	<i>Just Andreas Lundt</i> , svend	Tyskland m. fl. lande
⁹ / ₂ 1715	<i>Johan Bie</i>	Holland, England m. fl. lande
⁹ / ₂ 1715	<i>Augustinus Wolrath</i> , svend	Holland, England
¹² / ₁ 1717	<i>Matthias Kruchan</i> , svend	Tyskland m. fl. lande
¹⁵ / ₉ 1717	<i>Peter Schow</i> (også lært på Gottorp).	Tyskland, Holland, England
²⁰ / ₁ 1718	<i>Jürgen Christensen</i> (på Fr.-berg i 2 år)	Holland, England
¹² / ₇ 1719	<i>Jürgen Fick</i> , nogle år ved Fr.-berg .	Tyskland, Holland
²⁵ / ₁₁ 1719	<i>Thomas Wilhelm Krebs</i>	England m. fl. lande
²⁶ / ₈ 1720	<i>Carl Friederich Dollner</i> , lært 3 år ved Fr.-berg, senere slotsgartner Jægersborg og Fredensborg, f. 1703, d. 1765. Se Da. biogr. Leksikon VI (1935) s. 172 (jævnf. nærv. artikel s. 110)	Tyskland
⁹ / ₂ 1721	<i>Friedrich Ludvig Bruhn</i> , lært på Gyl- denlund og Fr.-berg, slotsgt. Ama- lienborg og Rosenborg, død 1776. Personalh. Tidsskr. LXIII, 120 (jævn- før s. 110)	Tyskland og Holland
⁹ / ₂ 1721	<i>Philipp Julius Bernhardt</i> , lært 2 år. Fr.-berg	Udlandet
³¹ / ₇ 1723	<i>Martin Lauritzen Werum</i> , lært nogle år på Fr.-berg	Udlandet
³¹ / ₇ 1723	<i>Nicolaus Eigved</i> , senere hofbygme- ster, f. 1701, d. 1754. Da. biogr. Leks. VI (1935) s. 261.-67	Udlandet
⁷ / ₈ 1722 (?)	<i>Christoph Mann</i> , 3 år Fr.-berg	Tyskland m. fl. lande
⁷ / ₈ 1722	<i>Christian Friedrich Böhm</i> , 3 år Fr.- berg, søn af gartner Chr. B. (død 1736), - ansøgte 1736 forgæves om slotsgt. stilling v. Jægersborg	Tyskland m. fl. lande
²³ / ₄ 1726	<i>Dietrich Heinemann</i> , 3 år. Fr.-berg .	Tyskland

år	navn	rejsepas udstedt til
19/8 1726	Jürgen Christoph Döllner, svend, søn af Jens Nicolai D. (Nord. ill. Havebrugsleks. 5. udg. II s. 772)	Tyskland, Holland, Frankrig
26/8 1726	Nicolaus (Nicolai) Voigt (jævnf. s. 115 ff)	Tyskland, Frankrig, Holland, England m. fl. lande
29/10 1726	Rasmus Hansen, 3 år. Fr.-berg.	Tyskland m. fl. lande
28/1 1727	Ulrich Leonhardt Böhm(e), søn af Chr. B. på Jægersborg (død 1736) .	Tyskland, Holland m. fl. lande
15/3 1727	Hans Jürgen Peper	Tyskland
8/9 1727	Nicolaus Lagvay	Tyskland
6/4 1728	Christian Petersen Jessen	Tyskland
4/6 1730	Jürgen Hesse	Tyskland m. fl. lande.

Der er tre ting, som kan bemærkes ved denne liste over rejsepas til de unge gartnere, der drog ud fra Frederiksberg slotshave, nemlig 1) at så godt som alle pas er udstedt om foråret eller tidlig sommer, hvilket dels har passet med deres udståede læretid, dels også var den bedste tid til at vandre ud i fremmede lande, 2) at der ofte er udstedt et par under samme dato, hvorved vi bringes på den naturlige tanke, at de 2 kammerater har fulgtes ad, når de på deres vandreår til fods drog rundt i Europa, og 3) at de fleste ganske naturligt drog til det nærmeste sydlige udland, hvormed vi var og er geografisk forbundet og derfra videre til havebrugslandene Holland, Frankrig og England og endnu flere, men at ingen har fundet på at drage til de øvrige skandinaviske lande, sådan som det først i en langt senere tidsperiode har været rimeligt under hensyn til, at der ved rejsen skulle skaffes gartnerisk lærdom.

III. GARTNER- OG SLOTSFORVALTERTJENESTERNE SKILLES.

UNDER DEN ROMANTISKE HAVESTIL OG KØKKENHAVEPERIODE

Christian Frantz Schmidt, som blev den sidste af slotshavens ledende gartnere, der tillige var slotsforvalter, og hvis egentlige tjeneste ved slotshaven kun blev af temmelig kort varighed, var født 1734, og blev den 1/5 nævnte år døbt i Notmark kirke.¹ Forældrene var Johann og Anna Dorothea.² Det er ukendt, hvor han er uddannet, men han siger

i et selvbiografisk forord til en af sine bøger,³ at »Fra mit 14de Aar af er jeg opdraget ved Gærtneriet, og i Besynderlighed har jeg arbejdet i Træskole-Faget«. Det ligger nær at antage, at Schmidt havde arbejdet eller været i lære i datidens berømte frugttræplanteskole ved Sønderborg,⁴ men af Schmidts egne udtalelser om, hvorledes han siden forskaffede sig træplanter, får man dog det indtryk, at han næsten har skyet i hvert fald at handle med netop denne planteskole. Muligvis har han da snarere været ansat ved skovvæsenet.

I sin selvbiografiske udtalelse fortæller Schmidt iøvrigt,³ at

tidlig maatte jeg vænne mig til selv at tænke og handle, gjøre Vedkommende Regnskab for begge Deele og modtage Berømmelse eller Daddel, undertiden efter Fortjeneste og iblandt efter Lune og Nervespending. Mit Temperaments naturlige Varme og min medfødte Ømfindtlighed bevirkede baade Fyrighed i Arbejdet og Udholdenhed derved; det første stemte mig for Virksomhed og lærte mig at kjende mine Ævner dertil, men det sidste (der i visse Maader kan anses for at udspire af Egenkierlighed og Stolthed) gjorde mig meere forsigtig, eftertænsksom og udholdende, end jeg ellers, efter mit Temperaments Beskaffenhed skulle have været. Saasomt jeg paa egen Haand var traaden ud i den store Verden, blev det bestandig min Lod at gjøre nye Anlæg og Forbedringer, man lod mig ikke Tid til selv først at opelske de til slige Anlæg fornødne Træer og Planter, men for at vinde Tid og nyde Frugt deraf nogle Aar tidligere, maatte jeg forskrive slige Nødvendigheder (skamfuld og med Uvillje maac jeg sige det) fra fremmede Steder. Saaledes har jeg prøvet Berliner, Leipziger, Hannoverske, Brunsvigske, Hamborgske, Lübecker, Hollandske, Franske, Engelske og Skotlandske Vare, ...

Det fremgår heraf, at Schmidt (da han i 1767 tjente som mestersvend hos Voigt på Frederiksberg) har gjort betydelige erfaringer i faget, men både hvor han har gjort det, eller hvornår han er kommet til Frederiksberg Have, står foreløbig hen i det uvisse.⁵

Skønt Schmidt som succederende egentlig først skulle *tiltræde* ved Voigts død, har han allerede hurtigt efter sin udnævnelse taget sig af nogle af Voigts opgaver, sådan som det er antydnet s. 120, – og han farer desuden hurtigt ud i nye opgaver. Hans store virksomhedstrang må formentlig foruden i de rent personlige forhold, som han selv antyder i sin nys citerede fortale, også kunne sættes i forbindelse med, at det nye herskab på slottet (*Christian VII* tiltrådte 1766) interesserede sig mere for haven, end *Frederik V* havde gjort det i sine senere år, –

altså både på slottet og i haven var det de nye koste, der fejede, og de fejer jo altid bedst.

Allerede 1768 indgik Schmidt til sine foresatte med forslag om *omlægninger og nyordninger*. I maj gjaldt det nye dræn i den fugtige have samt plankeværker og opførelse af en ny vogn-»Schuppe« m. m., som skulle koste over 5000 rdl. – i juni gjaldt det vildthuset, i juli stenbælgningen af nogle gange, og i december forandringer ved dyrehuset og den tilliggende driveri- og frugthave. Det var 8-900 alen plankeværk og espalier at opsætte i den »store Have« foruden ved det såkaldte *Theatrum* og forslag om plantninger af diverse frugttræer i det gunstigste forår, kalkuleret til 1765 rdl.⁶ Alt dette blev approberet, og plantningen omfattede følgende, der leveredes fra Lybæk: 72 fersken-træer, 16 lave og 90 halvstammede æbler, pærer, kirsebær og blommer.⁷ I maj 1769 approberedes der yderligere en udgift på 400 rdl. i 6 år til indretning af driverikasser og en træhave (planteskole),⁸ og i næste år ofredes der 220 rdl. på indretning af *boulingrins*⁹ (en art græsplæner til at spille på). Sidst på året fik han dels værktøj til sin brændekælder,¹⁰ dels en bevilling på ca. 150 rdl. til daglejere for afrømning af menageriet, transport af laurbærtræer til den »Blaa Gaard«, indrettelse af nye hundehuse samt (udover dette rent praktisk-nøgterne også) til opførelse af et bassin foran slottet;¹¹ i 1775 fik han yderligere et par hundrede rdl. til endnu flere »nye Anlæg«.¹²

Ved en opgørelse over Schmidts arbejder fortælles det i 1781,¹³ at ligesom i Rosenborg Have er der også i Frederiksberg Have indrettet *driverier*. Schmidt har foruden de allerede eksisterende orangerihuse indrettet 1 for annanas og 1 for vin (omkostninger: 1600 rdl.), – dernæst har han i 1780 bygget et nyt materialhus (1003 rdl.) og udlagt til svibler, frø, glasklokker, urtepotter m. m. i 1775 507 rdl., i 1776 707 og i 1777 524 rdl.

Der var i 1767 givet ham løfte om slotsforvaltertjenesten imod at nyde 200 rdl. mindre end forgængeren og imod ikke at få de tidligere ansatte 159 rdl. for køkkenleverancer til hoffet; allerede i 1775 havde han fået et tillæg på 100 rdl. I et særligt memorandum har arveprins Frederik ved denne sag tilføjet, at *for Schmidt maa vi sørge, om vi ej skal miste en duelig Mand*. Det resolveres derefter, at Schmidt må få sine udlæg godtgjort, desuden også et tillæg til daglejere og for fremtiden sæt-

tes hans løn til 800 rdl. uden afkortning (altså også med de 100 rdl. personligt tillæg); til brændsel får han foruden de tidligere 99 tillagt 200 rdl. og til daglejere 139 rdl. som tillæg til de budgetterede 2662; til træskolens bearbejdning må antages 2 lærlinge (260 rdl. årl.) og til driverierne en duelig svend samt andre fornødne svende og drenge, der kunne koste 300 rdl. årlig.

Således moralsk og økonomisk betydelig styrket kunne Schmidt arbejde videre, og især kunne han give sig i lag med sin kongstanke at skaffe danske havedyrkere af alle slags *gode planteskoleartikler*, som kunne trives og virke til gavn for landet i det hele taget.

Om begyndelsen, udviklingen og den bratte afslutning af dette arbejde i landets tjeneste fortæller Schmidt selv,³ at da han ved indførsel af træplanter fra udlandet ofte var blevet skammeligt snydt

optændtes meere og meere den Ild der endnu i min Alderdom brænder i mit Bryst for mit Fædreneland. Jeg gjorde Forslag til en Frugttræskole-Anstalt for Kongelig Regning, men formedelst endeel Hindringer, der først maatte ryddes af Veyen, blev det i nogle Aar blot ved gode Ønsker og mit Forslags Bifald indtil . . . anlagte Kongelige Approbation af 26. Maj 1775 indløb, hvorefter jeg strax begyndte Anlægget, der havde saa god Fremgang, at jeg deraf i Efteraaret 1779 giorte en liden Begyndelse med Træers Udlevering til Bønder og andre Landmænd i Sjælland. Aarsagen til denne hastige Fremgang laae tildeels deri, at jeg nogle Aar i Forvejen, ved at udsaae Frugtkierner og deraf at opelske vilde Stammer, havde belavet mig derpaa; thi ellers vilde det have varet nogle Aar længere inden deraf nogen Udlevering kunne havt Sted. Planteskolen tog derefter saaledes til, at den indtil Aarets Ende 1785 havde afgivet over 20000 Stkr. forædlede Frugttræer, som alle gratis vare udleverte og Størstedelen deraf for Kongelig Regning plantede i Bøndernes Hauger paa Kiøbenhavns, Hirschholms, Friderichsborg og Kronborg Amter. I Førstningen holdt det haardt, (og skulle man vel kunne forestille sig det) at faae Bønderne overtalte til, ikkuns at modtage og tillade disse Træer maatte plantes i deres Hauger; thi de frygtede, (som jeg under Haanden erfarede) at de i Fremtiden skulle betale Skat deraf; saaledes er denne talrigeste og vigtigste Klasse af Folket indtaget imod enhver Indretning, endog den for dem selv meest godgjørende, og hvori ligger vel Aarsagen til slig Mistroe, da Regjeringen bestandig og især saa utrættelig arbejder paa denne Borgerklasses Forbedring, som den rigeste Kilde og Grundvolden til heele Statslegemets Styrke? Mine Tanker derover maatte jeg holde tilbage, og min ikke nok prøvede Overbeviisning byder mig at suspendere min Dom, overladende Læseren efter egen Indsigt at giøre Slutning.

Denne saa godtgørende Anstalts gode Fremgang begyndte efterhaanden at opvække nogen Opmerksomhed, og især søgte Regieringen ved alle Leiligheder bestandig at tage Deel deri. Foruden de Reiser jeg ofte maatte foretage paa forbedrede Distrikter i Siælland i Hensigt til Træefrugt-Avlens Udbredelse, blev mig i Aaret 1782 under 12te Januari, den . . . allernaadigst Kongelige Befaling bekiendtgivet, hvorefter jeg skulle gjøre en Reise saavel i Danmark, som i Hertugdømmene, for, ved de Kongl. Slotte og Hauger at udsee beqvenne Pladser til Træskolers og Frøeavl's Anlæg. Den 22de Maj samme Aar tiltraadte jeg denne Reise, som varede indtil den 18de Juli, da jeg igjen kom til Friderichsberg Slot. Følgen af denne Reise blev, at der efter min Plan skulle anlægges Træskoler ved og i de Kongelige Hauger i Kiel, Travendahl, Reinbeck, Schlesvig, Husum, Glücksburg, og i Danmark ved Odense Slot, men en vis forefalden Omstændighed lagde for en stor Deel Hinder i denne for Landet saa velgjørende Hensigts heele Udførsel, dog, blev tvende Steder, nemlig: Kiel og Plöen for det første dertil bestemte, det første under Hr. Justitsraad og Professor *Hirschfeldt*, og det andet under Hr. Slotsforvalter og Garten-Inspektør *Mensch's* Bestyrelse, paa hvilke Steder, saavidt mig er bekiendt, denne Bedrift endnu med god Virkning fortsættes. Saaledes blev Friderichsberg Planteskole Moder til de øvrige af den Art i Fædrelandet.

1782 under 20de Septbr. blev mig fra det Kongelige Rente-Kammer tilkiendegivet Hans Kongel. Majestæts allernaadigste Resolution . . . hvorved jeg var bleven udnævnt til General-Inspektør over de Kongel. Haugeplantaser m. m. Denne Udnævnelse, i sin Egenskab uforuønmende for mine Kolleger og i sin Hensigt saa velgjørende for det heele Land, tilligemed en af det Kongel. Landhuusholdnings-Selskab mig tildømt Belønning for et lidet Priisskrivt om Skovvæsenet samt nogle derved foraarsagede mig paalagte Forretninger, bleve rige Kilder til Misundelse, Chikaner, hemmelige Efterstræbelser og saa mange deraf flydende Fortrædeligheder m. v. Meere og meere overbeviist om, at jeg paa det Sted og i den Forfatning jeg da var, ikke kunne følge min Bestemmelse eller bevirke det tilsigtede Gode, men meget meere maatte befrygte, at skulle, efter Omstændighederne, meere skade end gavne de bedste Hensigter.

Ganske nedtrykt af fierne og nærmere Fortrædeligheder, hvis Virkninger jeg endnu daglig føler, adlydede jeg de mig igientagen givne Vink og forekom derved mine, maaskee urigtig underrettede Misunderes videre Efterstræbelser fra denne Side. Jeg begierte at blive entlediget fra Slotsforvalter-Tienesten ved Friderichsberg og Opsynet over de Kongel. Haugeplantaser i Danmark. Den . . . Kongel. allernaadigste Resolution viser Læseren min følgende Bestemmelse, hvoraf kuns den første og sidste Post endnu ere gaaede i Opfyldelse; thi i Steden for at bekomme de i anførte Kongel. Resolution stipulerede 100 Tønder Land af

Hans Majestæts Eiendomme, maatte jeg købe for egen Regning min nu paaboende Gaard. Sidst i Aaret 1786 reiste jeg med min Familie fra Friderichsberg hertil, efter et for mig evig erindrende Optrin ved Hoffets Afreise fra bemeldte Slot.

Under Øinene af sin Kongelige Fader og det heele Hoffes Nærværelse traadde Hans Kongelige Høyhed Kronprins *Friderich* frem til mig, sagte mig Farvel og spurgte, om jeg nu var fornøyet med den Forandring, som var skeet med mig? Af et rørt Hjerter og beklemt Bryst under vaade Øine fremkom mit stammende Svar, og jeg vidner hermed offentlig, at, saa ofte jeg tænker mig denne rørende Scene tilbage, bliver mit Hjerter blødt og mine Øine vaade, og uagtet alle de Gienvordigheder der mødte mig i den sidste Tid paa Friderichsberg, saa gjør dog dette kiære Sted eller meere de der og i dets Naboskab efterladte Venner meget ofte en Virkning paa mig, der maaskee grændser nær til Svaghed, ja det gik saa vidt, da jeg ville tage Afskeed fra gamle gode Venner, at jeg maatte efterlade, hos en stor Deel, at fremstille mig Personlig, saasom jeg var saa ganske afmattet og nedtrykt af mine Følelser, at jeg ikke formaade meere; disse kiære Venner beder jeg endnu om Forladelse og igientager hermed de oprigtigste og bedste Ønsker for deres bestandige Vel. . . .

Idet vi ikke har villet bryde Schmidts stærkt personlige oplysninger om hans arbejde og afsked dermed, må vi gøre et lille spring tilbage og anføre, at den af Schmidt for kongelig regning foretagne indrettelse af en *planteskole* for frugttræer m. m. først godtgjordes ham i 1778, idet der da betales: a) for pladsens indretning 992 rdl., b) for planteskolens vedligeholdelse fra sept. 1775 til marts 1778 207 rdl. og c) for 4 bønderdrenge i haven i 1778 44 rdl.¹⁴ Endvidere fik han senere på året 420 rdl. og næste år 260 rdl. til endnu flere »nye Anlæg«.¹⁵

Den første planteskole indrettedes opad regimentskriver Nøragers jord, senere flyttedes den til *Brune Dyrehave*¹⁷ (jævnfør IV).

Endelig fik Schmidt for 1782 godtgjort ikke mindre end 519 rdl. til indkøb af blomsterløg, urtepotter, måtter, frø m. v. og brændsel til havens driverier.²¹

Også på *Søndermarken* fik han anledning til at sætte sit præg, selvom der ikke i vor tid foreligger planer for arbejdet. Vidtløftige indhegninger af Frederiksberg Have og Søndermarken blev gjort gennem flere år,¹⁸ der foruden mure og plankeværker især kom til at bestå af beplantede jordvolde med grøfter ved siden,¹⁹ noget der var meget brugt i datiden; her skulle de opføres på »Fæstningsmaade«;²⁰ der blev også

anlagt gange, mens derimod Schmidts forslag om opførelse af en del »Lustbygninger« ikke fandt nåde for de høje herskaber; det var mere beplantningen, der havde interesse, og den var jo også væsentligt billigere at etablere; til denne bevilgedes penge for både indsamling og køb af frø af fremmede og indsamlede (danske) væxter, så at haven kunne »med fornødne Planter deraf være forsynet«, og der tilstodes Schmidt både en gratifikation på 200 rdl. samt ret til som forhen (skønt afgået fra gartner-tjenesten) at benytte sig af høet i Søndermarken, hvor dette kunne afslås uden skade for planterne.¹⁹

Alt det meget arbejde, som Schmidt enten selv satte i gang eller som han fik pålagt sig, har slidt på ham, og han fik derfor (under ²⁷/₄ 1781) bevilget 300 rdl. til (som nævnt foran s. 126) at holde en duelig gartnersvend til at passe driverierne m. m.²² Men dette viste sig ikke at være nok; hans helbred (fysisk og psykisk?) var svagt og han kunne ikke længere udholde det daglige arbejde med Frederiksberg Have og drivhus med »den derudi indesluttede, usunde Luft«; han søgte derfor om fritagelse, så han kunne passe det, der lå ham mest på sinde, plante-skolearbejdet og foreslog derfor, at hans »nærværende, duelige, kyndige og paalidelige Mestersvend« *Peter Petersen* udnævntes til gartner ved Frederiksberg Have under Schmidts opsyn. Han tilbød at yde denne gagen på 300 rdl. årlig, når Petersen blot bevilgedes fri bolig og 200 rdl. Der advaredes fra hofmarchallatets side imod at godkende denne ordning med at antage en gartner, som ikke var oplært af Schmidt og som ikke var vant til at adlyde ham, da dette muligvis snart ville resultere i jalousi og fortrædelighed, – men alligevel blev forslaget approberet²³ og *gartner- og slotsforvaltertjenesten var nu adskilt*. – Schmidt fik tildelt titel af *generalinspektør for de kgl. haveplantager*, hvormed fulgte pligt til fortsat at have opsyn med slotshaven og planteskolen, samt fortsat at rejse rundt og tilse arbejdet i de andre slotshaver m. fl. Efter at have fået indrettet nogle frugtplanteskoler i Danmark og Hertugdømmerne (som supplement til den ved Frederiksberg) og sat dette arbejde igang, kom så det forannævnte brud; Schmidt kunne ikke holde til mere.

Hans ansøgning om afsked som slotsforvalter²³ viste, at der var ham en betydelig *goodwill* tildel. Han havde ansøgt om at få et areal på 100 td. l., noget bygningstømmer og 20 års frihed for skatter, at

måtte beholde gage og titel, få fri befordring, modertræer til ny produktion af planter, toldfrihed for planter som han indførte, ret til at skyde harer og endelig: at hans svoger *Marcus Friederich Voigt* måtte få slotsforvalterpladsen samt at denne tillige måtte få tilsynet med anlæget i Søndermarken og planteskolen i Ledøje og senere måtte blive slotsgartner. Schmidt fik løfte om de fleste af disse betingelser til trods for, at man meget vel indså vanskeligheden ved at realisere flere af dem; da det især trak ud med at skaffe ham arealet til planteskoler, gik han (som nævnt s. 128) sin egen vej og oprettede sin planteskole ved Nyegaard ved Haderslev.

Om indretningen af *planteskolen på Nyegaards-jorden* fortæller Schmidt (1793) at han havde³

nesten tilbragt 7 Aar paa at anlægge og bearbejde min nærværende Planteskole, at bygge og indrette min Gaard og at forbedre dens tilliggende Jord. Mange Gien-vordigheder haver jeg havt at kiempe imod, dog takker jeg Gud, som har ført mig saa vidt, at jeg nu kan have Haab, paa en virksom Maade videre at gavne mit Fædreneland. Af min Planteskole har jeg vel allerede i de 2 sidste Aar afsat nogle Frugttræer og andre nyttige Træplanter, men dette er mere skeet for at opfylde Medborgeres Ønske end at fremme en vidt udstrakt Nytte, hvilken først kan ventes noget sildigere. . . .

I tilslutning til denne Schmidts fremstilling (der er i bogform) følger en anvisning til have dyrkning samt en katalog over, hvilke planter der fandtes i Schmidts planteskole, – det sidste (katalogen) er et særsyn i datiden. Da han et par år efter (1795) beklager sig over, at hækkene og andre ting i hans planteskole forrige vinter var blevet ødelagt af vildtet og beder om lov til at skyde det,²¹ opgjorde amtmanden i sin indstilling herom, at planteskolen måtte anslås at rumme ca. 20.000 3–5 årige træer, hvoraf ikke mindre end to trediedele var afbidt, skønt planteskolen var omgivet af et plankeværk. Schmidt fik nu alligevel ikke den ønskede tilladelse til at skyde vildtet.

I løbet af 13 år var hans beholdning yderligere vokset til at omfatte bl. a. 25.000 æbletræer, 6000 pæretræer, 3000 kirsebærtræer, 2000 blommetræer foruden nogle fersken- og abrikostræer. Planteskolen drev Schmidt dog kun til 1802, hvor den solgtes til *Carl Wurst*.²⁰

Af opgaver, der iøvrigt pålagdes Schmidt, skal nævnes at han, da (1783) Charlottenlund Slot skulle overgå til andet brug, fik ordre til

her og andre steder i Sjælland at »gøre Begyndelsen til en Egeplantage«²⁶ til forbedring af landets produktion af tømmer, hvilket også realiseredes, så at vi den dag i dag kan beundre disse træer, bl. a. i Charlottenlund Skov. Desuden har han (efter at være kommet til Nyegaard) bl. a. assisteret ved indretningen af haven ved Serridslevgaard i Østjylland.²⁷

Schmidt var en flittig *skribent*, der bl. a. fik bøger præmieret af det kgl. danske landhusholdningsselskab.² Hans første bog kom i 1783 og var om træ- og brændselsmangelen. Den næste var den foran citerede med hans autobiografiske linier og den var formet som et forslag til forbedringer i have- og træfrugtdyrkningen (1793). Den tredje (1799) handlede atter om træmangelen. I Landhusholdningsselskabets serie af skrifter kom som bind III noget om tiltrækning af vilde træer, som IV konservering af humle, som VI om hegning af mark og have (belønnet med sølvmedalje) og som VII et »Forsøg« til dyrkning af hirse.

Chr. Fr. Schmidt karakteriseres af A. Oppermann som »neppe i Besiddelse af Originalitet,«⁹ men til dette negative må dog retfærdigvis tilføjes, at han var i besiddelse af både energi, fremsynethed og offervilje.

Han blev $12\frac{1}{5}$ 1770 gift med den ældste datter i N. Voigts tredje ægteskab (Kirstine Møller), nemlig Anna Cathrine Christiane Voigt (jævnfør s. 120); hun var døbt i Frederiksberg Kirke $30\frac{1}{12}$ 1731 og var altså kun 19 år ved ægteskabets indgåelse; hun døde $4\frac{1}{5}$ 1817 efter 47 års ægteskab.²⁸ Chr. Fr. Schmidt døde $25\frac{1}{6}$ 1828, 94 år gl.²

Også Schmidt var ligesom sine forgængere grundbesidder på Frederiksberg, hvorom der fortælles s. 144.

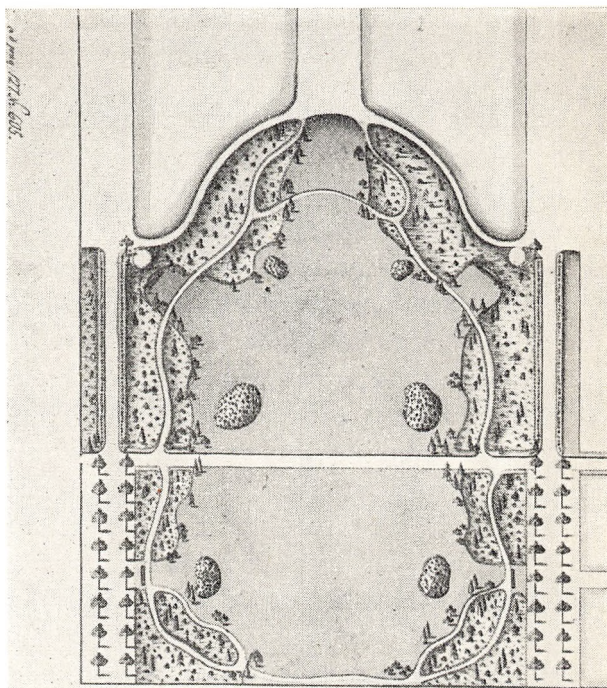
Peter Petersen, som blev Schmidts efterfølger som slotsgartner (men ikke blev slotsforvalter), var døbt i Bro i Kettinge sogn på Als den $23\frac{1}{7}$ 1754.²⁹ Hans fader var boelsmand Peder Christensen (som døde da Petersen var 4 år gammel) og dennes 2den hustru Marie Lisbeth Christensdatter. Ifølge hans lærebrev³⁰ var han uddannet hos slotsgartneren på det nærliggende Augustenborg fra $24\frac{1}{3}$ 1773 til s. d. 1776. Det er ukendt, hvor han har været beskæftiget, til han kom til Frederiksberg Have, og i sin forgæves ansøgning om stillingen som slotsgartner i Rosenborg Have (1791) nævner han først at være kommet til Frederiksberg Have 9 år før.³¹ Her var han altså gartnersvend (med udnæv-

nelse fra $27/4$ 81) og blev året efter ($19/6$ 82) antaget som gartner, idet han blev Schmidt subordineret og pligtig til at følge hans anvisninger og »Raadførelse udi alt hvad vigtigt i Haugen foretages« med en gage af 200 rdl. plus fri bolig.²² Det blev et ganske kort samarbejde, og det blev herefter Petersen, der kom til at præge såvel slotshaven som Søndermarken på særdeles kraftig vis, idet det hovedsagelig blev efter hans planer, at de nye tider med den romantiske havestil vandt indpas.

Inden vi omtaler dette arbejde, vil vi nævne lidt om det daglige arbejde i haven og Søndermarken. Siden 1784 var der til indkøb til drive-rieme, brændsel til samme m.v. ansat 200 rdl. årlig, foruden 99 til orangeribrændsel; allerede året efter sin ansættelse har Petersen brugt 492 rdl. hertil, og han fik kun dette godtgjort imod i fremtiden forud at skulle afgive forklaring over sine indkøb.²³ Yderligere meddeler han samme år, at han gerne vil have godtgørelse for udlæg til 180 halvstammede kirsebær og 92 ferskentræer, der var indkøbt fra Holland til erstatning for udgåede træer, hvilket gav en udgift på 121 rdl. Man henviser til en resolution af $3/3$ 1778 om dette forhold, der angår de sædvanlige frugttræer, og da planteskolen i haven ikke havde de fornødne nye træer til rådighed og Petersen ikke uden at have flere træer kunne opfylde sine forpligtelser til at forsyne det kgl. hof med de fornødne frugter, blev beløbet bevilget med Schmidts anbefaling.²⁴ Året efter havde han sammen med nogle andre slotsgartnere indforskrevet »til Buketter og Blomster« nogle løg fra Holland efter kgl. resolution af $27/10$ 84; skibet, som skulle bringe dem frem, forliste imidlertid, og for Petersens vedkommende betød det et tab på 150 rdl.; dette (og de andre gartneres) tab godtgjordes dog dem.²⁵

Hvad havegangene, som efter kongeligt ønske var indrettet i Søndermarken, angik, måtte disse jo vedligeholdes, og Petersen gjorde heroverfor gældende, at der medgik 80 rdl. årlig hertil, ligesom istandsættelse af flere gange krævede 180 rdl.; dette beløb bevilgedes, og det fastsloges, at samtlige gange i fremtiden skulle vedligeholdes således, at de trede gange om sommeren pløjedes med en have-gangplov, derefter harvedes og tromledes.²⁶ I 1785 fastsattes der et årligt beløb på 150 rdl. til Søndermarkens vedligeholdelse og indretning,²⁶ og senere samme år godtoges det forslag, at indtægten fra fældning af gamle træer eller træer, som stod i vejen for indretningen af det nye anlæg, måtte gå

FORMENTLIG SLOTSGARTNER
PETER PETERSENS FORSLAG
til omlægning i romantisk
stil af en del af Frederiks-
berg Have. Udateret og
usigneret.

som indtægt til Søndermarkens vedligeholdelse m.m. udover de nævnte beløb,³⁷ ligesom nogle gamle og ubrugelige møbler fra slottet måtte sælges for 445 rdl. og indtægten derfra anvendes på samme måde.³⁸ Efter Schmidts afgang opgjordes beløbet, der var anvendt på Søndermarkens indretning til 1864 rdl., hvorfra gik en indtægt på 1344, og han havde altså tilgode et beløb af 519 rdl. Men da kongen nærede stor interesse for foretagendet at indrette Søndermarken som en »engelsk Have« i landskabelig stil, ønskedes der nu anvendt 1200 rdl. årligt, så at man kunne forskaffe behagelige »Skygge- og Spadseregange.«³⁹ Imidlertid krævede dog bygninger som Norske Hus, grotten m.m. endnu flere penge, og af dokumenterne fremgår det da, at man til fordel har bortsolgt træer fra haven ved Prinsens palæ.⁴⁰

Løvrigt var kongen haverne gunstig, og i 1792 bevilgedes der endnu mere til gangvedligeholdelse foruden nogle beløb til smedearbejde,⁴¹ og da P. Petersen midt i 1796 forestiller sin høje foresatte, at de anlagte partier nu var færdige, så der kunne plantes og området derfor måtte

sikres ved indhegninger, bevilgedes på rentekamrets konto 120 rdl. til plankeværker, mens nogle andre udgifter på 292 rdlr. betaltes af chatolkassen.⁴²

Til faglig hjælp i det daglige arbejde havde slotsgartner Petersen ifølge folketællingslisten af 1787 gartnersvendene *Peter Iversen* (29 år gammel), *Johannes Højer* (26 år) og *Niels Wolf* (24 år) foruden gartnerdrengene, der er kaldt således trods deres alder, *Peter Skiot* (21 år) og *Hans Petersen* (17), hvilke alle foruden tjenestefolk boede hos ham.

Med hensyn til *omlægningen af slotshaven* til engelsk stil, skal denne som en prøve først være blevet gjort på et lille område allerede i 1786, formentlig ved P. Petersen,⁴³ som i årene derefter forfattede flere andre planer, der findes spredt i forskellige af hovedstadens og statens arkiver, og af hvilke adskillige er usignerede og derfor kun med en vis reservation kan betegnes som hans. Da den daværende slotsforvalter, gartneren *Marcus Fr. Voigt* (se s. 144) også lavede en plan til omlægningen, kan det være meget forståeligt, om der har været forskellige meninger om, hvem der egentlig var fader til den plan, som omdannede Frederiksberg Have i den romantiske stil, så meget mere som de to gartnere hver for sig udsprede rygter om ophavsmanden. Imidlertid forkastedes Voigts plan af den kommission af sagkyndige, som behandlede planerne, fordi den skønnedes at være bekostelig at gennemføre, og kommissionen overdrog det til Petersen at lave nye udkast. Sådanne nye planer fra ham blev derefter approberet med undtagelse af forslaget om terrasserne og alléerne ved slottet,⁴⁴ og terrasserne med deres træer foran slottet præsenterer sig derfor i dag i hovedsagen som det eneste der er tilbage af barokhaven. Det øvrige blev omlagt med gange og kanaler i landskabelige slyngninger, og til beplantningen anvendtes et utal af væxter, hvorunder også var en mængde udenlandske. Både for sit plantevalg, sin hårdhændede gennemførelse af ideerne og sin personlige optræden er Petersen blevet stærkt kritiseret,⁴⁵ hvilket dog ikke betyder, at man ikke i dag, da planteverdenen tildels er en helt anden og synet på sammenspillet og brugen af haven også er ændret, kan fryde sig over mange af havens værdier.

Til arbejds udførelse har han haft vekslede troppestyrker. Arbejdet med omlægningen blev iøvrigt færdig netop ved den tid, da andre og fjendtlige troppestyrker (de engelske) rykkede ind i landet og

De alle gjore sigtbaar Lovtagere, vilde i Stædt for færdig til Udførelsen
 af de forslagene for Pløttet, som gærdvejens Begyndeelse. Samt af
 Peter Petersen Voigt sigtfor Lovtagere nævnte sig, forstaaende
 at deplantes med de færdigste og mestgjældende Pløttet, og at færdig
 forstaaende alene til de færdigste. Gærdvejens Begyndeelse. Samt af
 Gærdvejens Petersen nævnte sig, at indtægt for de færdigste
 Lov til gærdvej vilde være afstaaende Pløttet, naar færdigste
 i sin Stædt, som færdigste med Lovtagere. Ogsaa var de for
 nævnte, som andre alle de færdigste Lovtagere, og Gærdvejens
 Petersen indvandt sigtfor at vilde Lovtagere. Frederiksberg
 d. 29. Novemb. 1797.

Udantværet.

J. Mansa Holbøll

M. Voigt P. Petersen

SLUTNINGEN AF BETÆNKNINGEN om forslagene til omlægning af Frederiksberg Have, under-
 skrevet af Johan Ludvig Mansa, Frederik Ludvig Holbøll, Marcus Friederich Voigt og
 Peter Petersen, dateret Frederiksberg, den 23. nov. 1797.

bl. a. forårsagede adskillig ravage netop på de nye anlæg i Frederiksberg Have. Men også havernes daglige drift skulle passes, og her havde Petersen åbenbart held til at skaffe sig stadige extrabevillinger, indtil dyrtiden ved krigsudbruddet satte ind.

Der var atter (og stadig) vanskeligheder med at klare brændslet til opvarmning af drivhuse etc., og da han for vinteren 1788-89 fik bevilget extra 100 rdl. dertil, var det med påbud om ikke fremtidig at overskride det bevilgede beløb;⁴⁶ dette gik også nogle år, men da han allerede før jul 1795 igen havde brugt for meget, fik han lov at sælge urter, som hoffet ikke havde brug for i husholdningen, og købe brændsel for det derved indkomne beløb.⁴⁷ Også senere sker det dog gang på gang, at han mangler penge til det nødvendige, og nye extrabeløb må bevilges.⁴⁸ Der er gødningsspørgsmålet; driverierne, mistbænkene m. m. kræver meget, og budgettet kan ikke holde; han får gang på gang bevilget extra 100 rdl. eller mere om året, og man skulle ikke synes, det spillede nogen større rolle at være rundhåndet, da pengene for gødningen dog gik til kongens livgardes hestehold.⁴⁹ I forbindelse med hestene må iøvrigt også anføres, at Petersen gang på gang naturligvis må have udskiftet nogle af de heste, han havde til materialkørsel, hvad enten de nu var syge eller gik hen og døde. Der går gerne et par heste ad gangen, og som eksempel på, hvad dyrtiden bevirkede omkring statsbankerotten, kan nævnes, at mens 3 nye materialheste i 1808 kun stod Petersen i tilsammen 120 rdl., kostede 2 i 1813 533, i 1819-20 var de atter nede på 150-200 rdl.⁵⁰

Endelig var der ansat penge til indkøb af store baljer til figentræer og mindre (10 stk.) til myrte- og orangetræer samt 40 vinduesrammer og luger til ananashuset foruden vandkander m. m. udover det daglige, og i 1811 fik han yderligere bevilget penge til fremtidigt at holde en materialsnedker til drivhusene.⁵¹ Til blomstersvibler var der i samme år udbetalt 340 rdl., og det fastsattes, at der i de kommende 3 år kun måtte købes for 100 gylden om året.⁵²

Også sin egen *tjenestebolig* måtte Petersen tænke på. Da hans familie var stor (jævnf. s. 139 og 143), og da hans bolig var »indskrænket«, fik han lov efter sin ansøgning at få indrettet 2 kamre ved siden af køkkenet, og der bevilgedes ham 100 rdl. til formålet.⁵³ Da Voigts enke (som siden 1780 havde haft lov at bebo nogle af værelserne i gartnerhuset)^{3/8}

		1807	21/11/07
<i>Asus nequius</i>	1. C.	<i>Calycanthus floridus</i>	<i>Empetrum nigrum</i>
<i>platensis</i>	1. C.	<i>praeox</i>	<i>lilia ustralis</i>
<i>opendo-platanus</i>	1. C.	<i>Sorpinus thalictus</i>	<i>galians</i>
-- fol. var.	1.	<i>querucifolius</i>	<i>gama</i>
<i>pumila</i>	1.	<i>orientalis</i>	<i>multicaulis rubra</i>
<i>Syrinchis fol. var.</i>	2.	<i>orientalis</i>	<i>terrestris</i>
<i>Smyrta baculata</i>	10.	<i>virginiana florifera</i>	<i>terrestris</i>
<i>indogotera</i>	10.	<i>Cassia equisetifolia</i>	<i>ff. abs.</i>
<i>Amygdalus amara</i>	1.	<i>Celastrus myrsinifolius</i>	<i>Jugos infusoria</i>
<i>plano</i>	1. C.	<i>Cephalanthus occidentalis</i>	<i>americana</i>
<i>labura</i>	1. H.	<i>clausa</i>	<i>ff. var.</i>
<i>Asperis foliosa</i>	1. H.	<i>Conquantus virgin.</i>	<i>Francina adolomata</i>
<i>Aspidistra bellica</i>	2.	<i>Clematis var. fol.</i>	<i>Francina nigra</i>
<i>Andromeda calycutata</i>	2.	<i>Cistus apertus</i>	<i>variegata</i>
<i>globulifera</i>	1. H.	<i>labialis</i>	<i>or. fol.</i>
<i>Artemisia arolarum</i>	1. H.	<i>capitatus</i>	<i>rotundifolia</i>
<i>arata</i>	1. H.	<i>capitatus</i>	<i>Jerista fragrans</i>
<i>Annona glabra</i>	1. H.	<i>salicifolius</i>	<i>fragrantata</i>
<i>aristata</i>	1. H.	<i>incanus</i>	<i>Julia znermes</i>
<i>Arcutus alpina</i>	1. H.	<i>polipolius</i>	<i>equatica</i>
<i>uva uesp.</i>	1. H.	<i>thymifolius</i>	<i>Lilium frutescens</i>
<i>umbra</i>	3.	<i>Clematis rectifolia</i>	<i>bulbos cl. fol. clivata</i>
<i>Arisaema arifolium</i>	2.	<i>virginiana</i>	<i>Hedera triptera</i>
<i>Arisaema portulacastrum</i>	2.	<i>Plectra alpinia major</i>	<i>deplan.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>minor</i>	<i>Himantoc. virginiana</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>glauca</i>	<i>Hedera helix</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>nundata</i>	<i>ff. varieg.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>nana</i>	<i>Hibiscus syriacus</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>paniculatus</i>	<i>rubra</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>pubescens</i>	<i>varieg.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Calcea arborescens rubra</i>	<i>varieg.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Cornus mascula</i>	<i>Hippuris hampeana</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>ff. varieg.</i>	<i>Hypochaeris arvensis</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>languea folm.</i>	<i>fruticosa</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>notae belg.</i>	<i>Hypocicum aureum</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>pericea</i>	<i>asplen.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Coronilla argentea</i>	<i>hermann.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Dracopis arabicus</i>	<i>italica num.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>elab.</i>	<i>proliferum</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>oxyantha ff. rubra</i>	<i>rosarum folium</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>praeox</i>	<i>quardi florum</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>unicolor</i>	<i>solimolium</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Euprocipis borjontalis</i>	<i>Tarminum yon h. h. h.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>trijed.</i>	<i>Teuquifolium</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>perperverent.</i>	<i>glaberrima</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Hyssopus argenteus</i>	<i>laure folia</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>paucif.</i>	<i>retinata</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>glutinifolius</i>	<i>ff. varieg.</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Daphne genkwa</i>	<i>Trea virginiana</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>repens</i>	<i>Tuglanti regia</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>mesorea ff. abs.</i>	<i>bulgarica</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Desmodium illino.</i>	<i>maritima</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>virginiana</i>	<i>aurifolia</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Circa palliflora</i>	<i>Tunperula fabiana</i>
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>Corynephorus americanus</i>	
<i>Aster coarctatus</i>	3.	<i>latifolius</i>	

DEL AF SLOTSGARTNER PETER PETERSENS LISTE OVER indkøb af planter til Frederiksberg Have ved dennes omlægning.

1795 døde, fik han også overladt disse rum til brug for opbevaring af frugt, kartofler m. m.⁵⁴ I sin bolig husede han iøvrigt efter ombygningen i 1801 1 logerende og 6 tjenestefolk samt 2 gartnersvende og 3 gartnerdrengene. Disse gartneriske hjælpere var: svenden *Hans Peter Schaumann*, som var 29 år, og som senere blev slotsgartner på Sorgenfri, og svenden *Johan Friedrich Rudolph Koch*, 25 år og senere slotsgartner på Bernstorff og derefter gårdejer på Frederiksberg (f. 1777, d. 1845), – desuden gartnerdrengene *Carl Henrich Jensen* (20 år), *Niels Johansen* (21) og *Niels Jensen* (20 år).

Til yderligere hjælp for slotsgartneren i hans arbejde med den daglige drift og omlægningen besluttedes det (1801) at antage tjeneren hos overhofmarchallen, *Heinrich Magnus Engel*, med den motivering, at P. Petersen på grund af »sine Forretningers Vidtløftighed« ikke kunne bestride tilsynet med de nye bygninger i haven m. m., og denne opsynsmand skulle bo i *Svejtserhuset*, når dette blev færdigt. Han skulle have en årlig løn af 150 rdl.⁵⁵ Engel var der i 41 år og afskediges med pension i 1842.⁵⁵ Han var født i Slagelse og døde $\frac{2}{1}$ 1846 74 år gammel. Hans navn er også stavet Hendrich Mogens Engel; var gift med Johanne Dorothea Engel, f. Høf(f)ner, der, både mens han var opsynsmand, og mens han var pensionist, ved hjælp af 4 voksne børn og et par tjenestefolk drev slagteri, foruden at de havde en logerende i huset. Hun døde $\frac{9}{12}$ 1860 85 år gammel.⁵⁵

I Søndermarken var der iøvrigt ansat en særlig opsynsmand. Petersen havde som nævnt foran s. 131 ansøgt om den ledige stilling som slotsgartner ved Rosenborg Have, uden at få den,⁵¹ og ved M. Fr. Voigts død (1815, se s. 142) ansøgte han om at måtte få lagt ledelsen af frugttræplanteskolen ind under sig, bl. a. med den motivering, at han derved kunne gavne Voigts familie, og at det ville være praktisk at have denne ledelse, ligesom han anførte sine egne personlige fortjenester af forskellig art. Heller ikke dette lykkedes imidlertid for ham.⁵⁶

Af Petersens arbejde udenfor slotshaven kan anføres, at han var medlem af det kgl. danske Landhusholdningsselskabs 1ste agerdyrkningskomité og i 1805 fik dette selskab til at nedsætte en komite for indrettelse af haveanlæg for bønderne, og foruden arbejdet med planteskolen fik han det danske cancelli til at udsende et åbent brev ($\frac{7}{6}$ 1811) med henstilling til embedsmændene om at støtte komiteen i dette arbejde.

SLOTSGARTNER PETER PETERSENS BREV om de vanskelige boligforhold, dateret Frederiksberg, den 16. august 1791.

Uendelig Pomenaria! A.

Jeg skal som i mange andre beklindte mængder
 Lige Løst, der er allerede med det Løst
 jule Gæstene som end Frederiksberg Poth.
 Røge. Den blev Arving altant og sag
 at det fulde mig at smage. Men efterhånden
 jeg der for langt Familie og der kildagen
 fra nu sag alle for Lige Løst og i mange
 forsmædet for mængde Julekædet. Men
 Lige siden indledte for den ind ledt smalt
 Kæmpe som end Lige den end sig og
 jule Pølse den gamle sag som end jule og
 frigten at de Løst led Lige den end Pølse
 Pølse som end Kæmpe ender inden end led
 af mit Kæmpe som end end led den end led
 at Ledet som end end led end led end led
 end sa. Julekædet end led end led end led
 end end Kæmpe end led end led end led

Frederiksberg 16 August 1791 P. Petersen

Den således oprettede planteskole lagdes under hans specielle bestyrelse, og det pålagdes ham at »omrejse« personligt for at fremskynde have-
 dyrkningens fremgang blandt almuen.⁵⁷ Endvidere indgik han sam-
 men med sin kollega i Rosenborg Have Lindegaard (1758-1832) og bot-
 gartner Holbøll (1765-1829) med forslag til en bedre og rigtigere ud-
 dannelselse af unge gartnere og have dyrkere, og blev fra 1812 medlem af
 gartner-examenskommissionen.⁵⁷

Efter krigen med England, hvor dyrtiden havde sat ind, kom em-
 bedsmændene (ligesom i vore dage under dyrtid) til en begyndelse til
 at lide økonomisk under denne, og for gartnerne ved slotshaverne
 (Rosenborg, Frederiksberg og Fredensborg) gik det sådan, at de i 1811
 indgik til overhofmarchallatet (hvorunder havernes økonomiske sty-
 relse havde hørt siden 1798) med en fremstilling om, at de ikke kunne

klare sig og måtte bede om tillæg til deres gager.⁶⁰ Til en begyndelse lykkedes det ikke at opnå noget, dog fik Petersen ligesom sin gartner-svend *C. A. Wolff* (se s. 149 ff) et beløb på 300 rdl. for salg af noget brænde fra træer, der stod i vejen i Frederiksberg Have og var solgt ved auktion for ca. 2000 rdl., – og Petersen fik meget apropos dette beløb til opmuntring for, at han i fremtiden skulle befytte sig på »vilde Træers Opelskning og Fremvæxt«, så at de på lignende måde kunne bort-sælges til fordel for haven.⁶¹

Imidlertid måtte der under dyrtiden alligevel gøres *noget* mere, og gartnerne opnåede da også dyrtidstillæg som andre embedsmænd, men det økonomiske ved havernes drift krævedes undersøgt, og en kommission blev nedsat herom.⁶² Denne fastslog bl. a., at der for tiden (1812) i Frederiksberg Have udgaves følgende beløb:

51 mand i 6 sommermåneder a 20 sk. daglig
 57 mand i marts–oktober a 20 sk. dagl.
 35 mand i vintermånederne a 18 sk. dagl.
 desuden lugekoner.

Da gartnerne imidlertid ikke havde kunnet få dette antal folk, mente kommissionen, at man ved Frederiksberg måtte kunne nedsætte antallet til 24 mand vinter og sommer og afgive 6 mand til Søndermarkens vedligeholdelse, ligesom gartnerne burde holde lærlinge; af lugekoner kunne Frederiksberg få 2 om vinteren og 5 om sommeren (a 3 mark dagl.); lønnen til slotsgartneren kunne derimod ikke forhøjes. Som årligt budget ansattes 10.000 a 16.000 rdl. (imod forhen 4646) og til Søndermarken 2100. Senere på året måtte man dog forhøje slotsgartnerens indtægt, hvis grundløn var 500 (med tillæg 975) til 700 plus tillæg.⁶³ Samtidig benyttede man lejligheden til at gøre gartnerens rettigheder og pligter op, og disse nedfældedes i en instruks i 14 punkter plus en tilføjelse om gartnerens forhold.⁶⁴ Af denne instruks skal anføres følgende som indblik i de datidige arbejdsforhold:

11. Det er Gartneren tilladt at bruge til sin egen de Køkkensager og Frugter, som uden at savnes for Leverancerne til den kgl. Husholdning kan undværes, hvorimod det er ham aldeles forbudt at sælge noget ud af Haven af hvad Navn det end maatte være, Blomster undtagen, hvormed det tillades ham at handle. Over alle Inventarier som henhører til Haven, saaledes som Heste, Vogne, Ar-

SLOTSGARTNER PETER PETERSEN.

bejdsredskaber, Tømmermaterialer, Vinduer og Viindueskarme m.m. har han det nøjeste Tilsyn, saaledes at Vogne, Heste m.m. og dermed ansatte Kuske saavel som Materialsnedkeren eller Tømmermanden ikke bruges af nogen anden Tjeneste eller noget andet Arbejde med Haven, og at alle øvrige Inventarier og Materialer ikke nyttes eller anvendes til andet end til Havens Brug, samt stedse holdes i fuldkommen god Stand og repareres strax, som det behøves for stedse at være i brugbar Stand. Gartneren passer ligeledes, at al Gødning, som enten hentes fra de kgl. Stalde eller købes saavel som Barken, ikke enten formindskes af Materialkuskene, som hente den eller anvendes til andet end til Driverierne og Havens Brug.

12. Gartneren holder ordentlig og nøjagtigt Regnskab med alt det, som er betroet til hans Opsyn, og hvorfor han er ansvarlig samt forfatter strax et nøjagtigt Inventarium, som indleveres in duplo hvert Aar, det ene til det kgl. Rentekammer, det andet til de kgl. Haver.

13. Uagtet det er Gartneren tilladt at holde Køer eller andre Kreaturer paa Stalden, som er bestemt for Materialhestene, maa dog paa ingen Maade noget af Gødningen udbringes fra Stalden andetsteds hen, end at have i Haven, hvortil Gartneren bliver forbunden, hvad enten han fodrer disse Køer eller andre Kreaturer med Græs, Hø, eller Sæd, som er samlet i Haven eller han køber selv det fornødne Foder dertil.

14. Iøvrigt paaligger det ikke alene Gartneren selv alvorligen at paase, at det som kan bidrage til Orden, Sparsommelighed og større Produktion i de til hans Bestyrelse betroede Haver, samt i denne Henseende at følge de Ordre, som ham gives af Chefen for de kgl. Haver, men endog dertil alvorligen at opmuntre og tilholde Svenden, som den mindre og efter ham nærmeste at arbejde til sammes Maal.

En opstilling over Petersens udgifter til faste lønninger ved Frederiksberg Have i denne tid siger følgende:⁶⁵

	reglement.	1809	1810	1811
til snedkeren	100	100	208	208
4 kuske	268	350	434	?
1 karl	60	58	60	97
extra		278	329	739

De gode forsætter hjalp ikke på dyrtidens virkninger, – således måtte Petersen godtgøres 125 rdl. for tab ved vedligeholdelse i 1810 og 1811,⁶⁶ og da han ikke kunne få folk til de reglementerede taxter, fik han lov til fra marts 1813 at betale 24 sk. for mænd og 16 for lugekoner, et beløb der senere på året dog måtte sættes op til henholdsvis 48 og 32.⁶⁷ Sådan havde Petersen ligesom sine kolleger i de andre kongelige haver sit hyr med at klare økonomien. –

Ved denne tid afgik slotsforvalteren ved døden (1815) og Petersen var ganske naturligt ansøger til stillingen (se s. 138) der jo tidligere havde været forenet med gartnerjentesten; men ligesom de andre gange, hvor han havde søgt andet embede eller udvidelse af det, han havde, fik han også nu afslag.⁶⁸ Han var heller ikke blandt de første gartnere, som i 1809 fik tildelt Dannebrogskorset, hvorimod hans gartnerkollega, slotsforvalteren på Frederiksberg fik det (jævnfør s. 146).

Den 24/1 1826 kom døden til slotsgartner Peter Petersen på Frederiksberg, og han blev derefter begravet på Frederiksberg Ældre Kirkegaard. Blandt de mindeord, der er skrevet om ham, skal anføres det af slotsgartner G. Gentz (1804-79), der siger,⁶⁹ at han virkede med stor nidkærhed og dygtighed for indførelse af mange fortrinlige frugtsorter, og i Frederiksberg Have fandtes ved den tid (1823-28) den største træfrugtsamling ved København; denne blev tillige benyttet af unge gartnere fra Botanisk Have og Rosenborg.

Som sine forgængere var også Petersen blevet *grundejer* på Frederiksberg, idet han for 3850 rdl. i 1795 erhvervede sig en gård.⁷⁰ Han blev 1782 gift med Karen Weidemann,⁷¹ født ^{29/10} 1763 (døbt i Trinitatis ^{3/11}), som var datter af købmand Poul Weidemann (1736-64) og Johanne Henrikka Crone (1728-74). I ægteskabet var der ikke mindre end 8 børn. Det tredje barn var Caroline Augusta (1787-1857), der blev gift med gartneren *Johan Friederich Rudolph Koch* (1777-1844), som bl.a. fik svigerfaderens gård i forpagtning. De tre yngste børn var døtrene Erasmine Fridericke (1795), Augusta Friedericka og Fridericka Emilia (1800), der har fået navn af *Kamma Rahbeks »blomsterpiger«*, fordi de (skønt boende ganske nær Bakkehuset) korresponderede meget flittigt med hende og delte hendes botaniske interesser, ligesom faderen havde gjort det.^{71, 72}

Det tillodes døtrene Erasmine og Augusta efter faderens død at blive boende til Mikkelsdag i 4 værelser i gartnerbygningen og derefter i de 2.⁹² Fra arvingerne opstilledes der et regnskab over udgifter til planter m. v., som man gerne ville have refunderet;⁹³ men trods en gunstig indstilling herom fra hofmarchallatet gik kongen imod og nægtede godtgørelse; tværtimod skulle arvingerne afgive nogle på en fortegnelse opførte »Væxter og Planter« til den efterfølgende gartner (C.A. Wolff) imod behørig kvittering derfor.

Marcus Friederich Voigt, der som slotsforvalter var slotsgartner Petersens samtidige, var født (døbt) ^{19/10} 1757 på Frederiksberg og søn af gartner og slotsforvalter *Nicolai Voigt* (1706-74, se foran);⁷³ han var således den tredje generation af Voigt, der tjente kongen på Frederiksberg Slot, og ligesom de andre også blev beskæftiget med haven, skønt hans stilling som slotsforvalter ellers ikke krævede dette. Han havde lært faget i Charlottenlund slotshave og måske også hos faderen.⁷⁴ Da han var blevet gartnersvend, fik han som 19årig af kongen tilstået 100 rdl. i rejsepenge, dog på den betingelse, at slotsforvalter Chr. Fr. Schmidt, som var hans svoger, skulle formidle pengene og tilrettelægge rejsen for ham.⁷⁵ Han har bl. a. været i England i 3 år og i Holland i 4 år. Da slotsforvaltertjenesten ved Schmidts afsked blev ledig, ønskede han M. F. Voigt som sin efterfølger, og denne udnævntes da på betingelse af, at han var pligtig at besørge de forretninger, som Schmidt hidtil

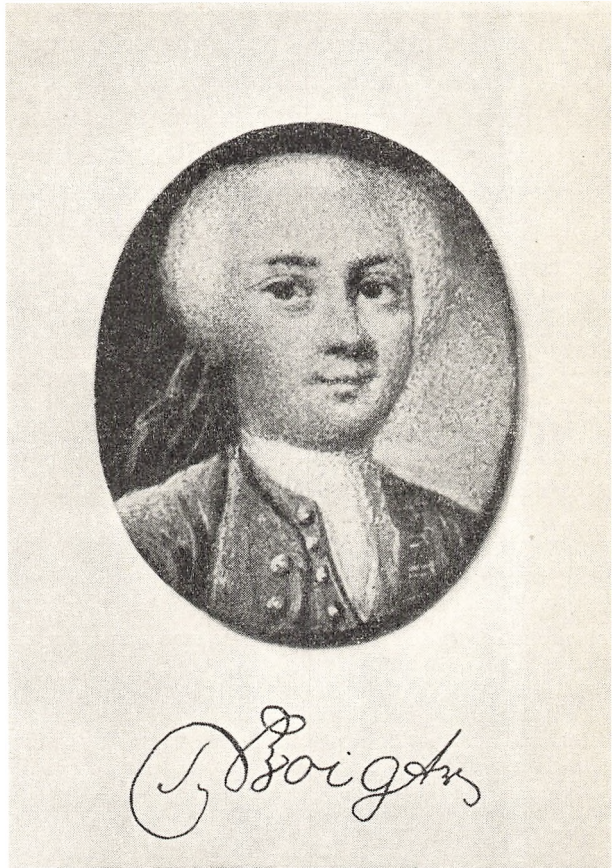
havde haft med frugttræplanteskolen og de nye anlæg i Søndermarken samt skovplantagen på Ledøje mark. Der tillagdes ham 200 rdl. plus 200 rdl. for tilsynet med Ledøje-plantagen samt godtgørelse for udgifter ved at holde en hest og iøvrigt med de samme emolumenter som hans forgænger havde haft.⁷⁵ Vedrørende Ledøje-plantagen fornyes tilsagnet om beløbet i 1788 for endnu 5 år, men således at dersom Voigts øvrige indkomster blev forbedrede, faldt dette bort,⁷⁶ dog fik han herefter ikke noget til at holde en hest for.⁷⁷ Da bidraget for Ledøje bortfaldt i 1791, beholdt han dog de 200, fordi han ikke kunne komme på fuld indtægt, før Schmidt afgik fra slotsforvaltertjenesten, eller når gartner-tjenesten blev ledig;⁷⁸ da planteskolen i 1807 henlagdes under forstvæsenet, udtaltes der fuld tilfredshed med Voigts hidtidige bestyrelse af den. Det var altså på dette tidspunkt meningen, at de 2 tjenester (slotsforvalter og slotsgartner) ved slottet og haven atter skulle forenes, men de blev det blot ikke den gang og heller aldrig senere. –

Skønt ikke slotsgartner har M. Fr. Voigt altså alligevel haft en hel del gartnerarbejde, og han har sikkert måttet holde folk til hjælp. Når folketællingslisten for 1787 nævner, at der hos Voigt bor en gift gartnersvend på 60 år ved navn *Peder Junge*, må man formode, at det har været ham, som har assisteret Voigt.

Ved sin tiltrædelse var Voigt også blevet *grundbesidder*.⁷⁹ Det lå sådan, at slotsforvalter Schmidt i anledning af indretningen af Søndermarken i sin tid havde set sig nødsaget til at købe gård nr. 15 på Frederiksberg for at kunne få fornøden græsning til sine kreaturer, og denne gård havde M. Fr. Voigt altså måttet overtage. Imidlertid faldt det ham noget hårdt at udrede købesummen, og da bygningerne med tilliggende vænge heller ikke var ham til synderlig nytte, bad han om lov til at måtte bortsælge dem og vænget og kun beholde de 2 dertil henlagte jordlodder, hvoraf der årligt svaredes en afgift af 4 rdl. samt 4 læs hø a 30 lispund vægt, – hvilket bevilgedes ham.

Skønt iøvrigt ansat som slotsforvalter og ikke som gartner, blev Voigt dog også engageret i det gartneriske ved indretningen af Søndermarken og omlægningen af Frederiksberg Have,⁴³ og der har som nævnt foran s. 134 været megen uenighed om, hvem af de 2 gartnere (Petersen eller Voigt), der havde lavet hvad. Det kan nævnes, at Oehlschläger i Frederiksberg-digtet (1816) hylder Voigt som den ska-

SLOTSGARTNER OG SLOTS-
FORVALTER NICOLAI
VOIGT. Efter miniature-
maleri.

bende, og at haveinspektør *R. Rothe* også omtaler Voigt som den, der »omdannede Frederiksberg Have og Søndermarken fra Anlæg i den stiveste franske Havestil til landskabelige Haver«,⁸⁰ samt at det også gøres i et mindeskrift til Voigt, hvilket altsammen er forståeligt.⁸¹ At han næppe har været uden indflydelse både på udformningen af Frederiksberg Have og især på Søndermarken turde være utvivlsomt. Det var bl. a. også Voigt, der blev sendt til Hamborg og Lybæk for at købe »nordamerikanske Planter« til Frederiksberg Have.

Og Voigt blev brugt til meget andet, – også udenfor slotsforvalttertjenesten. Han var medlem af det kgl. Landhusholdningsselskabs 1ste agerdyrkningskomite og fra 7/11 1810 medlem af tiendekommissionen⁸⁵

samt af kommissionen angående erstatning ved gadernes udvidelse. Han var med i komiteen for bøndernes haveanlæg⁵⁷ og han blev af landhusholdningsselskabet sendt til Antvorskov for at kunne »give Efterretning« om de der frembragte svejtser-oste,⁵⁸ – ja han købte endog sammen med overhofmarchal Hauch godset Antvorskov, men beholdt det kun et par år.⁵⁹ Han gav sammen med lægen Jens Bang (1805) forslag til indretning af den ny del af Assistens Kirkegaard (Kbhvn.) i landskabelig stil,⁶⁰ og dels efter, hvad der fremgår af nedennævnte mindetale, dels også efter hvad man kan ane eller skønne af antydninger, har han assisteret ved tilblivelse eller omlægning af mangfoldige haveanlæg her i landet, – noget det i nutiden dog er svært at påvise nærmere. Han blev selv nr. 3 blandt de 4 danske gartnere i kongelig tjeneste, der den 20/6 1809 som de første modtog dannebrogskorset.⁶¹ Ved hans død 20/6 1815 udtalte landhusholdningsselskabets præsident Jonas Collin bl. a. :⁶¹

»Ere Utrættelighed i hans Kald, Redebondhed med Raad og Daad, Blidhed i Omgang Egenskaber, der gjør Embedsmanden fortjenstfuld og Mennesket elskværdigt, saa havde i Sandhed afdøde Slotsforvalter Voigt, der i mange Aar med Iver arbejdede i vort Samfund, Krav paa sine Samtidiges Agtelse og Kærlighed . . . hans Driftighed, hans Raskhed, hans heldige praktiske Blik gav ham altid nok at bestille. Derfor overdrog Regeringen ham mangt et Hverv, Gartnerkunsten, hans egentlige Fag, uvedkommende; derfor søgte nu mange private hans Raad. Overalt i Landet finder man Minder om hans Talent til at forskønne snart store Egne, snart mindre Jordpletter . . .«

Den 95årige handelsgartner *F. J. Koch* (1816-1911) fortalte 1/1 1900 til forstander *Stephan Nyeland* (1845-1922) i henhold til sidstnævntes optegnelser i Landbohøjskolens Bibliotek, at Voigt skulle have hadet Petersen, både fordi han ikke fik embedet som slotsgartner, eller i det mindste var blevet Petersens foresatte (og han gjorde alt for at opnå dette) og desuden fordi Petersen ikke tillod ham at gå med hund i haven!

Voigts bolig, der vendte ud imod Allégade, var faldefærdig og så langt ældre ud end alle de andre bygninger ved Prinsens gård med gartnerboliger m. m.

Voigt blev begravet på Frederiksberg Ældre Kirkegaard, hvor der på mindestenen (som er af nyere dato og gjort magen til Adam Oehlenschlaegers),⁶¹ bl. a. står betegnelsen: Anlæggsgartner, samt nogle linier af Adam Oehlenschlaegers mindedigt over Voigt.

SLOTSFORVALTER MARCUS FRIEDERICH VOIGTS GRAVSTEN på Frederiksberg Ældre Kirkegaard. Mindestenen er af nyere dato og giver Voigt titlen: anlægsgartner.

M. Fr. Voigt var ¹⁶/₅ 1788 blevet viet i Gentofte til Ellen Catrine Høegh (1770-1831), der var præstedatter. Af ægteskabets 7 børn blev sønnen *Ove Guldberg Voigt* (1793-1873) gartner (se s. 149). I sit brød havde Voigt ifølge folketællingen 1801 6 tjenestefolk, foruden at der i hans hus boede 1 karl og 1 portner. Til det s. 144 anførte om slotsforvalterens grundbesiddelser kan nævnes, at han i 1812 sammen med en præst købte en grund ved siden af slotsgartner Petersens og herpå oprettede et hospital⁸⁷, og at hans mors gård efter hendes død overlodes til fællesje for Voigts og en anden familie.⁸⁸

Ved Voigts død var de 5 af hans børn »uforsørgede«;⁸⁹ men enken var jo ikke uformuende, idet Voigt bl. a. efterlod sig 24 tdr. land med bygninger på Frederiksberg.

Blandt ansøgerne til stillingen som slotsforvalter meldte sig fuldmægtig ved Frederiksberg Slot Joachim Conrad Oehlenschlaeger (digterens fader), gartneren på Bernstorff *Johan Fr. R. Koch* (se s. 149) samt slotsgartner *P. Petersen*. Allerede under ²⁴/₁₀ 1778 var det fastslået, at når en slotsforvalterstilling blev ledig, skulle den forbeholdes en af kongens lakajer, forsåvidt en af dem dertil var duelig, og det har altså været undtagelser fra reglen, når der flere gange efter denne befalings udstedelse var blevet udnævnt gartnere (eller andre) til slotsforvaltertjenesterne. Nu lå det sådan, at den ovennævnte Oehlenschlaeger 1778-86 havde været fuldmægtig hos *Chr. F. Schmidt*, som for dette arbejde havde betalt ham af sin egen lomme; senere fik han af kongen en gratifikation for at hjælpe Voigt.⁹⁰ Han udnævntes nu til embedet som slotsforvalter, og Voigts enke fik lov at bebo slotsforvalterboligen, dog med visse indskrænkninger, ligesom der stilledes hende en pension i udsigt. Sønnen *Ove Voigt* fik af kongen en treårig understøttelse på 200 rdl. til uddannelse ved udenlandsrejse.

Efter Voigts død opgjordes en speciel del af hans virksomhed som følger. Det drejede sig om et humle-anlæg m. m. i Charlottenlund, som åbenbart har været indrettet for kongens regning.

Regnskabet stod således:⁹¹

anlæg og vedligeholdelse i 1812-13-14	483 rdl.	2 sk.
i 1815 under Voigts sygdom	300	-
diverse	184	- 8 ² / ₃ sk.
	<hr/>	
	968 rdl.	0 m. 8 ² / ₃ sk.
i 1813 leveret til hans majestæts køkken og den kongelige stald:		
97 stk. peberrod a 8 rdl. 2 sk.	808 rdl.	2 sk.
i 1814 88 peberrod a 5 - 2 -	469	- 2 -
	<hr/>	
	Overskud:	309 rdl.

disse udgifter godtgjordes Voigts enke.

Da slotsgartnerembedet ved P. Petersens død var blevet ledigt, meldte der sig følgende ansøgere, som vi her opfører med nogle korte biografiske tilføjelser:⁹⁴

- 1) gartnersvend ved Fredensborg, *Christian Ludvig Mansa* (senere slotsgartner på Fredensborg; f. 1792, d. 1833).
- 2) gartnersvend på Marienlyst, *Erich Rasmussen* (senere bl.a. slotsgartner ved Marienlyst; 1783 – c. 1866).
- 3) gartnersvend ved Frederiksberg Have, *Marcus Lange* (ansat 1824; se s. 167).
- 4) gartner hos Tutein i Lyngby, *Ove Guldberg Voigt* (søn af M. Fr. Voigt 1793–1873; se s. 147, 148, 166 og 168).
- 5) gartner på Bernstorff, *Johan Frederich Rudolph Koch* (senere jordbruger på Frederiksberg; 1777–1845).
- 6) gartner hos etatsråd Ryberg på Frederikshave, *L. Hansen*.
- 7) gartner på Krabbesholm, *Carl Adolph Wolff*.

I sin indstilling om embedets besættelse sagde hofmarchallatet, at gartnersvend Lange nok havde opfyldt de pligter, der pålåg ham som gartnersvend under Petersen og til dennes tilfredshed, men han havde da kun været i haven i 1½ år efter at have været 4 år i Marocco, – han skønnedes desuden at være for ung til at overtage embedet.

Carl Adolph Wolff, som altså fik embedet,^{94, 95} var født 9/12 1779 i Ørbæk på Fyn, søn af degn Peder Hansen Wolff (1753–1840) og Karen Larsdatter (1739–1817). Selv meddelte han i sin ansøgning, at han først havde lært gartneri hos Lindegaard i Rosenborg Have, hvorfra han havde lærebrev af 1802; derefter var han i 3 år mestersvend ved Rosenborg Have og drog så udenvælt. Da dette skete uden understøttelse af nogen art, måtte han arbejde sig frem og i 6 år var han ved betydelige anlæg i Holland, Tyskland, Frankrig, Svejts, Italien og England;⁹⁶ efter hjemkomsten 1811 blev han mestersvend hos slotsgartner P. Petersen på Frederiksberg, men året derefter ansat hos etatsråd Holten på Lindgården i Hornsherred, hvor haven skulle udvides og hvorfra han også skulle forestå anlæget af haven ved Krabbesholm;⁹⁷ i de derefter henvundne 14 år i etatsrådets tjeneste havde han anlagt adskillige betydelige haver. I sin indstilling om embedets besættelse anførte hofmarchallatet, at Wolff havde de praktiske kundskaber og øvrige egenskaber »for en god Gartner« samt at han medbragte vidnesbyrd fra Europas største gartnere og havedyrkere foruden fra slotsgartner Lindegaard og gartner Holbøll.

Det skulle hurtigt blive til *uenighed* mellem den nye slotsgartner og den (efter sin mening) forbigåede gartnersvend Lange; Wolff måtte

klage over ham, og overhofmarchallatet forsøgte at tale med svenden, men det hjalp ikke, og uden at der var egentlige påviselige klager, og man hovedsagelig måtte henvise til Langes ungdom, vedblev Wolff dog at være misfornøjet;⁹⁸ det endte altså med, at svenden året efter afskedigedes med ventepenge (200 rdl.), og med meddelelse til Wolff om, at han kunne få de resterende 100 rdl. af svendelønnen til at antage en svend eller en udlært dreng, så at haven ikke led under afskedigelsen. Noget senere finder man Wolffs egen søn, *Nicolai Peter Wolff* som gartner-svend i haven⁹⁹ (se s. 164-165, 168 og 169).

I Wolffs tid blev der på grund af drukninger i kanalen o.l. (1827) indrettet et lokale i »Gevæxthuset« til skindødes redning,¹⁰⁰ og året efter fik han lov til i det nye orangerihus og drivhus i stedet for røgkanaler at indlægge kobberrør samt indretning til opvarmning med »kogende Vand«, sådan som det nu var brugt i England, og hvad der ville spare på brændslet.¹⁰¹ Han fik også lejlighed til at indrette en blomsterhave for kronprinsessen.¹⁰²

Foruden selve Frederiksberg Have med driverier, køkkenhave og lysthave m. m., tilkom det også Wolff at vedligeholde dronningens og kronprinsessens haver, som lå ved siden af slottet, og da dette ikke kunne lade sig gøre for det tilståede beløb, bevilgedes der ham yderligere 200 rdl. om året dertil.¹⁰³ Til sin hjælp havde han foruden sin søn *Nicolai Wolff* i 1834 også gartnerlærlingene *Peter Julius Poulsen* (19 år) og *Jørgen Ahlmann* (17 år).¹¹⁰

Mens vi i vor tid ganske naturligt betragter Frederiksberg Have som et grønt og rekreativt område af typen som ældre tiders folkeparker, var den i midten af forrige århundrede i høj grad *forsyningssted* for hoffet i henhold til kongelig beslutning. Herfra fik hoffet både frugt og grønsager samt blomsterbuketter, – noget som vi nu vanskeligt kan forene med det billede af Frederiksberg Have, som vi forestiller os og kender. Disse leverancer af havesager er forlængst ophørt, og behovet bliver nu væsentligt dækket ved leveringer fra slotshaven i Fredensborg. Som eksempel på, hvad haven i så henseende præsterede i en bestemt periode, gives i nedenstående skema oplysninger om leverancerens omfang for årene 1835-39.¹⁰⁶

LEVERET FRA FREDERIKSBERG HAVE
TIL DEN KONGELIGE HOFHOLDNING

	1835	1836	1837	1838	1839
Kirsebær. Pund ...	123 ¹ / ₂	402 ¹ / ₂	435	317	247
Hindbær. Pund ...	66 ¹ / ₄	121 ¹ / ₂	57	76 ¹ / ₂	44
Ferskenær. Stk.	1617	1479	639	687	904
Jordbær. Pund	249 ³ / ₄	325 ³ / ₄	394 ³ / ₄	491 ¹ / ₄	314 ³ / ₄
– Stk.	30				
Meloner. Stk.	264	230	321	343	220
Bouquetter Stk. ...	456	544	520	528	588
– Potter			56	50	88
Æbler. Stk.	29795	27775	18785	13040	11850
– Skp.		2	1		
Pærer. Stk.	11470	2755	10155	10115	9310
– Skp.			1		
Blommer. Stk.	780	9910	8130	11260	1920
Figener. Stk.	488	116	252	54	
Abricoser. Stk.	1038	153	227	1750	460
Vindruer. Kls.	606	440	523	379	420
Ananasser. Stk.	170	146	297	303	311
Stikkelsbær. Potter.	136	385	220	452	525
Ribs. Pund	90	292	235	258	316

I 1835 var der efter indstilling bevilget ikke mindre end 16,000 rdl. til istandsættelse af de kgl. drivhuse, og et kongeligt rescript af 1840 fastsatte de nærmere regler for en vis plan i havernes drift. Endvidere fik man med nogle ubehageligheder med Wolff *in mente* (se s. 152 ff.) ordnet det sådan, at slotsgartnerne i stedet for at holde kuske, heste og køretøjer fik en bestemt årlig betaling for at besørge kørslen for haverne, og at de gamle heste, vogne, seletøjer m. m. overlodes dem. For Wolffs vedkommende drejede det sig om 5 heste og 3 vogne, og han fik disse overladt for 250 rdl., at afdrage med $\frac{1}{8}$ i hvert kvartal.¹⁰⁷ Der blev i 1839 foretaget en ombygning af ananashuset og anskaffet 30 nye mistbænke,¹⁰⁸ og det må konstateres, at der til drivhusene her indrettedes de første huse i landet med varmtvandsledninger med en kedel af kobber og med kobberrør af 5 rdl. pr. alen, mens der endnu

på denne tid brugtes jernrør i Rosenborg Have og iøvrigt anvendtes lerrør i ferskenhusene.

Træerne i lindealleen foran slottet blev regelmæssigt tophuggede bl. a. af den ganske prosaiske årsag: at skaffe ærteris og for at de ikke skulle tage udsigten fra slottet. De fik først lov at voxe til, da enke-dronning *Marie* var død (1852).¹⁰⁹ Senere tog forstråd *Rothe* hvertandet træ bort. Iøvrigt plantede Wolff uden synderlig plan og brugte navnlig selvsåede elm, ahorn, hestekastanjer m. fl., som anbragtes i huller i beplantningen her og der, hvor der skønnedes at være plads dertil, – og hvor de ofte har sløret karakteristiske partier,¹⁰⁹ noget som senere haveinspektører har måttet fjerne igen.

Foruden sin søn *Nicolai*, der var undergartner, havde Wolff i 1840 i sin gartnerbolig boende¹¹⁰ 4 gartnerlærlinge, der var til tjeneste i haven, nemlig *Peter Knudsen* (18 år), *Caspar Blad* (19 år; tog gartnerexamen nævnte år), *Fredr. Olsen* (18 år, senere gartner på Gisselfeld kloster, død 1914) og *Peter (Andreas) Carlsen* (18 år, tog gartnerexamen 1841). Der var ialt 12 lærlinge.¹⁰⁹ I 1845 boede i gartnerboligen lærlingene *Adolph Jensen* (19 år) og *Niels Rosenberg* (19), som begge var nordmænd (fra Christiania), samt *Viggo Rasmussen* (18 år, født i København, fik gartnerexamen i nævnte år) og *Joachim Godske Moltke Buch* (18 år, f. i Kbh., fik gartnerexamen 1849 på Bregentved og døde før 1866).¹¹¹ Da Wolff endnu i 1850 beboede gartnerboligen, var der foruden sønnen *Nicolai*, der nu var undergartner, endnu en søn og 3 døtre, 2 tjenestepiger samt gartnerelverne *Carl Pagh* (20 år, f. på Holsteinborg) og *Carl Nielsen* (20 år, f. i Odense).¹¹²

For Wolff kom der i »Den Frisindede« for 17/10 1839 en meget ubehagelig artikel (der beskyldte ham for at drage uberettiget privat fordel af sit embede) med titel »Eget Kjøretøj og Kongens Heste og Vogne«. På denne reagerede naturligvis hofmarchallatet,¹⁰⁴ der tilskrev Wolff og forlangte forklaring. Wolff fremførte da først, at da han havde haft tilladelse til at rejse til Fyn i 10–12 dage for at se til sin 93årige far, havde svaret på forespørgslen måttet vente. Iøvrigt hævdede han: at hvad privat kørsel med materialheste og vogne angik, havde han undertiden kørt selvmordere fra slotshaven til hospitalet, kørt flyttelæs for fattige eller kørt venner til byen eller skoven samt brænde for en del andre, men han havde haft overhofmarchallens tilladelse til at

Auctions-Placat.

Tirsdagen d. 6 Decbr. 1853 om Formiddagen Kl. 9 bliver ved Auction, som afholdes i Frederiksberg Lyshave, op-
raabt til Bortfalg en Deel sammested liggende Effecter, saasom:

Bunker af Stammer af godt Linde-, Afte-, Alme-
og Hvidbogetræ.

do. do. Kaaletræ, tildeels sjenligt til
Tommer.

do. do. godt Espetræ og Poppeltræ.

do. af forskjelligt Quas, hvoriblandt Crteriis.

Mødestedet er ved Gartnerboligen ved Hovedindgangen til Frede-
riksberg Lyshave.

Effecterne paavises 2 Dage forinden Auctionen af Opsyns-
mand Jørgensen, som boer i Sveiterhuset i Frederiksberg Have.
Hvilket herved bekendtgjøres.

Rjøbenhavns Amts søndre Virls Contoir, den 18de November 1853.

C. N. Petersen.

Trykt i C. N. Petersens Bogtrykkeri.

PLAKAT FOR SKOVNINGS-AUKTION i Frederiksberg Have, dateret 18. 11. 1853.

Opsynsmandens navn staves her Jørgensen, men er rettelig Jürgensen.

bruge køretøjerne og havde hver gang ladet sine egne heste arbejde i haven. Han hævdede aldrig at have kørt for betaling for nogen. Hvad foderet angik, havde han givet hestene græs, skræpper, skarntyder etc. i stedet for den reglementerede fourage, ligesom han havde brugt afslået græs, der stadig har været sundt og godt; det foder, som sparede herved, tilstod han at have benyttet til sine egne heste, når de sammen med materialhestene kom på tørt foder, og han hævdede at Hauch (overhofmarchallen) havde bifaldet dette, når havernes heste blot ikke kom til at lide derved; der var ikke solgt noget reglementeret foder. Hvad det flotte udseende af hestene angik, var nogle ganske rigtigt i god stand især efter deres alder (17-25 år), og de havde kun kørt privat, når tidspunktet ikke gav forsømmelse i haven. Han indrømmede at have brugt havens folk til arbejde udenfor haven, men i haven havde der

altid været det reglementerede antal folk, og svenden havde aldrig og lærlingene sjældent været brugt udenfor haven og da kun for at de kunne lære noget. Det benyttede værktøj havde stedse været hans eget. Endvidere erkendte han undertiden at have benyttet træer og buske som dem, der var i Frederiksberg Have, i private haver, men det var altid sket med Hauchs samtykke og vidende, da det ofte tjente til anskaffelse af nogle nye og bedre. Han havde selv anskaffet alle de frugttræer, som fandtes i slotshaven med undtagelse af 3-4, og han havde ligeså anskaffet flere abrikostræer, espalierer af æbler, pærer og kirsebær samt fritstående frugttræer uden at have indsendt regning derfor. Han havde ved andre gartnere anskaffet 30.000 vilde træer og buske som 1827-28 var indkøbt til slotshaven uden betaling, og han havde endnu flere tusinde træer til fremtidig plantning, for hvilke han kunne fremlægge regning for indkøb, og som havde forskaffet andre arbejde. Erkendte, at der var ryddet granplantninger, men det var fordi, de var beskadiget, og dette var også sket med Hauchs billigelse; træet var brugt til fattige og han havde ligeså foræret jord, bark og gødning til andre, når han havde for meget, men aldrig mod betaling. Sælgekonerne ved porten havde undertiden fået den frugt, som de solgte, fra ham; det var nedfaldsfrugt og var gjort med Hauchs billigelse. Efter dette forsvaret frafaldt man krav om, at Wolff skulle rense sig ved sagsanlæg, men han fik en irettesættelse i anledning af »det paaagtede« samt en alvorlig belæring om i fremtiden ikke udenfor haven at bruge materialhestene uden til transport af selvmordere o. l., hvor det havde stærk hast til hospitalet. En ændring af forholdene med hestehold foretoges derefter som før omtalt.

Vedrørende C. A. Wolffs arbejder *udenfor* sit egentlige embede kan anføres, at kongen f. ex. (1827) havde brugt ham til at give forslag til indretning af et anlæg på Jægerbakken ved Frederiksborg Slotshave, hvilket derefter udførtes af slotsgartner *S. P. Teisner* (d. 1830).¹⁰⁵ Desuden havde han reguleret Graabrødre Kirkegaard i Roskilde⁹⁷ og assisteret landhusholdningsselskabet med vurderinger af dem, der ønskede deres plantninger præmieret.¹⁰⁶ Var til 1849 medlem af gartnerexamenskommissionen og var æresmedlem af gartnerforeningen,¹¹⁴ og fra 1851 medlem af Landhusholdningsselskabets 1ste agerdyrkningskomite. Efter mange års virke afskedigedes Wolff i nåde og med 1100 rdl. i

årlig pension, da den store omordning af de kgl. bygninger og haver fandt sted 1850.¹¹³

Wolff var en anset mand og siges at have været den første, som bragte tomaten og rabarberen til Danmark.⁹⁵ Han døde 29/11 1854 på Frederiksberg og er begravet på Frederiksberg Ældre Kirkegaard. Var gift med Henriette Wolff, f. Voigt (1784-1862), der var datter af informator Johann Georg Ehrenfried Voigt (1746-97) og Maria Christina Ditmann (1757-1800). Der var i ægteskabet 4 sønner, hvoraf Nicolai er nævnt (jævnf. IV), og 5 døtre, og i hans gartnerbolig boede (1834) desuden 1 logerende, 1 arbejdsmand, 1 kusk, 2 gartnerlærlinge samt endnu 7 forskellige andre personer.¹¹⁰ Efter hans død fik enken fortsat lov at bo ved slottet hvor hun (1855) havde sønnen Hans Chr. Wolff og 2 døtre boende hos sig.¹¹⁶

C. A. Wolff blev den *sidste* slotsgartner i den epoke, hvor det var det kongelige hof, som hørte til på Frederiksberg Bakke, og efter grundlovens givelse og nogle kongelige havers overgang til statsejendom blev også styret af disse og ledelsen af de enkelte haver en ganske anden, ligesom deres funktion tid efter anden ændredes. Det blev nu Frederiksborg, som var kongens hovedresidens.

IV. I BRUNE DYREHAVE

Brune Dyrehave lå der, hvor nu *Zoologisk Have* ligger, og den havde sit »farvenavn« til forskel fra *Hvide Dyrehave*, som lå på den anden side af slottet, hvor nu militæret har sine områder. I Brune Dyrehave blev som allerede nævnt s. 128 indrettet en planteskole. Tilsynet med denne var til en begyndelse forestået af *Chr. Frantz Schmidt* og gik derfra over til hans efterfølgere som slotsforvaltere, først *M. Fr. Voigt* og derefter *J. C. Oehlenschlaeger*. Den daglige ledelse forestodes af opsynsmænd, og den dreves en tid sammen med *planteskolen i Ledøje*.

Som den første af disse opsynsmænd var *Lars Hansen Riis* (som regel kun kaldt ved de første 2 navne),¹ som blev ansat strax, planteskolen var oprettet. Han var født c. 1757, og havde virket ved planteskolen i 33 år, da forholdene ved *M. Fr. Voigt's* død skulle omordnes.² Fra 1/11 1812 havde han desuden assisteret *det kgl. danske Landhusholdnings-selskab* ved dettes arbejde for anlæg af haver og plantering af frugt-

træer m.v. i bønderhaverne i Københavns amt.³ Her havde han således i 1812-13 plantet over 1000 frugttræer og c. 9000 vilde træplanter samt i året derefter henholdsvis 950 og 7300 foruden en del frugtbuske og i 1814-15 henholdsvis 600 og 6000 foruden at han havde »nedlagt« 1300 humleplanter og 3000 vilde planter, alt »under Slotsgartner Voigts Bestyrelse«. I sit sidste virkeår plantede han 600 og 1300 af hver af de nævnte træslags, – hvorpå en gartner *Møller* blev antaget ved selskabets planteskole, efter at en bolig var blevet opført.⁴ Da det skønnedes rimeligt, at han kom i betragtning blandt dem, der kunne lede planteskolen videre, når forholdene (1815) skulle ændres, og han formentlig også har ladet et ord falde om, at han nok kunne tænke sig at avancere, bad kongen rentekammeret om at sørge for, at han indgav ansøgning om stillingen.⁵ Dette skete, men hjalp intetsomhelst, idet en anden udnævntes til opsynsmand. Herefter blev Lars Hansen (*Riis*) endog betegnet som *underopsynsmand*. Der tilstodes ham en indtægt af 104 rdl. årlig.² Han var gift med Anne Mallene Jeppes(datter), der var født c. 1760 og (1801) havde 4 børn.¹

Den næste opsynsmand som gartnerisk leder af det daglige arbejde blev *Hans Hansen*. Denne var født (døbt) ²⁴/₈ 1777 i Viby sogn (Fyn) som søn af Hans Hansen Hytteballe og Maren Larsdatter.⁶ Han havde lært gartneri hos slotsgartneren på Frederiksborg *Johan Ludvig Mansa* (1740-1820), der havde udstedt lærebrev til ham. Dette lyder i fri oversættelse fra tysk i sit svulmende sprog i uddrag som følger:⁷

Min allernådigste Konge og Herre; nuværende beskikkede Gartner i Frederiksborg, jeg *Johan Ludvig Mansa*, giver herved tilkende:

Til ærbødigst og tjenstlig Oplysning for alle Myndigheder og Værdige bevidnes hermed, at Indehaveren af dette Lærebrev den ærlige og kunstelskende *Hans Hansen*, ægtefødte Søn af den velagtede Hans Hansen, hos mig har lært den priselige Gartnerkunst i Hans Majestæts kongelige Have i tre Aar, nemlig fra 2. Maj 1793 til 3. Maj 1796, og har han i denne Tid stedse været villig, ærlig, trofast og flittig og vist god Opførsel, hvorfor det ogsaa skulde have været mig en Fornøjelse paa Grund af hans Flid og gode Opførsel at beholde ham længere i min Tjeneste, hvis det ikke havde været hans Hensigt snart et rejse til fremmede Lande for yderligere at uddanne sig i den Kunst, han er oplært i, for at blive dygtigere. . . .

SLOTSGARTNER JOHAN LUDVIG MANSAS LÆREBREV for Hans Hansen,
dateret Frederiksberg den 2. 5. 1796.

Med den i lærebrevet nævnte og påtænkte udenlandsrejse gik det nu ikke, for efter hvad H. Hansen selv oplyser, da han søgte stillingen ved frugtræplanteskolen,² havde han efter udstået læretid været 3 år som svend på Rosenborg og 2 år på Sorgenfri samt i 4½ år været gartner hos en etatsråd Erichsen. Regnekunsten har han altså ikke været stiv i, for disse oplysninger dækker over 9½ år, og da han samtidig oplyser, at han 1802 blev ansat som *plantør* ved vejkorpsset og stadig virkede der, må der altså i hvert fald trækkes noget fra i en af de ovenfor nævnte antal ansættelsesår. Det blev hans søn og ikke ham, der fik udenlandsrejsen, som vi senere skal se det.

Ved vejkorpsset havde han *bopæl* i en af de i såkaldte remisser (d. v. s. plantninger for vildtet) opførte boliger mellem Frederiksberg og Damhuset og havde foruden bolig 200 rdl. i indtægt om året. Nu fik han altså *opsynsmandsposten* i frugtræplanteskolen, hvortil også kom tilsynet med Ledøje-plantagen. I løn havde Voigt haft 50 % af det beløb, der indkom ved salg af planter, dog ikke over 100 rdl., foruden at der var budgetteret 260 rdl. til 2 lærlinge ved arbejdet, og den samme ind-

tægt tillagdes der nu plantør H. Hansen, – altsammen foruden at han fortsat kunne passe arbejdet ved vejkorpsset.⁹

For sit betydelige arbejde både ved vejkorpsset, der besørgede lande-vejsplantninger m. m., og ved frugttræplanteskolen,^{9, 10} hvorfra tusinder af planter fandt vej ud til haverne, blev H. Hansen påskønnet, – således fik han fra vejvæsenet den ene gratifikation efter den anden.¹¹ I en periode var Ledøje-planteskolen skilt fra, men den kom atter under hans arbejdsområde og tilsyn og den gav ham 150 rdl. om året.¹² Han havde således i en periode ikke mindre end 3 *planteskoler under sig*, og når dertil kom, at han gav forslag til frugttræplanteskolens omlægning, således som der var fremsat ønsker om, og var en meget flittig mand i sin gerning, er det forståeligt, om det efterhånden blev ham for meget. Da yderligere tiltagende alder og et svækket helbred meldte sig og gjorde ham det besværligt at bestride de mange forretninger, bad han om at måtte få sin ældste søn, Hans Andreas Hansen, til sin hjælp, og dette bevilgedes ham. Sønnen skulle have 100 rdl. i sølv årlig.¹³

Få år efter (1833) skete der en *omordning* af vejkorpssets administration af planteskolen og anden virkemåde, og ved denne lejlighed var det naturligt at Hans Hansen trak sig tilbage og sattes på »Vartpenge«,¹⁴ ligesom han ved denne lejlighed også måtte afgive de 50 % han havde haft fra Ledøje-plantagen, da også dennes forhold ændredes.¹⁵ Han kunne nu se tilbage på en lang og samfundsnyttig virksomhed, hvorunder der iøvrigt også havde været kaldt på ham andre steder fra end i embederne, – således assisterede han bl. a. ved udvidelsen af Frederiksberg (Ældre) Kirkegaard (1837) og ham var det, der da hægede om de gamle, hæderkronede borgeres grave,¹⁶ – her lå hans kone begravet, og her kom han selv siden til at hvile efter endt gerning.

Hans Hansen havde i sin bolig, som i folketællingslisten af 1834 benævnes den 38. gård, betydelig plads, – foruden ham selv, hans hustru og 2 døtre boede hos ham hans ovennævnte søn, der var assistent hos ham samt yderligere 11 personer, altså ialt 17 personer.

Plantør Hans Hansen afgik 17/8 1845 ved døden¹⁷ og blev begravet ved siden af sin hustru, Juliane Hansen, f. Møller, som 69 år gammel var blevet begravet 4/1 1843.¹⁸ Hans Hansen havde flere grunde på Frederiksberg, derunder en gård i Allégade nr. 13 og nr. 6, hvor han selv boede, m. fl.^{18, 19}

Hans Andreas Hansen, som var ældste søn af kongelig plantør Hans Hansen og blev frugttræplanteskolens 3die opsynsmand, var født ^{11/10} 1805 på Frederiksberg og havde efter uddannelse på Rosenborg 1823 taget gartnerexamen derfra med karakteren mg (som var den højeste). Da hans far som ung havde »indskrænkede Indtægter« og en stor familie at forsørge, havde han ingen mulighed haft for at sende sønnen på nogen udenlandsrejse, ligesom han også selv iøvrigt havde måttet renoncere på en sådan (jævnfør s. 157). Han søgte derfor kongen om hjælp til en rejse for derved at få sine kundskaber i »Havekunsten« udvidet, i særdeleshed hvad angik træplanterne. Og han havde heldet med sig, – kongen bevilgede ham af sin egen kasse 200 rdl. i 2 år.²⁰ Ikke en måned efter var unge Hansen på vej, og det skulle blive en meget dramatisk rejse.

Som det var skik og brug i datiden (og iøvrigt også senere) førte han som en god gartner dagbog over arbejdet i de gartnerier, hvor han arbejdede, og denne, der er opbevaret, begynder som en rejsedagbog, før den slår over i det faglige. Da den giver et interessant indblik i datidigt gartnerliv og rejseforhold (under ugunstige kår), skal her citeres efterfølgende linjer. Vi gengiver det anførte med Hans Andreas Hansens egen bogstavering og sætningsbygning, selv om bl.a. den manglende tegnsætning måske her og der kan gøre forståelsen lidt vanskelig. Desværre er manuskriptet også noget defekt, hvorfor enkelte ord her og der er faldet ud.²¹

Juni 1823.

21. Seglede jeg fra Kjøbenhavn og om en Dag var jeg i Helsenør.
23. Seglede jeg fra Helsenør med godt Vindt i 1 Dag, og saa fik vi en kontrarie Vind som drev os tilbage til Helsenør her laae jeg i 2 Dage for Anker saae fik vi atter godt Vind som bragt os igjennem Kattegattet den 28. Junii gik Vinden atter om til Sy og nu laae vi og drev om til 4. Julii da var vi nødsaget til at løbe ind i Norge da vi kom ind i en Havn som hed Flekkenøe det var en Miil fra Christiejan sand der var jeg den 5. Julii nu laae vi og vende paa godt Vind end til den 25. Julii dag gik vi ud, men dag vi kom ud blev Vinden atter kontraria og maatte gaae ind i en Havn som hed Randersuund her laae vi til den 9. August da seglede vi ud og var i Søen ind til den 23. August og i den Tid haft saa meget slet Veier og Vind som foraarsagede at vi mistede vores segel. – Da vi kom atter ind til Norge i en bye som hed Frahsuund her laae vi

til den . . . Oktober da seglede vi ud og den 27. kunde vi atter see Holland om efter Middagen klokken 4. Dog fik lov . . . bordt h: 5 nu skulde vi til at segle ind med Topsel . . . om Aftenen h: 10 – Seglede da paa et stort Skib . . . for at blive frie maatte de lægge Masten og alt . . . over bordt anden Dag kom der at gaae smaae hollandske skibe som trak os ind til Nyedyb. – Anden Dag besluttede jeg at rejse til Haarlem nu gik jeg med Græsbønder til Alhama, der maatte jeg blive om Natten og anden Dag gik jeg med Posten til Haarlem, og der var jeg den første November om Middagen, og traf snart Mørch og Hansen, og samme Dag gik jeg til Storm men han kunde ingen kondition give mig.

November 1823.

. . . traf jeg Dankertz og gik med ud til Fauchs men der var . . . kontision der var meget skønne Planter og prægtig Huuse. Var jeg paa en Plads som tilhørte en Willing, og traf gode censervations Huuse og Planterne udmærkede sig ved deres uhyre Størrelse.

19. Var jeg paa et Plas som hørte en Hamborre Kjømand til ved Navn Schelling imellem Nyegaardt og Sandgaarden et ret godt Driverie og anlæg.
20. Var jeg hos blomisten Henrik von Eeden men det var og ret godt . . .

Sådan kunne vi fortsat følge Hans Andreas Hansen på besøg i gartneri-virksomheder, uden at det er helt klart, hvor han har standplads, indtil han i slutningen af december (1823) er kommet i arbejde, derefter bliver rejsedagbogen til en arbejdsdagbog. Det hedder i denne bl. a.:

23. Plantet Hvoxbønner i Potter og sat i barken af den tidlige Vinkasse, Varmen var 15 grad ved afdækningen, ver 14 Dag Planteres bønner i Mistbænke, udrømmet en Mistbed og stokket Planter, om Morgenen kan man see klokken 7 at arbejde og ind til klokken 4³/₄ om Aftenen.
24. Lagt bønner i Potter og sat i barken i den anden vinstok som var en Frankendaler varmen var ved Afdækningen 19 grader efter Reamur Anlagt et bønnebed og stokket Planter i det varme Hus –
25. Første Jule Dag –
26. Anden Jule Dag –
27. Lagt bark i en Færskebakke samt Gullerødder, og lagt mere afbrugt Gjødning paa bønnebedet og sat kanter der om af gammelt Gjødning, og sat Kandt om.
28. Søndag.
29. Udrømmet viinkasse og Anlagt igjen, forbedret vollen om den tidl. Færsken-

kasse, med Blade den tidlige Vinkasse har 3 quarter lange skud, om Morgningen ved afdækning faldt den 18 efter R:

30. Gjortt Viinkassen færdig. Den tidlige Færskenkasse kan man see det døde i blomstanden ligeledes i Færskebakkerne, De giver derav bakken ikke mere Luft en i Falsen –
31. Det Bønne-bed som blev Anlagt den 24, er i Dag kommet 1 quart bladjord derpaa, første bleve der lagt et lagt Halm, ovenpaa den Friske Gjødning, vogn-tet Planter. –

Januar 1824

1. Nyaars Dag.
2. Anlagt en Færskenkasse. Plantet et Færskentræ . . .

Arbejdsdagbogen slutter den 24. april nævnte år (1824). –

Som det allerede vil være fremgået af rejsedagbogen, tog turen fra Hovedstaden til Holland på grund af hele 2 forlis ikke mindre end 5 måneder, mens den naturligvis er beregnet at kunne gøres på meget mindre tid. Det er ikke klart, om også arbejdet i det fremmede blev forhindret eller afbrudt af uvedkommende årsager, men midt i året 1827 indgik hans far imidlertid til kongen med ansøgning om en fornyet understøttelse til sin søn på grund af de nævnte forhold med skibets havari og fordi Hans Andreas Hansens ophold i det fremmede var blevet alt for kostbart. Efter at have lært, hvad han mente at kunne lære i Holland, ønskede han nu at gøre en rejse til Tyskland og England for endnu mere at kunne dygtiggøre sig. Og med denne motivering bevilgedes der ham da yderligere 200 rdlr. for et år.²²

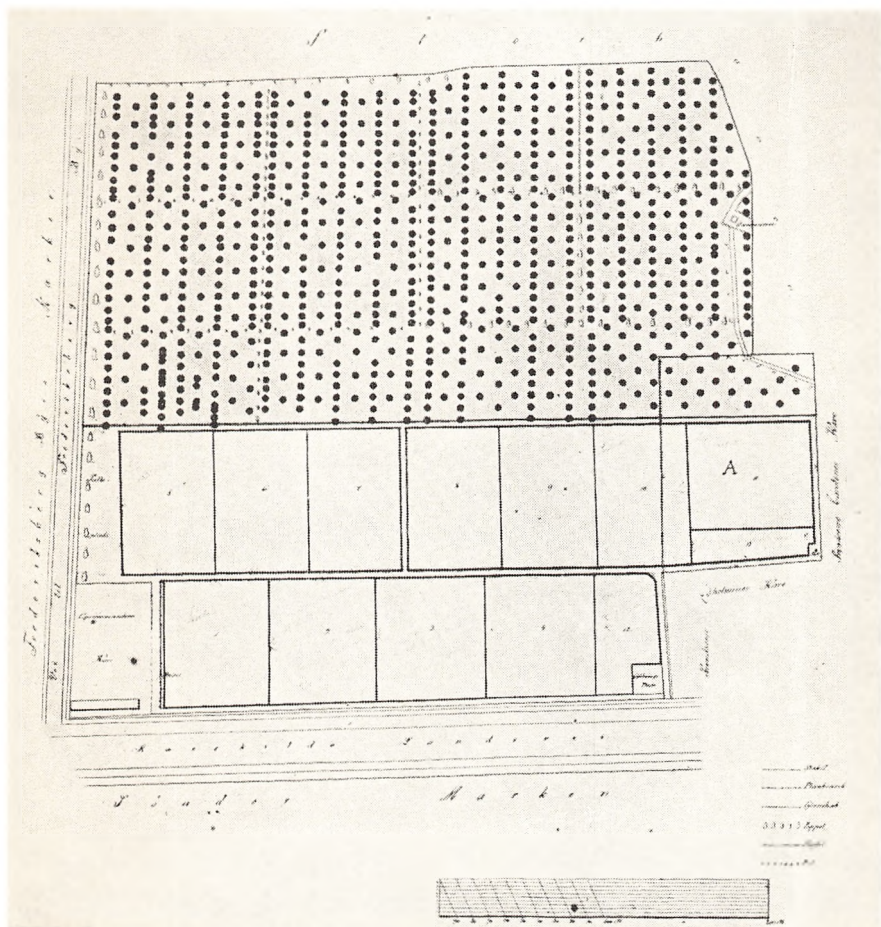
Fra nytår 1829 indtrådte derefter Hans Andreas Hansen i faderens forretninger og under dennes ansvar,¹⁹ og sådan virkede han altså til faderen døde (jævnfør foran s. 158). Det var i disse år en brydningstid for *planteskolespørgsmålet*, – private planteskoler var bygget op og overflødiggjorde statsplanteskoler, mens staten på den anden side kunne siges at burde støtte bestræbelser for rationel frugtavl. Alt dette resulterede dels i omfattende diskussioner og ændring af forholdene ved indskrænkning, omlægning eller ophævelse af nogle af dem.¹⁰ Efter mange drøftelser i offentlige forsamlinger og foreninger m. fl. steder skete der det, at man besluttede at indrette frugttræplanteskolen som et *pomologisk institut* og efter faderens død konstitueredes Hans Andreas

Hansen til dettes leder.²³ Hans indtægter var for årene 1846-48 omkring 3-400 rdl.

Imidlertid udbyggedes den ny ordning fra 1850 således, at det blev undergartneren hos M. Fr. Wolff (som var dennes søn) *Nicolai Peder Wolff*, der antoges som leder og pomologisk gartner, og da denne ikke var interesseret i at have den tidligere bestyrer (Hansen) gående som underordnet i virksomheden, henstillede han, at han afskedigedes.²⁴ Dette skete naturligvis ikke uden protest fra Hansens side, idet han fremførte, at han først havde hjulpet sin far i 17 år og derefter havde været bestyrer af planteskolen i 4, og han anmodede nu om honorar for 5 års *konstitution*, idet han påstod, at eftermanden skulle have 900 rdl. i gage om året. Denne anmodning afsloges imidlertid, for det første fordi Hansen havde haft hele indtægten af salget fra planteskolen, og for det andet fordi den stand, hvori planteskolen var ved afleveringen, viste, at han kun havde haft til formål selv at berige sig mest muligt. – Ved skrivelse af ⁸/₁ 1850 blev han underrettet om, at Wolff fra ¹/₁ 1850 var konstitueret som gartner ved frugtræplanteskolen, og at Hansen skulle indsende regnskab m. m. Dette skete, og Wolff »tilstod« under ¹⁹/₁ 1850 at have modtaget frugtræplanteskolen med træer, bygninger og materialer. Dermed var den mere end halvhundredårige hansenske æra i frugtræplanteskolen ophørt.

Hans Andreas Hansen boede hos sin far, så længe denne levede, og havde iøvrigt allerede i 1835 *erhvervet sig jord* fra Claus Isbrandsens gård i Allégade;²⁵ beboede (1855) faderens gård (Allégade 6) sammen med sin søster og 6 tjenestefolk.²⁶ Han var c. 1857-63 sogneforstander og medlem af flere kommunale kommissioner,²⁷ blev sognefoged og benådedes ⁶/₁₀ 1854 med dannebrogordenen.²⁸ Han døde ²⁴/₁ 1869 på Frederiksberg som gårdejer og fhv. sognefoged og begravedes i slægtens gravsted på Frederiksberg Ældre Kirkegaard. Han døde ugift og som universalarving i henhold til testamente nævnes hans søster Marie Dorthea Hylleborg Hansen af Frederiksberg.²⁷

Ved frugtræplanteskolen var også ansat *Niels Sørensen*, der var født ²⁶/₄ 1798 i Balle sogn i Viborg amt som søn af gårdmand Søren Nielsen og hustru Kirsten Nielsdatter og gift med Karen Jensdatter (f. c. 1783).²⁹ Nu skete der det, at indenrigsministeriet anmodede overdirektoratet for haverne om (¹³/₇ 1850) at udbetale den ved finansloven af 1850-51

LANDINSPEKTØR L. F. BIRKS KORT OVER BRUNE DYREHAVE VED ROSKILDE LANDEVej, dateret 1852.

til en opsynsmænd normerede løn af 100 rdl. til den af det da opløste rentekammer (²⁰/₃ 1834) ansatte Niels Sørensen, – men heroverfor anfører overdirektoratet for de kgl. haver, at den nævnte opsynsmænd må være det nuværende havevæsen aldeles uvedkommende, da han slet ikke er til at anvende i frugtræplanteskolen i dens nuværende tilstand. Vel har han i sin tid assisteret plantør Hansen og var af rentekammeret antaget for 104 rdl. årlig og med ret til at benytte det såkaldte tømmermandshus, men opsynsmænd i planteskolen kan nu ikke være en

simpel arbejdsmand i en langt fremrykket alder, og som i mange henseender er ubehjælpelig og ingenlunde i besiddelse af den fingernemhed og øvrige manuelle færdigheder, som udfordres til at forædle unge træer. Han har i mange år tilvænnnet sig en metode, som han med vanskelighed kan bringes fra, og det er ikke let at få ham til at bestille andet, end hvad han har vænnet sig til under planteskolens forrige bestyrelse, – og man anmoder derfor om at han må blive »entlediget«, idet man dog ville bruge ham som daglejer.²⁴ Han boede i plantagehuset.

I hans sted ansattes derefter *Hans Larsen*, som i 3 år havde været gartnererelev i de kongelige haver og 1841 havde taget gartnerexamen med karakteren tg, – han var hos gartner *P. W. Hintze* (1777–1859);^{24, 30} hans videre skæbne er iøvrigt ukendt.

Den pomologiske gartner, *Nicolai Peter Wolff*, der var født ²³/₁₁ 1814 på Lindegården i Hornsherred,²⁷ mens faderen M. Fr. Wolff var gartner der, havde taget gartnerexamen fra Frederiksberg Have i 1833 med karakteren g. Han fortsatte derefter som svend og siden som første svend hos faderen og søgte (1834) forgæves den ledige stilling i Søndermarken. Med anbefaling af slotsgartner P. Petersen lykkedes det ham 1835 at få et stipendium på 300 rdl. sølv i 2 år af fonden *ad usus publicus*, – for hvilket beløb det blev ham muligt at virke som volontør i universitetshaven i Edinburgh.³² Herfra ansøgte han yderligere om at måtte få understøttelsen forlænget for at kunne fortsætte uddannelsen ved hertugen af Devonshires driverier, og han anbefalede dertil af sin principal, hvorfor han da fik tilstået 300 rdl. een gang for alle.³² Udlandsopholdet blev ialt på 4 år, nemlig foruden på de allerede nævnte steder også 1 år hos en af de første handelsingartnere ved London, derefter i Holland, Tyskland og Italien samt ¹/₂ år ved den botaniske have i Paris, hvorefter han atter fik ansættelse hos sin far ved Frederiksberg Have.³¹ Her adjungeredes han faderen som undergartner (1840), dog uden anden gage end hvad der kunne tilstås ham af det til svendehold ved denne slotshave bestemte beløb af havekassen.³¹ Der gik alligevel ikke lang tid, før han fik gagetillæg (1842)³³ og i årene derefter fik han den ene gratifikation efter den anden hver på 100 rdl.³³ Under sin tjeneste hos faderen udnævntes han altså fra ¹/₁₂ 1849 til pomologisk gartner og leder af det frugttræinstitut, som indrettedes i Brune Dyrehave,^{10, 24} idet han skiftevis blev tituleret som konstitueret gartner og

frugttrægartner. Der opsattes for virksomheden et budget, hvorefter Wolff skulle have en fast løn på 200 rdl., og der skulle holdes en overplantør, en opsynsmand samt daglejere, – ialt med en udgift på 1240 rdl. Allerede inden dette institut var kommet i gang, ophævedes det imidlertid ved lov af $12/3$ 1852, og haven bortforpagtedes i henhold til § 3 i nævnte lov.

Nicolai Peter Wolff, der blev medlem af gartnerexamenskommissionen og var examiner i frugttrædyrkning, boede hos sin far,²⁹ og han blev senere gartner på Enrum. Han døde ugift c. 1859.³⁴

Den kontrakt af 1. juni 1852, hvorefter gartner *Jørgen Sally* fik overdraget forpagtningen af den statskassen tilhørende have var gældende for 15 år fra 1. oktober nævnte år at regne og rummede 11 punkter.³⁵ I disse fortælles det bl. a., at der var $11\frac{1}{2}$ td. land, – han skulle i driften overholde visse fastsatte retningslinjer, – med undtagelse af modertræerne på det til planteskole bestemte areal overtog han træerne m. m., som de var og i det antal de forefandtes, og han havde tilladelse til at foretage fornøden plantning. Til sikkerhed for kontraktens opfyldelse skulle stilles 2000 rdl. eller lignende i statspapirer. Der skulle betales 700 rdl. årlig i leje, og overdirektøren for havetilsynet anmodede forstråd R. Rothe om at føre tilsyn med, at driftsplanen efterlevedes, og at forpagtningen overholdtes i gartnerisk henseende. Nogle ønsker fra Sally om forandringer i driften blev ikke imødekommet, og året efter måtte Rothe meddele, at Sally ikke havde opfyldt sine forpligtelser. Efter kontraktens udløb blev den dog fornyet, men det kneb for ham at betale afgiften. Han var flere gange i restance og truedes med sagsanlæg. Han drev planteskolen til 1873, da han frafaldt lejemalet til fordel for det nyoprettede zoologiske haves aktieselskab, og ved Søndre birk aflystes derfor kontrakten under $22/1$ 1873. Brune Dyrehave kom derefter rigtigt til at svare til sit dyrenavn. –

Gartneren *Jørgen Sally* var født c. 1822 i Tårnby. Havde 1842³⁰ taget gartnerexamen fra Frederiksberg Have med karakteren g. Han døde $14/1$ 1891.³⁷ Var gift med Flora Ottilie født Holm, der var født $14/8$ 1838 i København og døde $15/2$ 1921;³⁷ der var børn i ægteskabet.³⁶ Han boede i plantagehuset, – til en begyndelse havde han en husholderske hos sig. Til sin hjælp havde han (1860) gartnerformanden *Carl Kayser*, som var 26 år gammel og født i Düsseldorf, – en gartnermed-

hjælper *August Puhl* (25 år), som var født i Polen og en gartnerlærling *Julius Conrad Høst* (21 år), der var født i Nyborg. I 1870 var der gartnermedhjælperen *Niels Jensen* (24 år), født i Grauslev i Viborg amt.³⁶

V. I SØNDERMARKEN

Ved den tid, da anlægene i *Søndermarken* blev til (jævnf. s. 128 ff.) var der en daglig leder, som i lighed med, hvad der brugtes i andre tilsvarende stillinger ved *Brune Dyrehave* (jævnf. IV) og *Frederiksberg Have* benævntes *opsynsmand*. I *Søndermarken* stod han under »Overbestyrelse« af slotsforvalteren eller slotsgartneren.¹ Den første af disse, som var ansat fra $\frac{1}{6}$ 1786, var *Rasmus Knudsen*, der var født c. 1749² og virkede i stillingen til sin død.³ Det var bl. a. hans opgave at tage sig af lønningerne og udfylde lønningslister m. v. Som så mange af de fastansatte i datiden kom også han til at lide under den dyrtid, som satte ind omkring århundredskiftet og videre frem, og han var nødt til at beklage sig over ikke at kunne leve af den tilståede løn, der kun var på 104 rdl. om året, og der bevilgedes ham derfor 1801 et tillæg på 36 rdl. årligt, hvilket gentog sig senere,⁴ foruden at der 1809 bevilgedes ham 20 rdl. een gang for alle.⁵ Dette »engang for alle« forhindrede dog ikke, at han året efter alligevel fik endnu en gratifikation på 25 rdl., da gagen ikke slog til.⁶ Han døde $\frac{1}{4}$ 1824, og et gageforskud på 100 rdl., som var givet ham, fik arvingerne lov at beholde. Havde været gift med *Mette Margrethe Rude* (f. c. 1759) og havde (1801) sin hustru 79 årige mor, *Amalie Margrethe Rude*, i huset hos sig.²

Den ved *Rasmus Knudsens* død ledigblevne stilling kundgjordes ledig med en løn af 146 rdl. plus et tillæg på 36 rdl., altså ialt 182.⁷

Der meldte sig ikke mindre end 15 ansøgere til posten, nemlig:

Nicolai Schnitger, som var gartnerensvend i *Frederiksberg Have* og som siden kom til *Søndermarken* (jævnf. s. 167-168),

Hans Lorentz Knudsen, den afdødes søn (se s. 167),

Ove Voigt, søn af *M. Fr. Voigt* (se s. 147, 148, 149 og 168),

Rasmus Erichsen, der havde taget gartnerexamen fra *Botanisk Have*, havde hjulpet til med anlæggelse af humlehaver, hvad han havde fået *Landshusholdningsselskabets* belønning for, og døde som gartner ved *Jægerspris* ($\frac{7}{4}$ 1831),

Johannes Schebel, der også var examineret gartner og siden blev gartner på Bre-

gentved og Marienlyst (f. 1797, d. 1867), – havde gartneri på Frederiksberg, som måtte overtages af plantør *H. Hansen* (jævnf. s. 158),
Marcus Lange, som havde taget gartnerexamen i 1813 fra Botanisk Have og i 1824 blev gartnersvend i Frederiksberg Have (se s. 149–150),
Johann Heinrich Reeh, ligeledes examineret gartner, senere palægartner og voldemester i København, død før 1878,
Johannes Voigt, søn af afd. handelsgartner *Chr. Fr. Voigt*, Frederiksberg, kaptajn Hammer,
premierløjtnant D. Heinrich W. Voigt,
sekondløjtnant Brammer,
opsynsmand i Frederiksberg Have, *Heinrich Engel* (jævnf. s. 138),
lakaj Lendholtz,
lakaj Haugaard,
overkrigskommissær Freese.

Resolutionen, som fulgte herpå, gik ud på, at den ledige stilling skulle overdrages til Nicolai Schmitger for en årlig gage af 300 rdl. og et ligeledes årligt tillæg af 146 rdl.

Rasmus Knudsen havde boet som »femte Familie« (hvad der er folketællingslistens benævnelse) i en af slottets bygninger og havde der foretaget visse forbedringer, bl. a. af gartnerisk art. Ved hans død ville hans søn, *Hans Lorentz Knudsen* (f. 1791)⁸ gerne have lov at bevare dette, og det bevilligedes da, at han måtte afkøbe alle de bygninger og indretninger (undtagen mistbænke), som hans far havde gjort ved embedsboligen for egen bekostning, så at sønnen kunne forblive på stedet.⁹ Endvidere bifaldtes nogle måneder efter et forslag om, at der ofredes 341 rdl. på reparationer af denne opsynsmandsbolig med den forpligtelse til unge Knudsen og hans eftermand at vedligeholde bolig og indretninger uden udgift for kongens kasse.⁹ Denne sidste passus om vedligeholdelse for egen regning gik man dog siden bort fra overfor eftermanden.¹⁰

Nicolai Rudolph Schmitger, der efterfulgte gamle Knudsen, var født 1779 i Slesvig som søn af gartner (»Lustgärtner«) *Christian August Schmitger*, der bl. a. var på Augustenborg, og som havde to sønner.¹¹ I en ansøgning til den ledigtblevne stilling ved Frederiksberg Have (1815) anførte han,¹² at han var udlært i hans majestæts slotshave (1803) og siden som svend havde forestået private haver i Danmark og Norge. 1812

var han mestersvend i kongens haver (Frederiksberg) og året efter tog han gartnerexamen herfra med karakteren g. Under en ansættelse som »Gesell« i København søgte han (1806) en stilling som gartner ved universitetet i Kiel uden dog at få den.¹³ Ligeså søgte han forgæves 1816 om stillingen som gartner på Marienlyst.¹⁴ Hans embedsgerning ved Søndermarken blev kun kort, – allerede efter 6 års funktionstid er han ($1\frac{1}{2}$ 1834) afgået ved døden,¹⁵ og til hans begravelse blev der ekstraordinært til enken af kongens kasse udredet 30 rdl.¹⁶ Han var gift med Vibeke Marie Sophie, f. Engel, som døde $2\frac{1}{6}$ 1891, 90 år gammel;¹⁷ der var 2 børn i ægteskabet. Til den ledigtblevne stilling meldte der sig igen en mængde ansøgere, nemlig 12 examinerede gartnere foruden 3 ikke examinerede og nogle ufaglærte.¹⁸

De examinerede ansøgere var:

- 1) *Ove Voigt*, der var gartner på Adellersborg, og som formentlig er den foran s. 149 nævnte O. G. Voigt, søn af *Marcus Fr. Voigt*,
- 2) *Johannes Schebel*, gartner hos geheimeråd Moltke på Bregentved, (d. 1867, jævnf. s. 166-167),
- 3) *Frdr. Wilh. Frisenette*, gartnersvend i Botanisk Have, senere bl.a. gartner i Haveselskabets Have (f. 1800, d. 1880),
- 4) *Ernst Wahl*, voldmester,
- 5) *Frederik August Voetmann*, mestersvend i Botanisk Have, senere gartner ved Sorø Akademi (d. 1800),
- 6) *Johan Ludvig Mansa*, gartner på Engestofte, (f. 1802, d. 1886), søn af slotsgartneren *Joh. L. Mansa* (f. 1740, d. 1820), blev skovrider på Åstrup,
- 7) *Sophus Magnus Döllner*, gartnersvend ved Sorø Akademihave (se s. 169-172),
- 8) *Andreas Wilhelm Hempel*, svend i Botanisk Have, senere gartner på Enrum (d. 1877),
- 9) *Anders Maale*, gartner hos geheimeråd Moltke på Lundegaarden,
- 10) *Nicolai Peter Wolff*, gartnersvend i Frederiksberg Have, søn af slotsgartneren (jævnf. s. 150, 152, 162, 164-165, 169),
- 11) *Frederik Christian Petersen*, gartner på Gisselfeld (d. 1868),
- 12) *Niels Nielsen*, handelsgartner.

Af de ikke examinerede gartnere var der desuden *Heinrich Harrs*, som var gartner hos Rosenkrantz, og *Johan Joachim Danckert*, der var handelsgartner på Østerbro (1771-1842), samt *Johan Jørgen Voigt*, der var søn af handelsgartner *Chr. Frdr. Voigt*.

Sophus Magnas Döllner

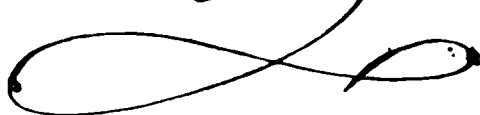

Christian Frantz Schmidt

N. P. Wolff

Hans Hansen

H. A. Hansen

J. Sally

N. Rudolph Schnitger

AUTOGRAFER FOR: Sophus Magnus Döllner, Carl Adolph Wolff, Christian Frantz Schmidt, Nicolai Peter Wolff, Hans Hansen, Hans Andreas Hansen, Jørgen Sally og Nicolai Rudolph Schnitger.

Det var *Sophus Magnus Döllner*, som blev den heldige og fik stillingen på samme betingelser som forgængeren.¹⁵ Han var søn af stiftsgartneren på Vallø *Carl Frederik Döllner* (1769-1843) og Marie Hedvig Møller (c. 1784-1830)¹⁶ og fødtes i Vallø^{25/11} 1803; han var af 5te generation af disse mange dygtige gartnere i slægten Döllner.

I sin ansøgning fortæller Döllner selv, at han i flere år havde været under sin faders vejledning og derefter 1822 kom i gartnerlære hos

slotsgartner P. Petersen ved Frederiksberg. Her var han i 3 år og tog gartnerexamen med bedste karakter samt året efter (1826) botanisk eksamen med samme gunstige resultat. Derefter var han 1 år i Botanisk Have og hos Tutein på Marienborg (Møn). 1829-30 var han i udlandet, hvoraf et halvt år tilbragtes i Sanssoussi (Potsdam) og derefter besøgte de vigtigste haver i Tyskland. Var atter på Marienborg og blev 1831 ansat ved Sorø Akademi. Og (tilføjer han patetisk): »de mange Beviiser min Fædreneslægt i henved 200 Aar har som kongelige Gartnere i Danmark modtaget paa kongelig Naade, opflammer mit Haab om, at ogsaa jeg tør forvente en fornyet Daad i Deres Majestæt Kongens Velgærninger.« Han anbefaledes af gartneren ved Sorø Akademi, *H. D. Nissen*, og da den kongelige interesse vedvarede og i dette tilfælde menes personificeret i arveprinsesse *Caroline*,²⁵ fik han stillingen.

Efter titlen opsynsmand at dømme har den også i datiden skønnedes relativ ringe, men den har dog i gerning svaret til en overgartners eller en tilsynsførende havearkitekts gerning eller som det senere i dette århundrede hed: en landskabsgartners. Når dertil kom, at som Frederiksberg Have var også Søndermarken ved dette tidspunkt nede i en uheldig periode, ja nærmest i forfald,¹⁹ var der nok at gå ind til, og i samarbejde med landskabsgartner *Rudolph Rothe* (se senere) foretog Døllner betydelige nyplantninger og indgav ligeledes sammen med Rothe på regeringens opfordring en betænkning over havens drift. Han nåede derfor at gøre sit navn godt bekendt såvel i gartnerkredse som udenfor disse og havde lejlighed til at holde tegnekursus for de unge gartnere. I fyrreerne blev der i Søndermarken udplantet et betydeligt antal nordamerikanske træer, hvoraf adskillige endnu er at finde her.

Døllner boede i sin *tjenestebolig* i Søndermarken, der lå omtrent hvor Korups Have senere lå; han fik 1836 trods tidligere påmindelser om, at den skulle vedligeholdes af den, der beboede den, en gratifikation på 50 rdl. til hjælp til forandringer ved den,²⁰ og 9 år efter hævdedes det, at den var så forfalden, at det ville koste ikke mindre end 1200 rdl. at sætte den i stand, hvorfor der også fremkom forslag om at bygge en ny. Men da dette ville koste 3100, bevilligedes der 1000 rdl. til at istandsætte den, – udfra de forudsætninger, at det allerede (^{23/3}, 1840) var bestemt, at embedet skulle inddrages ved vacance.²¹ Hos Døllner boede der ved denne tid (1845) foruden hustruen 4 børn og

4 tjenestefolk og i 1850 endnu et barn, født i 1847. Mens der havde været færre børn, logerede der også 2 studenter.²²

At Søndermarken i hine tider ikke blot var et anlæg, som man gik og nød bare ved at se på det, fremgår bl. a. af leverancerne, som skulle ydes derfra.

For årene 1835-39 er der således bl. a. ydet *valnødder*, i henhold til opgørelsen følgende kvanta:²⁶

	1835	1836	1837	1838	1839
Stykker	5500	1150	2500	1000	
Skæpper					1 ¹ / ₂

Døllner tumlede også med drivning af jordbær og et areal mellem Søndermarken og Frederiksberg Have (»Klemmen«) udlejedes til nogle, som ville dyrke morbær i en særlig plantage derfor.²⁷ Med det senere påklagede salg af hugst foranstaltedes der offentlig auction over dette, og for 1843 udgjorde det til salg disponible efter Døllners opgivelse følgende:²⁷

71	bunker	bøgetræ,	hvoraf	adskillige	kævler
30	-	egetræ			
47	-	asketræ,	deraf	7	kævler
50	-	lindetræ,	-	12	-
26	-	egetræ	-	7	-
87	-	forskellige	løvtræer		
2	-	avnbøg			
4	stk.	grannestammer			
10	-	granspærer			
109	bunker	kvas			
32	-	rodbrænde.			

Perioden omkring 1850 blev (som det allerede er set) skæbnsvanger for de kongelige haver, – og Søndermarken måtte inddrages i denne hvirvel af forandringer, hvor den ene afløste den anden, i den øverste ledelse af haverne, og revolutionerende ændringer blev til for både ejendomsforhold, driften af haverne og dermed også for de i tjeneste værende gartnere. Det blev, som allerede nævnt, besluttet, at opsynsmandsstillingen i Søndermarken ved vacance skulle inddrages,²⁸ og da Døllner ikke uden videre ville forlade den stilling, som betød væsentligt for ham, og hvortil han var kommet med visse forudsætninger om

at kunne få lov at øve en dåd, sad han der endnu, da loven om stats-haverne blev til; han afskediges fra ¼ 1851 med ventepenge i forbindelse med de trufne besparelser på finansloven for 1851-52.²³

Imidlertid var Døllner ikke den, der gik ledig, og allerede i samme år fandt han et nyt frugtbart arbejdsfelt på *Gjorslev* gods på Stevns, hvor kammerherre Scavenius med stor rundhåndethed og i rigtig forståelse af hans rige evner lod ham foretage omfattende nyskabelser og nyplantninger i parken. Døllners særlige botaniske interesser fornægtede sig heller ikke her, men kom tværtimod til at præge arbejdet, således at *Gjorslev* kom til at rumme en anselig samling sjældne og smukke træer, ligesom den både i datiden hørte til landets allersmukkeste anlæg og i nutiden ofte besøges af dendrologer og haveelskere.²⁴

Sophus Magnus Døllner døde på *Gjorslev* 19/12 1862 og begravedes i Holtug. Han var 17/6 1834 i Valløby blevet viet til Anna Cathrine Nissen fra Sorø, som var født (døbt) 10/10 1810 i Sorø og døde 13/10 1871 på Frederiksberg, – hun var datter af den daværende akademigartner, *Hans Ditlev Nissen* (c. 1771-1834), som en tid havde været Døllners chef. Der var i ægteskabet 6 børn, hvoraf vistnok ingen gik gartnervejen. Døllner mindedes med lovord i den daværende gartneriske fagpresse, således:²⁵

Stræng Redelighed, stor Tjenstvillighed og særlig Dygtighed i den Konst, han udøvede med saa stor Kjærlighed og Omhu, havde skaffet Døllner et agtet og anset Navn ikke blot imellem alle hans Standsfæller, men ogsaa hos de mange andre, med hvem han var kommet i Berøring, og de ville derfor med Bedrøvelse modtage Efterretning om hans Bortgang . . . Han . . . blev . . . ansat som »Opsynsmand« eller Gartner ved Søndermarken, skjøndt det ikke ganske stemmede med hans Ønske; det Trættende og Aandsløvende ved denne ubetydelige Stilling, som i Christian den ottendes Tid blev gjort ham endnu mere utaalelig ved de Machinationer, der allerede da vare paabegyndte, for at faa oprettet et Landskabsgartnerembede her i Landet, og foranledigede at de Forandringer og Plantninger, som bleve foretagne i Søndermarken, ikke overdroges Døllner, men derimod Forstraad Rothe, svækkede dog ikke hans levende Interesse for Gartnerkonsten, med hvis Udvikling han stadig søgte at holde Skridt . . .

Med Døllner ophørte den særlige administration af Søndermarken, og herefter kom denne have til at dele skæbne og driftskår med naboen på den anden side af Roskilde Landevej.²⁶

Text- og kildehenvisninger

I

1. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg.
2. Således underskriver han sig, men opføres under afvigende og forkortede navne i datidens andre dokumenter, jævnfør Eiler Nystrøm: Frederiksbergs Historie I (1942).
3. Hof- og civiletatens assignationsprotokoller 1686, pag. 277; jævnfør 1691, pag. 183, Rigsarkivet (nedenfor forkortet til RA).
4. Partikulærkamrets bilag til Prins Frederiks Deputatpenge-regnskab 1690-91 nr. 82, 87, 89 og 92, RA.
5. Sammes nr. 91, 94, 95, 97, RA.
6. Sammes nr. 98. (Kong Chr. V.s børn. Prins Frederik [IV]).
7. Sammes nr. 99.
8. Hof- og Civiletatens assignationspr. 1692, pag. 238.
9. Overkammerjunkercens regnskaber 1696-99, Partikulærkamret, RA; jævnfør E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid (1918), pag. 535.
10. Hofetatens afregnings- og assignationsprotokol 1698, pag. 51, RA.
Nystrøm staver i det anførte værk ofte hans navn som Bruun, hvad der ikke af dokumenterne skønnes at være nogen rimelighed for.

II

1. Partikulærkamrets bygningsregnskabsprotokoller 1699 og flg. RA; jævnfør F. J. Meier: Frederiksberg Slot . . . (1896), pag. 79.
2. Jævnfør Meiers anf. v. pag. 12.
3. Partikulærkamrets cammerreglement for 1704 og flg. RA; jævnfør Meiers anf. v. pag. 86.
4. Rentekammerets kgl. resolutionsprotokol 1704 fol. 197, RA; jævnfør Nystrøms anf. v. pag. 237.
5. Extrakt af byggeregnskab for 1705, RA; jævnfør Meiers anf. v. pag. 83 og Nystrøm 121 ff.
6. Partikulærkamrets regnskabsprotokoller, Hofetatens afregnings- og assignationspr. 1710-11, pag. 137.
7. Rentekammerets kgl. resolutionspr. 1708 pag. 623 og partikulærk. regnskabsprotokoller 1709 ff; jævnfør Nystrøm, pag. 237.
8. Partikulærkamrets regnskaber og byggeregnskaber, RA; jævnfør tidsskriftet Havekunst 1924, pag. 65 ff.
9. L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds . . . VIII (1917), tillægs. 5.
10. Partikulærkamrets regnskaber 1706 ff; assignationskontorets afregningsprotokol 1710 ff. RA; jævnfør Meiers anf. v. pag. 12 m. fl.
11. Partikulærkamrets regnskaber, bilag nr. 2 1706, RA.
12. Roedes register over hofbetjente, RA.
13. Partikulærkamrets regnskaber 1722, f. ex. bilag nr. 300, 357, 358 m. fl. og 1727 nr. 25.
14. Jævnf. Tholle: Danske Gartnere (1927), pag. 54, 64 og 131; Gartner-Tidende 1928, pag. 265, 276-77, Nord. ill. Havebrugsleksikon 5. udg. III (1946), pag. 768. Historisk Aar bog for Aarhus Stift 1931, pag. 152-55.
15. Sjællandske aabne Breve 1722-24, fol. 298 nr. 3, RA.
16. Sjæll. Register 1724, fol. 1085 f. nr. 260,

- RA. Der står i texten Fr-borg i stedet for Fr-berg.
17. Nystrøm anf. v. II (1946), pag. 165.
 18. Iflg. rejsepas dateret 8.1. 1723, RA.
 19. Dansk biografisk Leksikon XXVI (1944), pag. 224, 226.
 20. Jævnfør private oplysninger fra ingeniør, cand. polyt. Otto Wolff.
 21. Jævnfør A. Petersen: Vallø (1876), pag. 361.
 22. Partikulærkamrets regnskaber 1723 og flg. anførte år; jævnfør sammes Bestalingsprotokoller, RA.
 23. Sammes bygningsregnskaber anførte år, RA.
 24. Partikulærkamrets kgl. resolutioner nr. 79 af 19.8. 1744; jævnfør sjællandske registre 1749-50 nr. 289, pag. 573, RA.
 25. Partikulærkamrets kgl. resolutioner nr. 114 af 19.7. 1741 og nr. 155 af 17.11. 1742, RA.
 26. Rentekammerets kgl. resolutioner nr. 16 af 14.9. 1729, RA.
 27. Sammes nr. 168 af 21.11. 1736, RA.
 28. Partikulærkamrets kgl. resolution nr. 20 af 8.2. 1741, RA.
 29. Sammes nr. 79 af 19.8. 1744.
 30. Nystrøm anf. v. II, pag. 178.
 31. Iflg. Roedes register skulle han være født 1705, hvad stamtavlen også siger; jævnfør Nicolaj Hansen: Mindeord om Gartner Marcus Friederich Voigt (1909).
 32. Iflg. optegnelser i Stephan Nyelands efterladte papirer, Landbohøjskolens Bibliotek.
 33. Iflg. Roedes register med ang. af ulæselig kilde med nr. 212 af 26.8. 1726.
 34. Partikulærkamrets kgl. resolutioner nr. 27 af 1.3. 1741, RA.
 35. Sammes reglement fra 1742, RA.
 36. Roedes register, RA.
 37. Rentekammerets Sjæll. Renteskriverkontor. Forestilling og resolution af 9.4. 1744, RA. Jævnfør Gartner-Tidende, årg. 60, pag. 55 ff.
 38. Partikulærkamrets regnskaber 1742 og flg. år, RA.
 39. Sammes resolutioner nr. 28 af 1745, RA.
 40. Sammes nr. 57 af 9.6. 1745.
 41. Sammes nr. 82 af 26.11. 1746.
 42. Sammes nr. 4 af 14.1. 1747.
 43. Sammes nr. 46 af 19.8. 1747.
 44. Sammes nr. 102 af 27.10. 1745.
 45. Sammes nr. 74 af 18.5. 1743.
 46. Sammes bygningsresolutioner 1721-26 anf. år, RA.
 47. Sammes kgl. bygningsresolutioner nr. 7 af 19.2. 1738, RA.
 48. Sammes nr. 5 af 17.1. 1742.
 49. Partikulærk. kgl. resol. nr. 70 af 29.8. 1753, RA.
 50. Sammes nr. 90 af 5.7. 1755 og nr. 32 af 9.2. 1762; jævnfør Nystrøm I, pag. 171. Der holdes dog i hvert fald hunde. (Partk. kgl. resol. nr. 10 af 27.1. 1770, RA.)
 51. Sammes kgl. bygningsresolutionsprotokol, f.ex. 1742, pag. 10, 1743, pag. 1 og 1744, pag. 141 m. fl. RA.
 52. Sammes bygningsregnskaber iflg. resolution af 10.9. 1743, sammes bygningsresolutionsprotokol 1758, pag. 25; jævnfør Nystrøm anf. v. I, pag. 169.
 53. Partikulærkamrets kgl. resolutionsreglement for gager af 8.2. 1749 og flg. år; jævnfør resolution nr. 69 af 8.5. 1754, nr. 11 af 20.1. 1759, nr. 140 af 18.12. 1762, nr. 104 af 25.8. 1764 m. fl. RA.
 54. Assignationskontorets kgl. resolution nr. 39 af 27.5. 1738, RA.
 55. Sammes afregningsbog 1738, pag. 297, RA.

56. Frederiksberg kirkebog; jævnfør Frits Heide: Fra Frederiksberg Have til Bakkehuset (1918), pag. 7 ff; navnet staves dels Fridenreich, dels Friedenreich.
57. Sjællandske registre 1749-50 F. 373 nr. 289, RA.
58. Sammesteds 1758-59 F. 47 nr. 69, RA.
59. Heides anf.v. pag. 9-11.
60. Rentekammeret Sjællands Stifts kontors kopibog X nr. 1296; jævnfør Nystrøm anf. v. II, pag. 109 og 242-43; jævnfør Frederiksberg gennem Tiderne II (1948), pag. 28.
61. Partikulærkamrets kgl. resolutions nr. 150 af 3.10. 1767, RA.
62. Sammes nr. 103 af 22.8. 1768, RA.
63. Sammes nr. 111 af 24.11. 1768, RA.
64. Partikulærkamrets bygningsregnskaber 1769 fol. 3, 9-10, RA.
65. Sammes kgl. resolution nr. 80 af 15.5. 1768, RA.
66. Sammes nr. 159 af 1.10. 1769.
67. Sammes nr. 121 af 8.7. 1769.
68. Sammes nr. 162 af 25.12. 1770.
69. Heides anf.v. pag. 7.
70. Rejsepas i rigsarkivet, - her gengivet efter optegnelser i Stephan Nyelands efterladte papirer, Landbohøjskolens Bibliotek.
- III
- I. Som fødested ses i biografierne opført forskellige navne, såsom Hellested, Hellevad, Helleved og Helled, alle på Als. Landsarkivet i Aabenraa har meddelt (3.3. 1954), at en Frantz i Helleved (Notmark sogn) i 1743 fik en datter døbt, og at denne Frantz muligvis er fader til Chr. Fr. Schmidt, samt 5.3. s. å. at 5.11. 1752 blev Johan smed af Helled (Helleved, Notmark sogn) og 4.11. 1764 hans kone begravet, og at disse også kan antages at være Schmidts forældre (jfr. note 2).
2. Bricka: Dansk biografisk Leksikon, XV (1901), p. 211; jfr. Erslevs forfatterleksikon, supplement III (1868), pag. 73.
3. C. F. Schmidt: Forslag til nogle Forbedringer i Haug- og Træefrugt-Dyrkningen samt nyttige inden- og udenlandske vilde Træers Opelskning hvorved Tømmer- og Brændemangel kunne forekommes . . . Haderslev 1793, pag. IV ff.
4. Vothmanns planteskole, oprettet 1695.
5. Når Hof- og Statskalenderen for årene 1769-75 har opført Schmidt som gartner ved Sorgenfri, stemmer dette hverken med hans ansættelse ved Frederiksberg Have på samme tidspunkt eller med hvad der ellers vides om gartnerne på Sorgenfri.
6. Partikulærk. bygningsresolutionsprotokol 1769, pag. 20 m. fl., sammes kgl. resolutioner nr. 51 af 23.12. 1769, RA.
7. Sammes bygningsregnskaber 1770 fol. 10-13, RA.
8. Sammes kgl. resolutioner nr. 70 af 7.5. 1769, RA.
9. Sammes nr. 102 af 21.7. 1770, RA.
10. Sammes nr. 135 af 4.11. 1770, RA.
11. Sammes nr. 156 af 23.12. 1770, RA.
12. Sammes nr. 39 af 19.7. 1775, RA.
13. Rentekamm. resolution nr. 145 af 27.4. 1781, RA.
14. Partikulærk. kgl. resol. nr. 14 af 1.5. 1778, RA.
15. Sammes nr. 20 af 26.8. 1778, RA.
16. Sammes nr. 2 af 18.1. 1779, RA.
17. Om planteskolen ved Frederiksberg Slot, se Tholle: Hist. Medd. om Kbh. 2^r. IV, s. 333 ff; Rentek.kgl. resol. nr. 13 og 34 af 1785, jfr. Nystrøm: Frede-

- riksbergs Historie II (1946), pag. 42-43, 236.
18. Rentekamm. kgl. resol. nr. 138 af 27.4. 1781, RA.
 19. Sammes nr. 34 af 16.2. 1785, RA.
 20. Sammes nr. 145 af 20.7. 1785, RA.
 21. Sammes nr. 53 af 17.3. 1783, RA.
 22. Sammes nr. 176 af 19.9. 1782, RA.
 23. Sammes nr. 145 af 19.7. 1786, RA.
 24. Rentek. kgl. tyske resol. nr. 166 af 9.9. 1795, RA.
 25. Thaarups Statistik I, pag. 255-56; se også Gartner-Tidende 1924, pag. 615-16.
 26. Rentek. kgl. resol. nr. 200 af 28.10. 1782 og nr. 105 af 26.6. 1783.
 27. Jævnf. Danske Herregaardshaver (Serriidslevgaard) 1933, pag. 145.
 28. Frits Heide: Fra Frederiksberg Have til Bakkehuset (1918), pag. 11-12.
 29. Dansk biografisk Leksikon XVIII (1940), pag. 266.
 30. Gartner-Tidende 1928, pag. 288.
 31. Rentek. kgl. resol. nr. 115 af 13.7. 1791, RA.
 32. Sammes nr. 63 af 15.3. 1784, RA.
 33. Sammes nr. 81 af 29.3. 1784, RA.
 34. Sammes nr. 23 af 2.2. 1785, RA.
 35. Sammes nr. 226 af 15.9. 1784, RA.
 36. Sammes nr. 157 af 10.8. 1785, RA.
 37. Sammes nr. 205 af 12.10. 1785, RA.
 38. Sammes nr. 72 af 25.4. 1787, RA.
 39. Overhofmarchallatets resolutioner, pag. 127 af 15.9. 1787, RA.
 40. Sammes pag. 225 af 31.5. 1788, RA.
 41. Rentek. resol. nr. 134 af 13.6. 1792, RA.
 42. Sammes nr. 181 af 24.6. 1792; jævnf. overhofmarchall. resol. nr. 527 af 24.11. 1796, RA.
 43. Wilsø: Reiseiagttagelser, III (1792), pag. 265; jævnf. Nystrom anf. v. II, pag. 46f.
 44. Hofmarschallatets arkiv. Frederiksberg Slotshave 1789-99, H. 55 og H. 71 m.fl. Overhofmarchallatets resol. nr. 74 af 25.1., nr. 110 af 12.11. og nr. 120 af 28.12. 1798, 160 af 16.2., 195 af 1.11. og 206 af 15.11. 1799, 238 af 28.6. 1800, 274 af 25.1., 278 af 16.3., 294 af 13.5., 315 af 21.7. 1801, 420 af 24.11. 1802 m.fl., RA., jævnf. tidsskriftet Havekunst 1924, pag. 85 ff., Architekten 1930, pag. 5-28 og Nystrom anf. v. II, pag. 38 ff.
 45. Jævnf. Gartner-Tidende 1931, pag. 161, 169, 195 og 217.
 46. Rentekamm. kgl. resol. nr. 203 af 17.12. 1788, RA.
 47. Overhofmarchall. resol. af 15.12. 1795, pag. 434, RA.
 48. Rentekamm. kgl. resol. nr. 404 af 16.9. 1803, nr. 180 af 12.6. 1805, nr. 254 af 29.8. 1809 og nr. 364 af 7.11. 1810, RA.
 49. Sammes nr. 59 af 7.3. 1798, nr. 32 af 5.2. 1800, nr. 16 af 20.1. 1802, nr. 17 af 25.1. 1804, nr. 35 af 6.2. 1805, nr. 91 af 30.4. 1806 og nr. 39 af 15.2. 1810, RA.
 50. Sammes nr. 119 af 29.4. 1808, nr. 385 af 20.10. 1813, nr. 365 af 27.11. 1819 og nr. 217 af 28.6. 1820, RA.
 51. Sammes nr. 100 af 5.5. 1790, nr. 271 af 12.10. og 228 af 2.9. 1796 samt nr. 177 af 7.5. 1811, RA.
 52. Sammes nr. 316 af 12.8. 1812, RA.
 53. Sammes nr. 66 af 4.4. 1792, RA.
 54. Overhofmarchall. resol. af 7.9. 1795, pag. 409 ff. RA.
 55. Sammes af 13.5. 1801, pag. 294 ff., - sammes originale resolutioner nr. 89 af 24.8. 1842. Jævnf. folketællingslisterne 1801, 1834, 1840 og 1845, RA. samt skrivelse fra Frederiksberg begravelsesvæsen af 28.4. 1955, jævnf. A. Gerber: Frederiksberg By (1955), pag. 7. 21, 22.

56. Rentekamm. kgl. resol. nr. 290 af 9.12. 1815, RA.
57. Landhusholdnings-Selskabets skrifter, Ny række I, pag. 157-60, II, pag. 535-38, III hefte 4, pag. 206-10 og 336, IV pag. 536 m. fl.
58. Overhofmarchall. resol. af 13.4. 1811, pag. 63 ff. RA. Jævnf. Gartner-Tidende 1954, pag. 119-20.
59. Fogtmann: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve XIV (1.2. 1812), pag. 160-67.
60. Overhofmarchallatets resolutionsprotokol 10.1. 1811, pag. 9 ff.
61. Sammes af 4.2. 1812, pag. 247, RA.
62. Sammes af 5.2. 1812, pag. 293 ff. RA.
63. Sammes af 19.5. 1812, pag. 343 ff. RA.
64. Sammes 21.5. 1812, pag. 350 ff; jvfr. Personalhistorisk Tidsskrift 1942, pag. 129-32.
65. Sammes af 13.6. 1812, pag. 375 ff. RA.
66. Sammes af 1.2. 1813, pag. 105 ff. RA.
67. Sammes af 20.3. 1813, pag. 166-67 og 253-55, RA.
68. Sammes af 5.10. 1815, pag. 186-88, RA.
69. Tidsskrift for Havevæsen VIII (1874), pag. 198.
70. Nystrøm anf.v. II, pag. 197, 201, 214, 226; Frederiksberg gennem Tiderne IV (1952), pag. 83.
71. Navnenes stavemåde er efter biografisk leksikon, der afviger lidt fra de af Fr. Heide benyttede i »Fra Frederiksberg Have til Bakkehuset« (1918), pag. 12 ff.
72. Tidsskriftet Tilskueren 1918, pag. 341-50, 496-516, jævnf. A. Gerber: Frederiksberg By (1955), pag. 30, 93.
73. Dansk biografisk Leksikon XXVI (1944), pag. 226-27.
74. Iflg. oplysninger påskrevet hans portræt i alm. d. gartnerforenings besiddelse.
75. Partikulærkammerets kgl. resolutioner nr. 16 af 26.3. 1777, RA. Nystrøm anfører, at han også var i Frankrig (II-86).
77. Sammes nr. 90 af 11.5. 1791.
78. Sammes nr. 115 af 13.7. 1791 og nr. 132 af 17.6. 1807, jvfr. overhofmarchallatets resol. af 22.6. 1791, pag. 119 f. RA.
79. Sammes nr. 115 af 6.6. 1787, RA.
80. Tidsskrift for Havevæsen XII (1878), pag. 141.
81. Nicolai Hansen: Mundeord om Gartner Marcus Friedrich Voigt (1909).
82. Landhusholdningsselskabets skrifter Ny Række I, pag. 395 ff.
83. Bernholm: Antvorskov (1942), pag. 101-2, 112.
84. Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50-Aars Bestaan. (1920), pag. 68.
85. Embedsudnævnelser under Rentekammeret, RA.
86. Hof- og Statskalenderen.
87. Frederiksberg gennem Tiderne IV (1952), pag. 87-88, 135.
88. Rentekammerets kgl. resolution nr. 155 af 3.6. 1796, RA.
89. Overhofmarchallatets resol. af 5.10. 1815, pag. 186-88, RA.
90. Rentekamm. kgl. resol. nr. 203 af 17.12. 1788, jvfr. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds (1908), pag. 179-80.
91. Overhofmarchallatets resol. af 7.10. 1815, pag. 203 ff. RA.
92. Sammes af 11.3. 1826, pag. 221 ff. RA.
93. Sammes af 18.7. 1826, pag. 306 ff. RA.
94. Sammes af 11.2. 1826, pag. 209 ff. RA.
95. Iflg. private oplysninger fra sønnesønnen Otto Wolff.

96. Iflg. private dokumenter i eje hos (senere afd.) kommunegartner G. N. Brandt, der bl.a. skal oplyse, at han havde været ved Jardin des plantes i Paris.
97. Jvfr. Danske Gartnerivirksomheder I-III, pag. 309 og 894.
98. Overhofmarchallatets resolutioner af 17.4. 1827, pag. 21 ff. RA.
99. Sammes af 1.4. 1834, pag. 520 ff. RA.
100. Rentekamm. kgl. resol. nr. 734 af 8.10. 1827, RA.
101. Sammes nr. 343 af 1.10. 1828, RA.
102. Sammes nr. 90 af 18.3. og 145 af 7.5. 1878, RA.
103. Overhofmarch. resol. af 18.10. 1828, pag. 432 ff. RA.
104. Hofmarch. resol. af 5.11. 1839, pag. 270-78, RA.
105. Overhofmarchallatets resol. af 11.6. 1827, RA. Efterretninger fra Det kgl. da.Landhusholdningsselskab 1831-32, pag. 16.
106. Hofmarchallatets arkiv. Leverance-Protocol H. 39, pag. 13-22, RA.
107. Samme arkiv resol. nr. 83 af 11.7. 1840, RA.
108. Sammes resol. af 5.1. 1839, pag. 151-75 og 5.12. s.å., pag. 288 ff. RA.
109. Iflg. optegnelser i Stephan Nyelands efterladte manuskript, Landbohøjskolen Bibliothek.
110. Folketællingslisten 1834 og 1840, RA.
111. Sammesteds 1845, RA.
112. Sammesteds 1850, RA.
113. Indenrigsministeriets resolutioner nr. 305 af 31.12. 1849, RA.
114. Portræt med levnedbeskr. i Alm. d. Gartnerforenings besiddelse, - jævnfr. Dansk Haugetidende 1849, pag. 7 og 1851, pag. 86, Nord. ill. Havebrugsleksikon, 5. udg. III, pag. 807.
115. Folketællingslisterne 1855 og 1860, RA.

IV

1. Iflg. skr. fra landsarkivet i Viborg af 17.3. 1955 staves konens navn dør Anna Malene (Magdalene), mens det i folketællingslisten for 1801 staves som i teksten her anført. Der har ikke kunnet skaffes oplysninger om vielse eller dødsfald, men kun om at de havde 4 børn.
2. Rentekammerets kgl. resolutionsprotokol nr. 290 af 9.2. 1815, RA.
3. Landshusholdningsselskabets Skrifter Ny Samling III, Hefte 4, pag. 209 og 474.
4. Sammes III, pag. 336.
5. Rentekammerets kgl. resol. nr. 250 af 31.12. 1815, RA.
6. Iflg. opgivelse fra landsarkivet i Odense af 18.3. 1954.
7. Lærebrevet ejes af et tipoldebarn, mekaniker og kørelærer Kaj Hansen, Frederiksberg. Oversættelse er foretaget frit af Johan Ludvig Mansas sønnesøn, direktør H. H. Mansa (1945) - jævnfør Gartner-Tidende 1928, pag. 283.
8. Landshusholdningsselskabets Skrifter, Ny Serie II, pag. 534 og 535.
9. Sammes Ny Serie III, pag. 336 og 355.
10. Frederiksberg Frugttræplanteskole 1822-49, rentekammerets domænekontor, RA., se iøvrigt Historiske Medd. om København 2'r. IV, pag. 333-74 og V, pag. 65-74.
11. Rentekammerets vejkontor resol. nr. 84 af 1811, 128 af 1812, 158 af 1813, 174 og 176 af 1814, 184 og 186 af 1815 m. fl. RA.
12. Rentekamm. kgl. resolutioner nr. 100 af 29.6. 1827, RA.
13. Sammes nr. 186 af 2.6. 1829, RA.
14. Sammes nr. 9 af 10.1., nr. 47 af 12.2. og nr. 34 af 7.2. 1833, RA., jævnfør kundgørelse om Det kgl. d. Landhusholdningsselskab 1832-33, pag. 7.

15. Rentekamm. kgl. resol. nr. 150 af 1.6. 1833, RA.
16. Nystrøm: Frederiksbergs Historie II (1946), pag. 126, jævnf. tidsskr. Havekunst 1941, pag. 124 ff.
17. Iflg. Frederiksberg kirkegårds protokoller.
18. Jævnfør skiftepapirer i familiens eje (23.2. 1853).
19. Nystrøm anf. værk II, pag. 162, 190 og 191.
20. Rentekamm. kgl. resol. nr. 148 af 30.5. 1823, RA.
21. I familiens besiddelse.
22. Rentekamm. kgl. resol. nr. 196 af 23.5. 1827, RA.
23. Almindelig domænejournal nr. 1771 af 22.6. 1846, RA.
24. Indenrigsmin. resol. nr. 305 af 31.2. 1849, sammes off. arbejder, Bygn. og Havesager, Frugttærlantekolen 1850. Indenrigsmin.bygningsjournal 1850, RA.
25. Jævnf. Nystrøm anf. v. II, pag. 190, 162. Se også A. Gerber: Frederiksberg By (1955), pag. 35, 37, 96.
26. Folketællingslisterne 1855, RA.
27. Iflg. skrivelse fra landsarkivet i København af 17.3. 1955.
28. Hof- og statskalenderen.
29. Folketællingslisterne 1840, 1845 og 1850, RA. Har også efternavnet Isachsen (1845) og Isachsdatter (1850).
30. Tidsskrift for Havevæsen II, pag. 82 ff.
31. Originale kgl. resolutioner, Hofmarskallatets arkiv, 17.11 1840, pag. 108, RA.
32. Fonden ad usus publicus III (1947), pag. 385 og 449.
33. Originale kgl. resolutioner, Hofmarskallatets arkiv, 10.2. 1840, pag. 19, 4.5. s.å. pag. 65, 8.5. 43, pag. 26, 2.7. 45, pag. 30, 27.5. 46, pag. 43, 3.1. 48, pag. 2, 29.12. s. å., pag. 107, RA.
34. Nærmere oplysninger om dødsfaldet har ikke kunnet skaffes, – se iøvrigt Nord. ill. Havebrugsleksikon, 5. udg., II, pag. 807.
35. Haveinspektoratets arkiv, Frederiksberg.
36. Folketællingslisterne 1855, 1860 og 1870, RA.
37. Iflg. skrivelse fra Frederiksberg begravelsesvæsen af 28.4. 1955.

V

1. Rentekammerets kgl. resolutioner nr. 290 af 9.12. 1815, RA.
2. Folketællingslisten 1801, RA.
3. 1ste sjæll. Renteskriverkontor. Søndermarken 1813-37. Desuden lignende materialer fra hofmarchallatet, RA.
4. Overhofmarchallatets resolutionspr. af 1.8. 1801, pag. 344, RA.
5. Sammes af 7.1. 1809, pag. 381, RA.
6. Sammes af 22.2. 1810, pag. 153-4, RA.
7. Sammes af 24.1. 1824, pag. 355 ff., og af 21.2. s.å. pag. 384 ff. RA.
8. Rentekamm. kgl. resol. nr. 24 af 26.1. 1825, RA.
9. Samme nr. 76 af 16.3. 1825, RA.
10. Overhofmarchall. resol. af 13.12. 1828, pag. 22 ff., jævnf. rentekamm. kgl. resol. nr. 408 b af s. å., RA.
11. Rentekamm. kgl. tyske forestill. pr. nr. 120 af 1779. RA., jævnf. Gartner-Tidende 1928, pag. 288-9.
12. Overhofmarchall. resol. pr. for 5.10. 1815, pag. 186-88 m. bilag, RA.
13. Rentekamm. kgl. tyske forestill. pr. nr. 12 af 8.4. 1806, RA.
14. Rentekamm. kgl. resol. nr. 339 af 22.10. 1816, RA.
15. Overhofmarchall. resolutionspr. af 1.4. 1834, pag. 520 ff. RA.
16. Samme af 3.2. 1835, pag. 164, RA.
17. Iflg. skrivelse fra Frederiksberg begravelsesvæsen af 29.4. 1955; folketællings-

- listen 1834, RA. Jævnf. A. Gerber: Frederiksberg By (1955), pag. 69.
18. Dansk biografisk Leksikon VI (1935), pag. 171-72. Når oplysningerne i nævnte biografi afviger noget fra det i nærværende fremførte, skyldes det, at leksikonbiografien er baseret på dengang trykte kilder, som ikke kendte det senere her af mig fremdragne utrykte materiale.
19. Bruun & Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919 (1920), pag. 255 ff.
20. Overhofmarchall. resolutioner af 6.8. 1836, pag. 400-01, RA.
21. Rentekamm. kgl. resol. nr. 208 b af 6.6. 1845, RA.
22. Folketællingslisterne for 1840, 1845 og 1850, RA.
23. Rentekamm. kgl. resol. nr. 203 af 23.4. 1840. Indenrigsmin. resol. nr. 95 af 31.3. 1851, RA.
24. Jævnf. forfatterens artikel i Aarbog f. hist. Samf. f. Præstø Amt, 15. årg. 1926.
25. Dansk Hauge Tidende 1854, pag. 36 ff og Dansk Havetidende 1862, pag. 207 ff.
26. Hofmarchall. arkiv. Levering af Frugt . . . til den kgl. Husholdning, RA.
27. Stds. pakke: Søndermarken 1840-45. Rentekamm. kgl. resol. nr. 51 af 8.2. 1842 og nr. 266 af 13.10. 1848, RA.
28. Af den gartneriske, publicerede drøftelse af nedlæggelse af planteskolen m. m. kan nævnes Dansk Hauge Tidende 1850, pag. 87-88, 1851, pag. 8, 1852 tillæg nr. 7 og Archiv for Haugevæsen 1848, pag. 7-8. Jævnf. forf.s artikel i Hist. Medd. om København 2. række IV, pag. 333 ff.

Selskabets virksomhed

Ved sekretæren

MØDER

TIRSDAG D. 26. APRIL 1955 KL. 20 afholdt selskabet sin 12. ordinære generalforsamling i hovedbibliotekets foredragssal, Solbjergvej 23. Der var mødt 47 medlemmer.

DAGSORDEN:

1. Beretning om selskabets virksomhed.
2. Kassereen aflægger regnskab.
3. Ændring af selskabets love § 2, 2. punktum (»Medlemsbidraget er 5 kr. årligt eller 100 kr. én gang for alle«), der foreslås ændret til: Medlemsbidraget fastsættes af generalforsamlingen.
4. Forslag om kontingentforhøjelse fra 5 kr. til 8 kr. årligt. Engangsbidrag som hidtil 100 kr.
5. Valg af 5 medlemmer af styret. I henhold til lovenes § 3 afgår: Kommunaldirektør, cand. jur. C.F. Gerner Andersen, stadsarkitekt H. Carl Andresen, forbundsformand O.E. Einer-Jensen, skoleinspektør J. Hørbøll og professor, direktør N. Thorkil-Jensen. Skoleinspektør Hørbøll ønsker ikke genvalg. I stedet foreslås indvalgt stadsbibliotekar Johs. Lehm Laursen.
6. Valg af revisor. I henhold til lovenes § 8 afgår: Sparekassedirektør, cand. jur. J. Falkesgaard.
7. Eventuelt.

Da selskabets formand, viceborgmester *A. Stæhr Johansen*, var forhindret i at være til stede, bød næstformanden, arbejdsudvalgets formand, oberst *Niels Maare*, velkommen. Direktør *A.J. Bjerregaard* valgtes til dirigent.

Dirigenten konstaterede, at generalforsamlingen, da der skulle behandles et forslag til lovændring, i henhold til lovenes § 7 ikke var beslutningsdygtig, idet der af selskabets 551 medlemmer kun var mødt 47. Det ville derfor, hvis en ændring af lovene skulle finde sted, være nødvendigt at indkalde til en senere ekstraordinær generalforsamling.

Arbejdsudvalgets formand, oberst *Maare*, omtalte i sin beretning om selskabets virksomhed i 1954-55 generalforsamlingen d. 22.4.1954, der desværre var blevet årets eneste medlemsmøde, idet en i efteråret planlagt ekskursion til Zoologisk Have på grund af direktør Axel Reventlows død havde måttet opgives. Det var dog stadig tanken at arrangere dette besøg, men man måtte afvente et gunstigt tidspunkt herfor. I december 1954 udsendtes *Frederiksberg gennem Tiderne V*. Som publikation for 1955 ville medlemmerne få et bind erindringer fra Frederiksberg i sidste halvdel af forrige århundrede, skrevet af fru *Adamine Gerber*. Erindringerne, der aldrig har været trykt, opbevares i håndskreven form i Københavns Raadhusbibliotek. Obersten omtalte dernæst, at arbejdsudvalget har været repræsenteret ved et møde angående en påtænkt udgivelse af Sokkelund herreds tingbøger for 1621-22 og 1624-30, hvortil udgiveren, Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie, ønskede økonomisk støtte fra de i herredets historie interesserede storkøbenhavnske kommuner. Selskabet har anbefalet Frederiksberg Kommunalbestyrelse at bevilge tilskud til dette betydningsfulde kildekrifts udgivelse. Kommunalbestyrelsen har anmodet selskabet om at udpege to medlemmer til at tiltræde kommunens udvalg for kulturelle formål under dettes behandling af bymuseumssagen. Oberst *Maare* og stadsbibliotekar *Lehm Laursen* var blevet valgt og har deltaget i et udvalgs møde. Udvalget har endnu ikke afsluttet sit arbejde om denne vigtige sag. Arbejdsudvalgets formand karakteriserede selskabets økonomiske situation som besværlig. Fremstillingsomkostningerne for selskabets publikationer er steget med 60 %. Alle vil sikkert være enige om, at værdien af publikationerne langt overstiger det årlige kontingent. Styret har derfor besluttet at stille forslag om en kontingentforhøjelse, gældende fra det nye år. Obersten bragte til slut en tak til kommunalbestyrelsen for dens tilskud til selskabets virksomhed. – Formandens beretning godkendtes enstemmigt.

Kassereren, assurandør, cand. act. *C. W. Petersen*, forelagde det reviderede regnskab for året 1954-55, som godkendtes uden bemærkninger.

Oberst *Maare* motiverede forslaget om ændring af lovenes § 2, 2. punktum. Man kunne have foreslået en lovændring, hvorved kontingentet forhøjedes med de fornødne 60 % fra 5 til 8 kr. Styret har imidlertid ment, at man fremtidig bør kunne undgå lovændring, fordi det viser sig nødvendigt at ændre kontingentet, og har derfor valgt den foreslåede formulering. – Da ingen begærede ordet, sattes forslaget til afstemning. Det vedtoges med 43 stemmer mod 1. *Dirigenten* betonedde, at afstemningsresultatet ikke er ensbetydende med en definitiv vedtagelse. Da forsamlingen ikke er beslutningsdygtig, skal forslaget vedtages uændret på en ekstraordinær generalforsamling med tre fjerdedele af de da fremmødte medlemmers stemmer.

Forslaget om kontingentforhøjelse fra 5 til 8 kr. årligt vedtoges enstemmigt. *Dirigenten* henledte opmærksomheden på, at denne vedtagelse kun har kraft, såfremt lovændringen vedtages som foran omtalt.

Arbejdsudvalgets formand udtalte en dyb beklagelse af, at selskabet fremtidig må undvære skoleinspektør *J. Hørbøll*, der ikke har ønsket genvalg i styret. Skoleinspektøren, der gennem årene har ydet en overordentlig aktiv bistand til selskabets arbejde, vil blive erindret som en værdifuld medarbejder, og frem for alt vil det blive husket, at det var ham, der skrev selskabets første publikation. – Kommunaldirektør, cand. jur. *C. F. Gerner Andersen*, stadsarkitekt *H. Carl Andresen* og professor, direktør *N. Thorkil-Jensen* genvalgtes. I stedet for forbundsformand *O. E. Einer-Jensen* og skoleinspektør *Hørbøll* valgtes efter forslag af styret rådmand *R. Schrøder* og stadsbibliotekar *J. Lehm Laursen*. Sparekassedirektør, cand. jur. *J. Falkesgaard*, har ikke ønsket genvalg som revisor. Oberst *Maare* bragte den afgående revisor en hjertelig tak for hans arbejde. Fuldmægtig *Finn Blædel* valgtes til ny revisor.

Under Eventuelt meldte fuldmægtig *Blædel* sig som den, der havde stemt mod lovændringen. Som motivering herfor anførte han, at han fandt det rigtigere at bevare fastsættelse af kontingentet i lovene. Det er beskyttelse for såvel styret som medlemmerne. Oberst *Maare* mente, at det til enhver tid var beskyttelse nok for begge parter, at generalforsamlingen har det i sin hånd at fastsætte kontingentet. Ved generalforsamlingens afslutning bragte obersten dirigenten en tak.

Efter generalforsamlingen holdt havearkitekt *Johannes Tholle* et personal- og havebrugshistorisk overmåde interessant foredrag om de ældste slotsgartnere ved Frederiksberg Have. Arbejdsudvalgets formand bragte foredragsholderen forsamlingens hjerteligste tak for dette grundlæggende arbejde, der i udvidet form vil blive offentliggjort i selskabets publikationer.

SØNDAG D. 9. OKTOBER 1955 KL. 10 fandt omsider det længe planlagte besøg i *Zoologisk Have* sted med ca. 50 deltagere. Efter nogle indledende historiske oplysninger af arbejdsudvalgets formand, oberst *Niels Maare*, foretoges under direktør *Svend Andersen's* inciterende ledelse en rundgang i haven. Direktørens uudtømmelige fond af oplevelser med og fortællinger om havens dyr gjorde besøget til en uforglemmelig begivenhed for deltagerne. Besøget sluttede i den i Søndermarkens nordvestlige hjørne indrettede dyrepark, hvormed Zoologisk Have er blevet udvidet. Her bragte oberst *Maare* Zoologisk Have og direktør *Svend Andersen* selskabets hjerteligste tak for den både belærende og fornøjelige formiddag.

FREDAG D. 28. OKTOBER 1955 KL. 20 afholdt selskabet *ekstraordinær generalforsamling* i hovedbibliotekets foredragssal, Solbjergvej 23.

DAGSORDEN:

1. Ændring af selskabets love § 2, 2. punktum (»Medlemsbidraget er 5 kr. årligt eller 100 kr. én gang for alle«), der foreslås ændret til: Medlemsbidraget fastsættes af generalforsamlingen.
2. Forslag om kontingentforhøjelse fra 5 kr. til 8 kr. årligt. Engangsbidrag som hidtil 100 kr.
3. Eventuelt.

Arbejdsudvalgets formand, oberst *Niels Maare*, bød under formandens forfald velkommen til de 12 fremmødte medlemmer. Til dirigent valgtes direktør *A. J. Bjerregaard*, der konstaterede den ekstraordinære generalforsamlings rette indvarsling og erindrede om, at årsagen til dennes afholdelse var den ændring af selskabets love, som styret havde foreslået på den ordinære generalforsamling d. 26. april 1955, og som blev vedtaget dengang med 43 stemmer mod 1. Forsamlingen var imidlertid ikke beslutningsdygtig efter lovene, hvorfor denne ekstraordinære generalforsamling måtte tage endelig stilling til lovændringsforslaget. Såfremt dette vedtages – og det kan ske med tre fjerdedele af de fremmødtes stemmer – bortfalder dagsordenens punkt 2, da kontingentforhøjelsen faktisk blev vedtaget d. 26. april under forudsætning af lovændringens vedtagelse.

Fuldmægtig *Axel Bjørk* beklagede ændringsforslagets ordlyd og stillede følgende forslag til formulering af § 2, 2. punktum: »Medlemsbidraget fastsættes af generalforsamlingen, idet dog bidragets størrelse ikke skal kunne overstige et i indkaldelsen fastsat beløb«. Oberst *Maare* fastholdt styrets forslag. Ved afstemningen opnåede Bjørks forslag 3 stemmer, styrets 9. *Dirigenten* fastslog, at styrets forslag herefter var vedtaget med de fornødne 75 % af de fremmødte stemmer. Herefter bortfaldt dagsordenens punkt 2.

TIRSDAG D. 24. APRIL 1956 KL. 20 afholdt selskabet sin 13. ordinære generalforsamling i hovedbibliotekets foredragssal, Solbjergvej 23. Der var mødt ca. 120 medlemmer.

DAGSORDEN:

1. Beretning om selskabets virksomhed.
2. Kassereren aflægger regnskab.
3. Valg af 5 medlemmer af styret. I henhold til lovenes § 3 afgår: Pastor Johs. Eilschou-Holm, rådmand, branddirektør A. Stæhr Johansen, kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornerup, assurandør, cand. act. C. W. Petersen og overformynder H. L. Thomsen.
4. Valg af revisor. I henhold til lovenes § 8 afgår: bankbestyrer I. E. Haxthausen.
5. Eventuelt.

Selskabets formand, rådmand *A. Stæhr Johansen*, var forhindret i at være til stede. I hans sted bød næstformanden, oberst *Niels Maare*, velkommen. Overformynder *H. L. Thomsen* valgtes til dirigent.

I sin beretning for året 1955-56 oplyste arbejdsudvalgets formand, oberst *Maare*, at medlemstallet var 546, og nævnede dernæst de i årets løb afholdte medlemsmøder. Efter en kort omtale af årets medlemspublikation, *Adamine Gerber's »Frederiksberg By med Sideveje til Porten«*, meddelte obersten, at det kommende års publikation, bd. 6 af »Frederiksberg gennem Tiderne«, ventedes udsendt i december 1956. Man var også allerede igang med forberedelsen af udgivelserne for 1957, i hvilket år Frederiksberg Kommune vil kunne festligholde 100 årsdagen for kommunens oprettelse. Med forventet økonomisk støtte fra kommunen synes der gode muligheder for at udsende to bøger: en antologi over digte om Frederiksberg fra Oehlenschläger til vore dage, udarbejdet af forfatteren Poul P. M. Pedersen og rigt illustreret af tegneren Ebbe Sadolin, samt en bog om de frederiksbergske teatres historie, forfattet af teaterhistorikeren, museumsdirektør Robert Neiiendam. Obersten takkede Frederiksberg Kommunalbestyrelse hjerteligt, fordi den velvilligt har imødekommet selskabets andragende om en forhøjelse af det årlige tilskud til selskabets virksomhed fra 6.000 kr. til 9.600 kr., en forhøjelse på 60%, svarende til den på generalforsamlingen i 1955 vedtagne forhøjelse af årskontingentet. Obersten oplyste til slut, at det nedsatte udvalg angående oprettelsen af et bymuseum har afsluttet sit arbejde og tilstillet kommunalbestyrelsen et forslag, der anviser retningslinier for museets oprettelse og indretning og muligheder for at forøge de allerede eksisterende samlinger af effekter og minder fra byens historie. Men da museet tænkes indrettet i Møstings hus, og dette først om nogle år kan ventes flyttet til Andebakken, vil der endnu hengå nogen tid, før museumsplanen kan realiseres. Beretningen godkendtes enstemmigt og uden bemærkninger.

Kassereren, assurandør, cand. act. *C. W. Petersen* forelagde det reviderede regnskab, der enstemmigt og uden bemærkninger blev godkendt.

Oberst *Maare* oplyste, at det var en uskreven lov, at byens borgmester beklædte formandsposten i selskabet. Den hidtidige formand, rådmand, branddirektør *A. Stæhr Johansen*, der var på valg, og borgmester *Aksel Møller* var begge indforstået med dette. Styret foreslog derfor borgmesteren valgt i stedet for *Stæhr-Johansen*. Borgmesteren valgtes, de øvrige valg af medlemmer til styret og af revisor var genvalg. *Maare* bragte rådmand *Stæhr Johansen* en tak for den interesse og støtte, han havde ydet selskabet i sin formandstid, og bød borgmesteren velkommen til formandsposten.

Obersten takkede dirigenten og gav ordet til teaterhistorikeren, museumsdirektør *Robert Neiiendam*, der i et livfuldt og fængslende foredrag fortalte træk fra de frederiksbergske teatres historie. På tilhørernes vegne takkede arbejdsud-

valgets formand for foredraget, der havde øget den i forvejen store forventning, man nærer til den bog, som museumsdirektøren har påtaget sig at udarbejde for selskabet.

Styret har været samlet til møder d. 13. april 1955 og d. 4. april 1956.

Arbejdsudvalget har holdt møder d. 8. december 1954, d. 25. marts 1955, d. 28. oktober 1955 og d. 2. marts 1956.

SELSKABETS PUBLIKATIONER

JØRGEN HØRBØLL: FREDERIKSBERG FRA BONDEBY TIL STORSTAD. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I Kommission hos Gyldendal. 1945. 154 S. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, I. 1946. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I Kommission hos Gyldendal. 1946. 163 S. ill.

Indhold: Eiler Nystrom: Frederiksberg Bys Oprindelse og Udvikling. Niels Maare: Frederiksberg Slot fra 1852 til vore Dage. Harald Langberg: Møstings Gaard og Hassagers Kollegium. H. Carl Andresen: Et Gadebillede, der forsvinder. Ejner Carstensen: Joakim Larsen som Skolemand. Bjørn Kornerup: Joakim Larsen som Skolehistoriker. Sven Houmøller: Joakim Larsens litterære Arbejder. Bibliografi. Meddelelser om Selskabets Oprettelse og Virksomhed. Medlemsfortegnelse. Register.

ADAM OEHLENSCHLÄGER: FREDERIKSBERG. Et Digt. [1817]. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I Kommission hos Gyldendal. 1947. 79 S.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, II. 1948. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I Kommission hos Gyldendal. 1948. 187 S. ill.

Indhold: P.B. Grandjean: Frederiksberg Kommunes Vaaben. S. Broholm: Med Matrikulen gennem det gamle Frederiksberg. Spredte Træk af Byens Udvikling. Charles Christensen: Nogle Undersøgelser i Frederiksberg Have. H. Carl Andresen: De Classenske Boliger. Chr. Grünwald: Nye Træk til Belysning af Bakkehuset. Selskabets Virksomhed. Supplement til Medlemsfortegnelse. Register.

[WILHELM HENRIQUES]: FREDERIKSBERGSKE TILSTANDE. En Skizze af W. H. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I Kommission hos Gyldendal. 1949. 95 s.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, III. 1950. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I kommission hos Gyldendal. 1950. 132 s. ill.

Indhold: Bjørn Kornerup: Præsten Jens Frechland og hans Skrift om Frederiksberg 1807. Ernst Priemé: Frederiksbergs første folketingsmand Carl Christian Hall 1849-81. Albert Fabritius: Overretsjustitiarius Niels Frederik Schlegel. Formand for Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1872-91. Carl Dumreicher: Bakkchusetts Charme. Småstykker: J. V. Irgens-Møller: Springvandet ved Prinsens gaard. Niels Maare: Klokkerne på Frederiksberg slot. Niels Maare: Forværelset til marmorbadet på Frederiksberg slot. Erik Petersen: Yrsa plads. Selskabets virksomhed. Medlemsfortegnelse. Register.

LITTERATUR OM FREDERIKSBERG. 3. udgave. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. Udarb. af Frederiksberg Kommunebiblioteker. Under red. af J. Lehm Laursen. 1950. 200 s.

FREDERIKSBERG GENNEM 300 AAR. 1651-1951. Et Billedværk ved *Mogens Lebech*. Med en Indledning af *Niels Maare*. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg under Red. af *G. Krogh-Jensen*. I Kommission hos Gyldendal. 1951. 247 S. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, IV. 1952. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I kommission hos Gyldendal. 1952. 180 s. ill.

Indhold: Bjørn Kornerup: Brevveksling mellem Camma Rahbek og E. C. Werlauff 1808-1818. Mogens Lebech: Raadhusgrunden. Kaj Foltmar: Mosendal. Selskabets virksomhed. Supplement til medlemsfortegnelse. Register.

[JACOB DAVIDSEN]: GAMLE MINDER FRA FREDERIKSBERG OG VESTERBRO. Af Petersen, Fuldmægtig. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. Med biografi og kommentarer af Niels Maare. I kommission hos Gyldendal. 1953. 183 s. ill.

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, V. 1954. Udg. af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. I kommission hos Gyldendal. 1954. 195 s. ill.

Indhold: Niels Maare: Fasangaarden. Tilføjelse til »Frederiksberg gennem Tiderne« IV. Carl Dumreicher: Kamma Rahbeks æsker, I. Birgitte Dall: Kamma Rahbeks æsker, II. J. Boisen Schmidt: Koleraen på Frederiksberg 1853. Niels Maare: Sejladserne i Frederiksberg Haves Kanaler. Selskabets virksomhed. Medlemsfortegnelse. Register.

ADAMINE GERBER: FREDERIKSBERG By MED SIDEVEJE TIL PORTEN. Med Forord og Noter af Niels Maare. I Kommission hos Gyldendal. 1955. 121 s. ill.

Styret for Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg

OKTOBER 1956

Kommunaldirektør, cand. jur. C.F. Gerner Andersen.
Professor, dr. theol. J. Oskar Andersen.
Stadsarkitekt H. Carl Andresen.
Forretningsfører Oluf Bertolt.
Skoledirektør E. Carstensen, medlem af arbejdsudvalget.
Pastor Johs. Eilschou-Holm.
Fhv. borgmester, direktør, cand. pharm. Vilh. Fischer.
Kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornerup,
medlem af arbejdsudvalget.
Stadsbibliotekar Johs. Lehm Laursen, medlem af arbejdsudvalget,
selskabets sekretær.
Oberst Niels Maare, arbejdsudvalgets formand, styrets næstformand.
Borgmester, cand. polit. Aksel Møller, styrets formand.
Assurandør, cand. act. C. W. Petersen, medlem af arbejdsudvalget,
selskabets kasserer.
Fuldmægtig, rådmand Rudy Schrøder.
Overformynder H. L. Thomsen.
Professor, direktør N. Thorkil-Jensen.

Revisorer:

Fuldmægtig Finn H. Blædel.
Bankbestyrer I.E. Haxthausen.

Selskabets adresse: Solbjergvej 25, København F.

Supplement til medlemsfortegnelsen i Frederiksberg gennem Tiderne, V, 1954

NYE MEDLEMMER EFTER 15. OKTOBER 1954

Andersen, Ernst E., fuldmægtig.	Klausen, Wagn Riis, tandlæge.
Andersen, Eskild, driftsbestyrer.	Københavns Bymuseum.
Andersen, Grethe, fru.	Leisner, Josepha, fru.
Axelsen, Vagn Aage, disponent.	Lissner, Mogens, distriktschef.
Bauch, F., mælkeriarbejder.	Louw, P.L.M., bankbestyrer.
Berg-Sørensen, G., pastor.	Munck, Clara, fru.
Blædel, Ric, fru.	Munk, Mogens, forretningsfører.
Borlund, Josepha, overassistent, frk.	Müllertz, Mogens, landsretssagfører.
Brink, Aage, direktør.	Møller-Sørensen, Elly, professorinde.
Bülow-Olsen, Willh., rådhusformand.	Nielsen, Karen, prokurist, frk.
Christensen, Alfred, fabrikant.	Nielsen, Knud, kontorchef.
Christensen, Sv. Aage, statsaut. revisor.	Paldam, Jørgen, kontorchef.
Christophersen, Erik, kommunelærer.	Petersen, V. Severin, grosserer.
Dalgaard-Nielsen, Christian, prokurist.	Riis, Nanna, frk.
Dinesen, Rita, fru.	Roos, Kamma, professorinde.
Ehnhuus, Kaj Adler, arkivar.	Rostock, Ole, dr. phil.
Fontenay, V. le Sage de, cand. jur., pens. kgl.
fuldmægtig.	Rønnau, E., lektor.
Gamberg, Herbert, kontorfunktionær.	Schow, Knud.
Hansen, Aage, malermester.	Schwarz, Helge, kontorchef.
Hansen, Jens Aarup, kontorchef.	Sinding, Knud, byretsdommer.
Hansen, Kristian, kontorchef, cand. jur.	Trobeck, Gotfred, fabrikant.
Hansen, Marie, fru.	Valentinussen, Vagn, kommunelærer.
Henriksen, Teddy, købmand.	Weber-Andersen, Kirsten, mag. art., frk.
Høgsbro, Erling, læge.	
Jargin, Svend, reklamechef.	Hvor intet særligt er anført, er medlemmer-
nes bopæl hovedstadsområdet.
Jensen, Ellen, fru.	

AFGÅEDE MEDLEMMER

Albrechtsen, S. A., revisor.	Møller-Christensen, E., læge, dr. med.
Brixtofte, Christen, redaktør.	Møller-Sørensen, Poul, civilingeniør.
Busck-Nielsen, Per, assistent.	Philipsen, M. Constantin, fru. †
Dybmoose, Gerda, kommunelærerinde, fru.	Raac, Knud, ingeniør. †
Franck, Gudrun, børnebibliotekar, fru. †	Reimer, L., skoleinspektør. †
Hendriksen, Fanny, fru. †	Richter, V., forlagsboghandler.
Jacobsen, Hjalmar, redaktør.	Schmidt, A.J., kontorchef. †
Jacobsen, Norma, fru.	Schmidt, Ludvig, landinspektør. †
Jacobsen, Viggo, overassistent.	Schmidt, Rudolph, grosserer. †
Jølner, Johanne, fru.	Skyum-Nielsen, Kirsten, kommune-
Larsen, William, fabrikant. †	lærerinde, fru.
Madsen, Vald., kommunelærer.	Tangdal, Peder H., kontorchef.
Marstrand, Vilhelm, ingeniør. †	Voldmester, Vilhelm, afdelingsingeniør. †
Mikkelsen, Dagmar, frk.	Wallin, Jørgen, grosserer.
Mikkelsen, J., civilingeniør.	

Selskabet havde 1. november 1956 550 medlemmer.

Register

Udarbejdet af Rigmor Pedersen

- Aaboulvarden 52, 54
Aagaard, C. 24, 49, 50, 71
Acaciavej 26, 66, 71
d'Acqueria, Serene 28
Aggerup, C. G. 58
Ahlmann, Jørgen 150
Alhambra 48, 49, 51, 73
Alhambravej 48, 51, 73
Allégade 48, 76, 79, 91, 146, 158, 162
Allen, Carl Ferdinand 28
Alpers, Anton 28
Alstrup, daguerreotypist 21, 23, 71
Amalienborg Have 108, 110, 118, 122
»Amalieshaab« 27, 28
Amalievej 29, 30, 31, 33, 35, 66, 72
Amici, Gaetano 20, 39, 40, 41, 72, 74
»Amicishus« 40
Amicisvej 40, 49
Andersen, C. F. Gerner 181, 183
Andersen, Niels 76, 86, 91, 98
Andersen, Svend 183
Andresen, H. Carl 181, 183
Antvorskov 146
Asmussen, M. O. 34, 35, 72
Assistens Kirkegaard 146
- Bagge, S. H. 30, 33, 72, 74
Bakkegaarden 84
Bang, C. A. S. 31, 32, 33, 72
Bang, J. H. 43, 44, 73
Bang, Jens 146
Bang, Peter Georg 43
»Bangs Anlæg« 44
»Bangs Vænge« 44, 46, 51
Barfod, Frederik 93
Bauditz, kaptajn 31
Benner, Matthias 122
- Bentsen, J. 96
Berg, Berendt Pettersen (Peitersen) 102 ff., 113
Bernhardt, Philipp Julius 122
Bernstorff 138, 148
Bianco Lunos Allé 21, 23, 62, 63, 71, 74
Bianco Lunos Sideallé (Grundtvigsvej) 13, 21, 22
23, 26, 63, 71
Bibow, A. C. B. v. 6, 17
Bie, Johan 122
Binder, Dorothea Christine 107
Birch, etatsråd 58
Birck, C. F. 71
Birkekontoret 27, 28
Bjerrø, partikulier 34, 35, 72
Bjerrø, J. N. 30, 72
Bjerrøgaard, A. J. 181, 182, 183, 184
»Bjerrøhus« 30, 72
Bjørk, Axel 184
Blaagaardskvarteret 16, 29
Blad, Caspar 152
Blom, tømrermester, major 34
Blumaert, Peter 121
Blædel, Finn 183
Bobé, Louis 52
Boeck, P. C. 44, 73
Boesen, August Vilhelm 24, 71
Boll, Johan L. 58
»Boimhoffs Have« 30
Bonfils, Carl Joseph Jul. 18, 70
Botanisk Have 168
Brammer, sekondløjtnant 167
Bramsen, Ludvig 33
Bramsen, Luis 33, 34, 35, 74
Brandt, G. N. 178
Bregentved 166, 168
Brenner, H. 55, 73
Brinck-Seidelin, generaldecisor 97

- Broholm, S. 70
 Brosbøll, Carl (Carit Etlar) 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13,
 14, 42, 66
 Brosbøll, Olga Augusta f. Schultz 42
 Bruhn, Christian 110, 112, 113
 Bruhn, Frederik Ludvig 110, 122
 Bruhn, Hans Henrich 106-112
 Bruhn, Lucie f. Westerholt 110, 111, 112, 113
 Brune Dyrehavn 128, 155-166
 Bruun, C. F. v. 17, 18, 27, 28, 56, 70, 71, 74, 79,
 80, 90, 91, 95, 96, 98
 Bruun, F. 72
 Brøndum, brændevinsbrænder 29
 Brønshøj-Rødovre sogne 76
 Buch, tømrermester 31
 Buch, Joachim Godske Moltke 152
 Bülow, F. C. 29, 30, 33, 36, 55, 66, 72
 Bülowsvæg 22, 23, 26, 29 ff., 37, 52, 66, 72, 73, 74
 Böhm, Chr. 122, 123
 Böhm, Christian Friedrich 122
 Bøhm(e), Ulrich Leonhardt 123
- Carit Etlars Vej 9, 11
 Carlsen, Peter (Andreas) 152
 Caroline, arveprinsesse 170
 Casse, A. L. 10, 11, 12, 60, 66, 96, 97
 Cassé, Frits 10, 11
 Charlottenlund (Gyldenlund) 110, 120, 130, 148
 Christensen & Scottländer 31
 Christensen, Balthazar 76, 77, 86 ff.
 Christensen, Jürgen 122
 Christensen, Marie Lisbeth Christensdatter 131
 Christensen, Peder 131
 Christian VII 124
 Christiansen, ministerialbud 54
 Christiansholms Allé 21
 Christiansholmsvejen (Nyvej) 18, 19, 20, 21, 42
 »Christianshvil« 22, 26
 Christophersen, Peter 96, 98
 Collin, Jonas 146
 »Concordia« 23
 Constantin, mühr 114, 116, 118
 Corneliusen, murer 31
 Crone, Johanne Henriikka g. Weidemann 143
- Dalgaard, Christen 22, 67, 71
 Danckert, Johan Joachim 168
- Ditmann, Maria Christina g. Voigt 155
 Dohlmann, Sophie 53, 73, 74
 Døllner, Anna Cathrine f. Nissen 172
 Døllner, Carl Frederik 169
 Døllner, Carl Frederik (Friederich) 110, 111, 122
 Døllner, Friederica Christina Sophia f. Voigt 120
 Dollner, Hans Nicolai (Nicolaus) 117, 119
 Døllner, Heinrich Adolph 120
 Døllner, Jens Nicolai 123
 Døllner, Jürgen Christoph 123
 Døllner, Marie Hedvig f. Møller 169
 Døllner, Nicolai 120
 Døllner, Sophus Magnus 168 ff.
- Edisonsvej (Enighedsvæg) 48, 50, 74
 Eegholm, P. 18, 19, 20, 39, 48, 70
 »Eegholms mark« 51
 Eibeschutz, exam. jur. 19
 Eigtved, Nicolaus 122
 Eilschou-Holm, Johs. 184
 Einer-Jensen, O. E. 181, 183
 Elmqvist 33
 Emilievej (J. M. Thielesvej) 29, 55, 57, 72
 Engel, Heinrich (Hendrik) Magnus (Mogens)
 138, 167
 Engel, Johanne Dorothea f. Høf(f)ner 138
 Engel, Vibeke Marie Sophie g. Schnitger 168
 Engestofte 168
 Enighedsvæg (Edisonsvej) 48, 50, 74
 Enrum 165, 168
 Erichsen, Rasmus 166
 Erslew, musikhandler, kandidat 20
 Etlar, Carit (Carl Brosbøll) 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13,
 14, 42, 66
 Eyber, G. A. 55, 57
- Falkegaard, J. 181, 183
 Falkongaard 96
 Feilberg, C. A. 96
 Fibiger, Carl 31, 72
 Fich, kammerassessor 57
 Fick, Jürgen 122
 Fiedler, Fr. J. 49
 Fladstrup, Peter (Petrus, Peder) 112, 122
 Flindt, malermester 58
 Flindt, I. H. 33, 72
 Fohrmann, S. C. 96, 98

- »Forhaabningsholm« 14, 17, 79
 Forhaabningsholms Allé 17, 31, 56, 68, 70, 74
 Frandsen, entreprenør 19, 20, 70
 Frechland, Jens 78
 Fredensborg 110, 122, 149
 Frederichsen, Matthias 76, 82 ff.
 Frederik, arveprins 125
 Frederik IV 102, 106
 Frederik V 124
 Frederik VI 128
 Frederiksberg Allé 5 ff., 18 ff., 40, 50, 51, 64, 65, 70, 73
 Frederiksberg Bredegade 10, 98
 Frederiksberg Have 99-180
 Frederiksberg Kommunalbestyrelse 182, 185
 Frederiksberg Runddel 102
 Frederiksberg Skole 92 ff.
 Frederiksberg Sogn 75-98
 Frederiksberg og Hvidovre Sogneforstanderskab 75-98
 Frederiksberg og Hvidovre Syge-, Pleje- og Arbejdshuus (Fattighus) 79 ff.
 Frederiksberg Ældre Kirkegaard 158
 Frederiksborg 155
 Frederiksborg Slotshave 154, 156
 Freese, C. 167
 Friedenreich, Anna Cathrine g. Voigt 119
 »Friheden« 96
 Friis, A. J. 31, 72
 Friis, Fr. 96
 Friis, Hans Ludvig 13, 14, 15, 61, 62
 Frisenette, Frdr. Wilh. 168
 Frost, Chr. 91, 94, 95, 96, 98
 »Frovsingsminde« 31, 72
 »Fru Holmblads Vænge« 14
 Frydenlund 115
 Fuglevangsvej 29, 72
 Fuirendal 112
 Færch, Jacob 37

 Gammel Kongevej 17, 19, 23, 24, 25, 26, 28, 35, 37, 48, 49, 50, 51, 67, 68, 71, 72, 73
 Gede, C. F. 41, 73
 Gentofte 76
 Gentz, G. 142
 Gerber, Adamine 182
 Gissfeldt (kloster) 152, 168

 Gjorslev 172
 »Godthaab« 17, 67, 68
 Godthaabsvej 76
 Graabrødre Kirkegaard i Roskilde 154
 Gradman, kaptajn 48
 Gradman, konsul 20
 Grundtvig, N. F. S. 26, 71
 Grundtvigsvej (Bianco Lunos Sideallé) 13, 21, 22, 23, 26, 63, 71
 »Grøndal« 76, 96
 Gyldenlund (Charlottenlund) 110, 120, 130, 148

 Hagemann, P. G. 49, 50, 51, 67
 Hall, grosserer 58
 Hall, Augusta 82
 Hall, C. C. 43, 46, 48, 93, 96, 98
 »Halls Vænge« 46, 47, 61
 Hammer, kaptajn 167
 »Hannedal« 19
 Hansen, murermester 58
 Hansen, restauratør 22, 26
 Hansen, tømrer 31, 58
 Hansen, C. 96
 Hansen, Christen 96, 97
 Hansen, Constantin 31, 66, 67, 72, 74
 Hansen, H. P. 57, 58
 Hansen, Hans 156 ff., 161, 167, 169
 Hansen, Hans Andreas 158, 159, 160, 161, 162, 169
 Hansen, J. P. 79
 Hansen, Juliane f. Møller 158
 Hansen, Kaj 178
 Hansen, L. 149
 Hansen, Maren Larsdatter 156
 Hansen, Marie Dorthea Hylleborg 162
 Hansen, Niels Brock 79
 Hansen, Rasmus 123
 Hansen Hytteballe, Hans 156
 Harrs, Heinrich 168
 Harsdorffsvej 29, 30, 31, 72
 Hasenjäger & Schütte 23, 28, 71
 Hasle, proprietær 82
 Haslund, O. H. 17, 18, 67, 70
 Haslund, Otto 67
 Hauch, A. W. 146, 153, 154
 Hauchsvej 48, 51, 73
 Haugaard, lakaj 167

- Haveselskabets Have 168
 Havsteen, N. 71
 Haxthausen, I. E. 184
 Heinemann, Dietrich 122
 Helenevej 30, 31, 32, 72, 74
 Helgesen, konsul 20
 Helsdingen, partikulier 96, 98
 Hempel, Andreas Wilhelm 168
 Henrik Ibsens Vej (Vinstrupsvej) 8, 70
 Henrik Steffens Vej 23, 71
 Henriques, W. 16 ff.
 Herholdt, J. D. 6 ff., 21, 22, 30 ff., 46, 47, 59 ff., 73
 Hesse, Jürgen 123
 Hetsch, Gustav Fr. 9
 Hilker, G. C. 22
 Hintze, P. W. 38, 40, 41, 42, 74, 164
 Hirschfeldt, C. C. L. 127
 Holbøll, Frederik Ludvig 135, 139, 149
 Holm, Flora Ottilie g. Sally 165
 Holmblad, fru 14
 Holsøe, L. Chr. 76, 89, 92, 93
 Holten, Carl 97
 Hornemann, generallojtnant 72
 Hornemann, Amalie 27, 28, 56, 71, 72
 Hornemann, Emil 48, 49, 72
 Hortensiavej 48, 73, 74
 Hvide Dyrehave 155
 Hvidovre sogn 75-98
 Høegh, Ellen Catrine g. Voigt 147, 148
 Høf(f)ner, Johanne Dorothea g. Engel 138
 Højer, Johannes 134
 Hørbøll, J. 181, 183
 Høst, Julius Conrad 166
- »Indelukket« 30
 Ingemannsvej 52, 53, 54, 55, 73, 74
 Inspektoratet for de offentlige lysthaver 101
 Ipsen, consul 18, 19, 20
 Isbrandsen, Claus 162
 Iversen, Peter 134
- Jacobsen, collecteur 29
 Jacobsen, Ludvig 76, 90, 95, 96, 98
 Jahn, Adolph Moritz 37, 72
 Jensen, distriktsdyrlæge 31
 Jensen, Adolph 152
 Jensen, Amalie fru 27, 28, 56, 71, 72
- Jensen, Carl Henrich 138
 Jensen, Niels 138
 Jensen, Niels 166
 Jerichau, Harald 43
 Jernbanevej 53, 73
 Jessen, Christian Petersen 123
 Johannevej 52, 53, 54, 74
 Johansen, A. Stæhr 181, 184, 185
 Johansen, Niels 138
 Junge, Peder 144
 Jürgensen (Jørgensen), opsynsmand 153
 Jægersborg 122
 Jægerspris 166
 Johncke, J. 25, 71
 Jørgensen, løjtnant 20
 Jørgensen, mægler, oberstløjtnant 36
- Kaspar, Hinrich 122
 Kastanievej 33, 34, 35, 37, 38, 68, 72, 74
 Kayser, Carl 165
 Kittendorff, Johan Adolph 41, 60, 61, 64, 67, 71, 73
 Kjøbenhavns Fattiggaard 55
 Klein, A. 84, 91, 95, 96, 97
 Klein, Vilhelm 37, 63, 64
 »Klemmen« 171
 Klemp, forvalter 31
 Knudsen, Hans Lorentz 166, 167
 Knudsen, Mette Margrethe f. Rude 166
 Knudsen, Peter 152
 Knudsen, Rasmus 31, 72
 Knudsen, Rasmus 166, 167
 Koch, Caroline Augusta f. Petersen 143
 Koch, F. J. 146
 Koch, Johan Friedrich (Frederich) Rudolph 138, 143, 148, 149
 Koch, Louise Seraphine g. Wolff 58
 Kochsvej 22
 (Det) kongelige danske Landhusholdnings-Selskab 127, 131, 138, 145, 154, 155
 (Den) kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 30
 Konstantin-Hansen, Elise 66
 Kornerup, Bjørn 184
 Korups Have 170
 Krabbesholm 149
 Krebs, Thomas Wilhelm 122
 Krieger, Johan Cornelius 121

- »Kroggerup« 27, 28
Kruchan, Matthias 122
Københavns amtsråd 87, 89, 91, 96
- Ladegaarden 55, 79
Ladegaardsaaen 51
Ladegaardsvejen 51, 52, 53, 55
Lagvay, Nicolaus 123
Lang(e), skrædder 21, 22, 23, 71
Lange, Marcus 149-150, 167
Lange-Müller, P. E. 50
Larsen, tømrer 21
Larsen, C. fru 71
Larsen, Hans 164
Larsen, Jens 76, 95, 96, 98
Larsen, Ole 76, 86, 98
Lassen, tømrer 23
Lassen, I. C. 50
Lauritzen, vafabriquer 52, 73
Laursen, Johs. Lehm 181, 182, 183
Lebech, Mogens 5-74
Ledøje Planteskole 130, 144, 155, 157, 158
Lefolii, Jacob 49, 50
Lendholtz, lakaj 167
Liebenberg, M. F. 78
»Lille Kalstrup« 54
»Lille Svanemosegaard« 52, 53, 73
»Lille Vodroffsgaard« 57
Lindegaard, gartner 139, 149
Lindegården (i Hornsherred) 149
»Lindehuset« 34, 72
Lindevangs Allé 43, 44, 45, 51
Lindevej 34, 35, 36, 37, 59, 64, 66, 68, 72, 74
Louise, prinsesse 119
Lund, silke- og klædehandler 73
Lund, skræddermester 31
Lund, I. E. 21, 26, 34, 35, 50, 71, 72
Lund, Jens Hansen 5, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 74
Lundbye, C. C. 72
Lunde, L. C. 28
Lundegaarden 168
Lundt, Just Andreas 122
Lunn, C. D. 71
Luno, Bianco 17, 22, 26, 27, 71, 74
Luno, C. fru 21, 71
»Lykkesholm« 27, 28
Lykkesholms Allé 27, 28, 56, 58, 71, 74
- »Løkken« 31, 72
Maale, Anders 168
Maare, Niels 181, 182, 183, 184, 185
Mann, Christoph 122
Mansa, Christian Ludvig 149
Mansa, H. H. 178
Mansa, Johan Ludvig 135, 156, 157
Mansa, Johan Ludvig 168
Marie, enkedronning 152
Marienborg (Møn) 170
Marienlyst 149, 167
Marstrand, bagermester 57
Melbye, Anton 12
Mensch, slotsforvalter 127
Metzger, Mathias 121
Meyer, tømrer 58
Meyer, I. A. 71
Michaelsen, kandidat 49, 50
Monrad, D. G. 93
Mortensen, Jens 76, 95, 98
(Den) mosaiske friskole 54
Mosendal 55
Mundt, J. H. 54
Mühlensteth, N. C. 18, 19, 20
Müller, O. F. 49
Mynster, J. P. 14
Mynstersvej 49
Møller, brygger 29, 30, 31
Møller, gartner 156
Møller, kammerraad 28
Møller, Aksel 185
Møller, Juliane g. Hansen 158
Møller, Kirstine g. Voigt 120, 121, 136
Møller, Marie Hedvig g. Døllner 169
Møstings Hus 185
- Nebelong, N. S. 13, 14, 61, 74
Neergaard, Jens Veibel 79
Neiendam, Robert 185
Niels Ebbens Vej (Vodroffsgaards Allé) 58, 74
Nielsen, C. F. 21, 23, 71
Nielsen, Carl 152
Nielsen, Chr. 71
Nielsen, Kirsten Nielsdatter 162
Nielsen, N. P. 82, 98
Nielsen, Niels 168
Nielsen, Søren 162

- Nissen, Anna Cathrine g. Dollner 172
 Nissen, Hans Ditlev 170, 172
 Ny Amach 102, 105
 »Ny Bakkegaard« 46, 82, 93, 96
 Ny Bakkegaards Allé 48
 Nyegaard (ved Haderslev) 130, 131
 Nyeland, Stephan 146
 Nyholm, Samuel Frederik Carl 17, 50
 Nyrop, Martin 44, 45
 Nyvej (Christiansholmsvejen) 18, 19, 20, 21, 49,
 71, 74
 Nørager, Mogens 128
 Nørborch, F. 28, 31, 54
- Olsen, Fredr. 152
 Oppermann, A. 131
 Osten, Adolph S. von der 116
 »Oxholm« (»Taarnholm«) 26
- Pagh, Carl 152
 »Paletten« 31
 Paludan Müllers Vej 14
 Pedersen, L. Oster 73
 Pedersen, Ole 76, 98
 Pedersen, Poul P. M. 185
 Peper, Hans Jürgen 123
 Peter Bangs Vej 43
 Peters, C. C. 28
 Petersen, justitsråd 31
 Petersen, murermester 58
 Petersen, Augusta Friedericka 143
 Petersen, C. N. 28
 Petersen, C. W. 181, 182, 184, 185
 Petersen, Caroline Augusta g. Koch 143
 Petersen, Erasmine Fridericke 143
 Petersen, Frederik Christian 168
 Petersen, Fridericka Emilia 143
 Petersen, Hans 134
 Petersen, Karen f. Weidemann 143
 Petersen, Peter 129, 131 ff., 146, 148, 149, 164, 170
 Platanvej 38, 40, 41, 42, 43, 64, 73, 74
 Plockross, F. 34, 35, 72
 Plockross, Nich. 79, 90, 91, 95 ff.
 Pontoppidan, F. 72
 Poul Møllers Vej 44, 45, 46
 Poulsen, Peter Julius 150
 Povelsen, L. C. 92, 93
- Povelsen, Povel 76, 82, 85 ff.
 Priemé, Ernst 75-98
 Prinsegaarden 101-106
 Prinsessegaarden 102
 Puhl, August 166
- Raasløff, kancellist 50
 Raffenberg, M. K. 21, 22, 71
 Rahbek, Kamma 143
 Ramm, P. G. 57
 Rasmussen, C. F. 54, 55, 73
 Rasmussen, Erich 149
 Rasmussen, Jens 48, 50, 74
 Rasmussen, Viggo 152
 Rathsack, C. F. L. 48, 50
 Reeberg, P. N. 73
 (Den) Reebergske gård 48
 Reeh, Johann Heinrich 167
 Reinhardt, Mathilde 14, 15, 70
 Rentekammeret 97
 Reuter, Rudolph 122
 Reventlow, Axel 182
 Riis, Anne Mallene Jeppesdatter 156, 178
 Riis, Lars Hansen 155, 156
 Roed, Jørgen 12
 Roos, Bartholin 108
 Rosenberg, Niels 152
 Rosenborg 122, 125, 139, 149, 152, 157
 Rosenfalk, Carl Julius 12
 Rosenhoff, Claudius 89
 Rosenvænget 67
 Rosenørns Allé 55
 Rothe, tømrermester 55
 Rothe, R. 145, 152, 165, 170, 172
 Rude, Amalie Margrethe 166
 Rude, Mette Margrethe g. Knudsen 166
 Rump, Chr. Godtfred 12
 Rømer, kammerjunker 31, 34
- Saabye, August V. 12
 Saabyes Kort 69, 74
 Sadolin, Ebbe 185
 Sally, Flora Ottilie, f. Holm 165
 Sally, Jørgen 165, 169
 Sankt Elisabethsøstrenes orden 35
 Sankt Knuds Vej 56, 57, 58, 74
 St. Thomas 49

- »Sans souci« 20, 51
 Schaumann, Hans Peter 138
 Schebel, Johannes 166, 168
 Schmidt, juveler 27
 Schmidt, Anna Cathrine Christiane f. Voigt 120, 131
 Schmidt, Anna Dorothea 123
 Schmidt, Boas 76, 91, 98
 Schmidt, Christian Frantz 120, 123 ff., 143, 144, 148, 155, 169
 Schmidt, Johann 123
 Schmidten, U. Chr. v. 19
 Schneckelt, Peter 108
 Schneider, Johan Ludvig 72
 Schnitger, Christian August 167
 Schnitger, Nicolai Rudolph 166, 167-168, 169
 Schnitger, Vibeke Marie Sophie f. Engel 168
 Schouw, J. F. 82
 Schow, Peter 122
 Schröder, R. 183
 Schultz, Jens Frederik 42
 Schultz, Olga Augusta g. Brosbøll 42
 Schütte, tømrer 21, 23, 24, 26, 28, 71
 Schönbergsgadekvarteret 16, 34
 Seeberge, murer 71
 Segedorff, Otto Petersen 122
 Seidelin, J. H. B., 30, 31
 Serridslevgaard 131
 Sibbern, F. C. 12
 Sibrantesen, Claus 115
 Simonsen, Niels 49, 50, 51, 67, 73
 »Sindshvile« 96
 Sivertsen, J. A. 36
 Skanderborg Slot 111
 Skibsted, Andreas Johan 28
 Skiot, Peter 134
 Smallegade 45
 Sokkelund Herred 182
 Sommer, Fr. 27, 28
 »Sommerlyst« 50
 Sophievej 53
 Sorgenfri 138, 157
 Sorø Akademihave 168, 170
 Sperling, J. 37
 Stauning, kaptajn 17
 Steen, Adolph 37
 Steen Blichers Vej 45
 Stilling, H. C. 34
 Steger, R. C. 49, 50, 51, 73
 Svanemosegaard 53
 Svanemosegaardsvej 53
 Svejterhuset 138, 153
 Sødring, C. 54
 Sølling, Charlotte 31, 72
 Søndermarken 99-180, 183
 Sønnichsen, C. J. 25, 71
 Sørensen, vandmester 82, 96, 98
 Sørensen, C. F. 12
 Sørensen, Karen Jensdatter (Isachsdatter, Isachsen) 162, 179
 Sørensen, Niels 97, 98
 Sørensen, Niels 162, 163, 164
 »Taarnborg« («Taarnsted») 6, 7, 17, 59, 60, 61, 65, 70, 74
 Taarnborgvej 74
 »Taarnholm« («Oxholm») 24, 25, 26, 62, 64, 71
 Taarnholmvej 64
 Teglgarden 44
 Teisner, S. P. 154
 »Tharand« 34, 35, 65-66
 Theill, branddirektor 58
 Thielemann, Theobald 34, 35, 72
 Thieles Vej, J. M. (Emilievej) 29, 55, 57, 72
 Tholle, Johannes 99-180, 183
 Thomsen, H. L. 184, 185
 Thorkil-Jensen, N. 181, 183
 Thorup, S. G. 34, 72
 »Thorupsdale 34, 72
 »Thorvaldsensminde« 27
 Thorvaldsensvej 27, 29, 31, 72, 74
 Thygesen, F. 71
 Timmermann, C. C. 32, 37, 72
 Tottenberg, H. L. 80
 Trier, S. 37
 Trier, S. L. 33, 37
 Trier, S. M. 33
 »Tuborg« 13, 14
 Tvedc, brygger 42
 Tøtterup, Emil 50
 Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 182
 Universitetsbiblioteket 60
 Uraniavej 37, 38, 39, 64, 66, 72, 74

- Wahl, Ernst 168
 Valby 75-98
 Valby kro 76, 77, 96
 Valby skole 92
 »Valdal« 76, 91, 97
 Valdemar Slot 112
 Vallø 112, 169
 Wandel, grosserer 55
 Wanscher, W. 25, 52, 54, 71
 Wedege, snedker 21, 23
 Wedege, S. J. 19, 20, 23, 30, 31, 71
 Weidemann, Johanne Henrikka f. Crone 143
 Weidemann, Karen g. Petersen 143
 Weidemann, Poul 143
 Wendt, Hans Sigmund 102
 »Vennersly« 50, 71, 74
 Werner, Klara 28, 71
 »Wernersminde« 28, 71
 Werum, Martin Lauritzen 22
 Westrup, løjtnant 55
 Westerholt, Christiane g. Voigt 119, 120
 Westerholt, Lucie g. Bruhn 110, 111, 112, 113
 Westerholt, Marcus 110, 119
 Wibe, Ditl. Chr. 9
 Vigerslev 75-98
 Wildau, C. A. 30, 31, 54, 72
 »Wilhelminelyst« 33, 34, 37
 Wilhelminelyst Allé (H. C. Ørstedsvvej) 28, 29,
 33, 37, 53, 64, 72, 73
 Wilhelmus, Maria Christina 118
 »Villa cara« 71
 Willemoes, Fr. W. 50
 Vinstrupsvej (Henrik Ibsens Vej) 8, 70
 Vodroffsgaard 55, 56, 70
 Vodroffsgaards Allé (Niels Ebbesens Vej) 58, 74
 Vodroffsgaards Huse 56
 Vodroffsgaards mølle 57
 Vodroffsgaardsveien 55
 Vodroffsvej 55, 57
 Voetmann, Frederik August 168
 Voigt, Anna Cathrine f. Friedenreich 119
 Voigt, Anna Cathrine Christiane g. Schmidt
 120, 131
 Voigt, Anna Cathrine Friedenreich 119
 Voigt, Augusta Sophie 115
 Voigt, Christian Friederich 119, 167, 168
 Voigt, Christiane f. Westerholt 119, 120
 Voigt, Christiane Friedericha Lowise 119
 Voigt, D. Heinrich W. 167
 Voigt, Ellen Catrine f. Høegh 147, 148
 Voigt, Friederica Christina Sophia g. Døllner
 120
 Voigt, Henriette g. Wolff 155
 Voigt, Johan Jørgen 168
 Voigt, Johann Georg Ehrenfried 155
 Voigt, Johannes 167
 Voigt, Jørgen Frederik Lorentz(en) 112 ff.
 Voigt, Jørgen Friederich 119
 Voigt, Kirstine f. Møller 120, 121, 136
 Voigt, Marcus Friederich 119
 Voigt, Marcus Friederich 120, 130, 134, 135, 138,
 142, 143 ff., 155, 157, 162, 166
 Voigt, Maria Christina f. Ditmann 155
 Voigt, Nicolai 113, 115 ff., 143, 145
 Voigt, Ove Guldberg 147, 148, 149, 166, 168
 Voigt, Ulrich Adolph 113, 115
 Wolf, Niels 134
 Wolff, løjtnant 55, 57
 Wolff, Carl Adolph 140, 143, 149 ff., 169
 Wolff, Hans Chr. 155
 Wolff, Henning C. 27, 32, 34 ff., 59, 62 ff., 72,
 73, 74
 Wolff, Henriette f. Voigt 155
 Wolff, Karen Larsdatter 149
 Wolff, Louise Seraphine f. Koch 58
 Wolff, Nicolai Peter 150, 152, 155, 162, 164, 165,
 168, 169
 Wolff, Niels 55, 56, 57, 70, 71
 Wolff, Otto 174, 177
 Wolff, Peder Hansen 149
 Wolrath, Augustinus 122
 Vothmanns planteskole (Sønderborg) 124, 175
 Wurst, Carl 130
 Zahrtmann, Kristian 67, 74
 Zicrau, H. J. 21, 26, 71
 Zoologisk Have 155, 165, 183
 Oehlenschläger, Adam 144, 146
 Oehlenschläger, Joachim Conrad 148, 155
 Ørstedsvvej, H. C. (Wilhelminelyst Allé) 28, 29, 33,
 37, 53, 64, 72, 73

Indhold

<i>Mogens Lebech</i> : Frederiksbergs ældste villakvarterer	5
<i>Ernst Priemé</i> : Det første sogneforstanderskab	75
<i>Johannes Tholle</i> : Om gartnerne ved Frederiksberg Have og Søndermarken	99
Selskabets virksomhed, ved sekretæren	181
Supplement til medlemsfortegnelsen	190
Register, ved <i>Rigmor Pedersen</i>	193

FREDERIKSBERG GENNEM TIDERNE, VI
er sat med Monotype Bembo og trykt på Specialtryk
i Nordlundes Bogtrykkeri, København
Klicheerne er udført i F. Hendriksens
Reproduktions-Atelier

**NORDLUNDE
KØBENHAVN**